

З. ҚИВУЛЛАЕВА, Ж.САБИТОВА

Үйғур тили

Умумий билим беридиган мектепниң
5-синипи учун дәрислик

5

Қазақстан Жүмһурийити Билим вə пән
министрлиги төвсийә қылған

Алмута «Атамұра» 2017

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Уйг-992
h 66

Дәрислик Қазақстан Жұмһурийити Билим вә пән министрлиги
тәестиқлигөн асасий оттура билим бериш сәвийесиниң 5–6-сиптиліріга
бекішланған «Үйгур тили» пәнниң Типлиқ оқутуш программасыға
муvапиқ тәйярланды.

Шартлик бөлгүләр:

- К – қаидә
- Д – дәлілләшни үгиницлар
- Х – хуласаләшни үгиницлар
- ? Тәкраплаш үчүн соаллар
- К Қошумчә тапшурұқлар
- ! Қаидини әскә елицлар
- Ө Өз алдига иш
- И Ижадий тапшурук
- Р Рефлексия
- фонетикилық тәhlил
- морфологиялық тәhlил

Нивуллаева З. вә б.

h66 Үйгур тили: Үмумий билим беридіган мектепниң 5-сипти үчүн
дәрислик/З. Нивуллаева, Ж. Сабитова. – Алмұта: Атамұра, 2017. –
176 бет.

ISBN 978-601-306-899-2

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Уйг-92

ISBN 978-601-306-899-2

© Нивуллаева З., Сабитова Ж., 2017
© «Атамұра», 2017

НӨРМӨТЛИК 5-СИНИП ОҚУҒУЧИЛИРИ!

1-синиптин башлап оқуп, үгинип келиватқан уйғур тили пәни силәргө муамилә қилишқа, ана тилиңларда өз ой-пикриңларни раван йәткүзүшкө, һис-туйғулар билән белүшүшкө, бәдиий әсәрләрни, чөчекләрни оқушқа ярдәм қилиду. Қандақ ойлайсиләр, силәр уйғур тилини чоңкур биләмсиләр?

Силәрниң дикқитиңларга тәклип қилиннатқан дәрислик уйғур тилиниң нәзәрийәвий билим елиш асасида алған билимиңларни наятта учришидиган һәрхил вәзийәтләрни йешишни, әмәлиятта пайдилинишни, дәлилләшни, хуласиләшни үгитиду.

Дәрисликтә тәклип қилинған ижадий вә салаһийәтлик тапшуруқлар болса, силәрниң мәнтиций ойлаш қабилийитиңларни ашуруп, еғизчә вә язмичә нутқуңларни риважландурушқа ярдәм бериду, дәп үмүт қилимиз.

Муәллипләрдин

§ 1. 4 – СИНИПТА ӨТКӨНЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ

1-көнүкмә. «Мән билимән» сөзлүк мәшгүлати

Рәңләрни: қызил, сериқ ..., ..., ..., ..., ..., ...

Дәрәқләрни: әмән, қейин ..., ..., ..., ..., ...

Мутәхәсисликләрни: устаз, дохтур, ..., ..., ..., ..., ...

2-көнүкмә. Мәтингни оқуп, сәрләвһә қоюңлар. Синипдашлириңларниң исмини алфавит тәртиви билән йезип чиқыңлар. Андин *синипдаш*, *устаз*, *мәктүбим*, *китавим*, *дәптириим* сөзлирини фонетикилық тәһлил қилиңлар.

Мана язлиқ тәтилму түгәп, тақәтсизлик билән күткән 1-сентябрьму йетип кәлди. Мән сәһәр туруп, бағдикى ечилған гүлләрдин гүлдәстә тизмаңчи болуп, нойлиға чиқтим. Ыэр күни чиқиватқан күн бүгүн хелила әтигән чиққандәк вә өзгичила нур чечиватқандәк билинди маңа. Таза кийимлиримни кийип туришимға, қәдинас достлирим Рабийәм билән Мәнирәмләр кирип келишти. Аланидә көтирәңгү кәйпият билән үчимиз мәктәпкә қарап маңдуқ. Синип бойичә рәтлик тизилған оқуучилар арисидин бизмү өз орунлиримизни таптуқ. Тәнтәнилил жигинму түгәп, һәммиси өз синиплирига тараشتты. Мәнму достлирим билән синипимизға кирдүк. Накланған, сирланған таза синипта партилар рәтлик тизилған.

(«Азия бұгын» гезитидин)

3-көнүкмә. Билим күни дегөн немә? Силәрниң мәктебиңларда билим күни қандақ өтиду? Мошу мавзуга бирнәччә жүмлә йезиңлар.

4-көнүкмә. Көп чекитләрниң орнига *о*, *ө*, *ү*, *ұ* тавушлириниң лайигини қоюп, сөзләрни көчирип йезиңлар.

Қ... шук, қ...лчәк, булт..., бөлж...ргән, т... мүр, мирасх...р, т...пә, т...па, оқ...ғ...чи, т..ошқан, ...збәк, тутқ...ч, ...чи, к...кат, қар...рүк, с...в....н, қ...кташ, ч...ш...рө, той-т...күн, ч...г...н, т...қ..ма.

5-көнүкмә. Сөзләрни төрт топқа бөлүп йезиңлар.

Лөвлөшмигән қелин созуқ таву- ши бар сөзләр	Лөвлөшмигән инчикә созуқ тавуши бар сөзләр	Лөвлөшкән қелин созуқ та- вушы бар сөзләр	Лөвлөшкән инникә созуқ та- вушы бар сөзләр

Ана, әл, өй, төмүр, қәсәм, өрүк, кир, қулун, асман, көк, қулуп, қәнт, отун, чөмүч, лим, мәктәп, күмүч, алтун, өй, бала, кигиз, ериқ, тирик, қоғун, үмүт, тұврүк, тоху, ериқ, кир, қәвәт, тұнұғұн, тонур, кий, ака, һәдә, сицил, үзүм, чинә, қача-қомуч, бизниң.

6-көнүкмә. Төвөндикі сөзләргә скобиниң ичилики қошумчиларни улап йезиңдер. Сөзниң томурида қандақ өзгиришләр йүз бәрди? Чүшәндүрүңдер?

Қулақ (им), жүрәк (им), аптаң (и), аманет (им), чапан (им), ана (ға), көчәр (иш), гүжәк (им), топа (лик), грамматика (ни), қапқан (и), түзәт (иш), туққан (им), ойна (дуқ), шота (си), таяқ (и), жаңавап (и), бояқ (им), қериндаш (ин), көчәт (им), сугар (ип), жаңавап (и), китап (им), күндилик (им), мишкап (им), йеза (лар), мәктәп (им).

7-көнүкмә. Төвөндә берилгән сөзләрниң томурини төпип йезиңдер. Қандақ өзгиришләрни байқидиңдер?

Китавим, мәктивим, теригим, көруги, тапшурugi, билиги, күчүги, селиги, белиги.

8-көнүкмә. Үзүндииң көчирип йезиңдер. Қандақ? деген соалға жаңавап беридиган сөзләрни атаңдар. Бу сөзләр немине билдүриду?

Сүп-сүзүк айдиң кечә. Пүтүн наят тинган... Іечбир қаттиқ вә күчлүк тивиши үйөк... Асмандиниң ай вә юлтузлар йәр қойниға муңлуқ нурини сепип туратти. Бу течлиқни бузуп, астагина мамуқтәк юмшақ шамал тәнләрни ғидиклап, назландуруп өтәтти. Айдиң кечини йошурун сирлири билән сирдашқандәк, көң етизниң сериқ бағрида ормичиларниң гаң оргақлиридин на-зук жараңлиған һәрикити аңлиниду. (*Н.Исрайилов*)

9-көнүкмә. Сүпөтләрни пайдилинип, достуңларниң чирай-шәклини тәсвирләп бериңдер. Дост һәккідә мақалларни ейтип бериңдер. «Нәзиқий дост» мавзусига ғезиткә мақалә йезиңдер.

10-көнүкмө. «Мақал-тәмсил дуниясіда». Төвөндіки мақалларни қандақ мәналарда қоллинішқа болидиганligини, силәрни немигө чақири-диганлигини ейтип беріцлар.

1. Әмгөк қылсан, йәр сехи. 2. Ишни қылғын һарғичө, тамақ йегин тойғичө. 3. Ярдәмләшкән озуп кетиду, ярдәмләшмигән то-зуп кетиду. Жутуң чөл болсиму, уни ават қил. 5. Билгиницни әлдин айима. 6. Аз болсиму, саз болсун. 7. Алтун отта билинәр, адем әмгекте билинәр.

11-көнүкмө. Оқуцлар. Төвөндә бу мәтингө айт берилгөн тапшуруқларни орунлацлар.

Нава

Бир тәвлукниң ичидә адем балиси 30000-ға йекин нәпәс елип, чиқиридекән. Биз пәкәт нава йетишмигенділа униң бар, йоқ екәнлигини сезимиз. Нава адемгә наят көчүрүш үчүн лазим. Бирақ адемгә сағлам өмүр сүрүш үчүн таза нава керәк. Әгәр нава таза болмиса, бизгә нәпәс елиш қийин, демимиз сиғип, нава йетишмәй, баш ағришқа баштайту. Шундақла бизниң организмимизга нава арқылық микроблар кирип көтсө, агриймиз. Өң таза нава деңиз билән океаниң үстидә болидекән. Чоң шәһәрләрдики топа-чаң деңиз үстидики навадин миң һәссә ошуқ болидекән. Навани топа-чаңдин башқа завод-фабриклар билән машинилар паскинилаштуриду.

И Тапшуруқлар

БИЛИШ. Нава дегинимиз немә? Әскә елиңлар.

ЧУШИНИШ. Шәһәрдики наваниң тазилигини сақлаш үчүн немә қилиш керәк? Навани тазилаш йоллирини тәклип қилиңлар.

ПАЙДИЛИНИШ. Наваниң йетишмигәнлигини қандақ тәкшүрүшкә болиду, эксперимент жүргүзүңлар. Нава йетишмәй, баш қайғанда яки ағриғанда немә қилиш керәк? «Тез ярдәм» инструкциясини тәйярлаңлар.

ТӘҢЛИЛ. Микроб һәккідә немә билисиләр? Немә үчүн у адем организміга зиян? У қәйәрләрдә болиду? Жұававиңларни дәлилләңдлар.

СИНТЕЗ. Синипниң навасини тазилаш режисини түзүңлар.

БАҢАЛАШ. «Таза нава – тәңгә дава» ибарисини қандақ чүшинисиләр? Шәхсий көзқаришиңларни ейтип, эссе йезиңлар.

12-көнүкмә. Оқуңлар.

Мән

Мән ұмут билән ялқунлап, кишиләргө йоруқлуқ әта қила-лаймән. Мениң ата-анам – нур вә иссиқлиқ. Акамниң исми – жын чирақ. Қедимий заманда (йәни мән техи туғулмғанда) кишиләр қутиға яғ қуюп, пилик чилап, жын чирақ ясшатти. Жын чирақ кишиләрниң тұндики мәшғұлатлириға ярдәм бәрген. Милади VII əсирдә мән барлыққа кәлдім. Шуниндин башлап, кишиләрниң өйлири кечиси техиму йоруқлаشتі. Кишиләр илгиридикидәк қаш қарайғанда йотқанға киривалмай, әтигә қалдурған ишлирини көтө қилидиган болди. Техиму муһими, инсанларниң пән-мәдәнийәт ишлириниң тәрекқияти учун, қолайлық пурсәт яритип бәрдім.

Мениң боюм пакарақ. Турқум таяққа охшайду. Ичимдә узун пилик бар, қалған қисмим парафин, яғ, нефть қалдуғи арилаштурулған мадда болуп, пиликниң йенип тuruшиға озуклуқ ролини етәйдү. Мән күндилік турмушқа ишлитилимән, йекінкі жиллардин бери кишиләрниң туғулған күниде тортқа санчилидиган болдум.

Сиңлим электр чирақ мәйданға кәлгендін башлап, кишиләр мени аласән ишләтмәйдиган болди. Мән сиңлимға һәсәт қилмаймән. Чүнки сиңлимниң роли наһайити зор. Шундақтиму кишиләр ток йоқ күнлири йәнила мени яқиду.

Мән кишиләргө йоруқлуқ әта қилиш үчүн, ерип упрайдиганлиғим үчүн, кишиләр мени муәллимгө символ қилиду. Нәқиқәтәнму, муәллимниң жәнпидалиғи маңа охшайду.

Нә, раст, тонушувалайли, мениң исмим – шам. Фамилиямни қошуп ейтсам – шам чирақ.

И Тапшурұқлар

1. Мәтингде қандақ аилә һәккідә сөз болуватиду? Уларниң аилә өзалирини тәртип билән йезиңдар.
2. «Жын чирақни тәйярлаш» инструкциясини йезиңдар.
3. Шам чирақниң тәркиви немидин ибарәт? Шам чирақниң түркүни сүрөтлөп бериңлар.
4. «Муәллим – шам чирақ» дегөн ибарини қандақ чүшинисиләр?

13-көнүкмә. Жил пәсиллиригө айт мәтингләрдин һәрбир пәсилгә хас хисләтләрни таллас үзип, шуның асасида некайә түзүллар. Силәргө қайси пәсил яқиду? Немә үчүн? Шу пәсилгә бағылқ мақал-тәмсилләрни, тепишмақларни төпип ядқа елиңлар.

14-көнүкмә. Мәтингин оқуцлар. Көп чекитләрниң орнига керәклик сөзләрни қоюп, көчирип үзиндер.

Асманни .... булут қаплиди. Бираздин кейин ... ямғур йегишка башлиди. Ямғур бара-бара .... башлиди. Кошиларда ... еқишиңа башлиди. Ямғур хелә ... яғди. Шамал чиқип, ... тарқалди. Құн ... чиқти. Ямғурдин кейин һава ... болуп кәтти. Һәммә әтрап ... кимхап кийгәндәк. Шундақ ... пурақлар келип туриду. Тәбиәт немә дегөн ... вә ... ! Тәбиәтни ... – һәрбир инсанниң ... .

15-көнүкмә.

И Тәбиәт һәккіде үзилгандай бәдийә әсәрләрдин дәрәқләрниң түрлири һәккіде өхбарат төпип үзивелиңлар. Үзевалған өхбарат асасида дәрәқләр вә уларға болған өзәңләрниң мұнасивитини төриплөп, 10–12 жүмлидин ибарәт қысқа эссе үзиндер. Эссени баһалаңлар: муәллиппиң орнида болсаңлар, дәрәқни тәсвирләштө немигө көпірәк көңүл бөлөттиңлар? Дәрәқләр немә үчүн најәт? Көз алдиңларға кәлтүрүңлар, әгөр шәһири миздикі барлық дәрәқләр кесилсө, қандақ һалат үйз бериду?

16-көнүкмә. Һәрбир пәсилниң өзиге хас хүсусийетлирини атап, жәдвәлни толтуруңлар.

Жил пәсиллири

қишлоғы	әтияз	яз	куз

17-көнүкмә «Мениң өсүмлүгү» мавзусига көргәзмә уюштурууш рәжисини түзүллар. Өйдө өзәңлар өстүргөн өсүмлүк, қача гүл һәккіде реферат тәйярланылар. Униң сүритини сизип, немә үчүн бу өсүмлүкни яхши көридиганligиңларни ейтип бериндер.

- Немә үчүн өсүмлүккә су, топа, йоруклуқ, һава вә иссиклиқ најәт?
- Өсүмлүк сусиз, тописиз яшаламды?
- Өсүмлүкниң қуруулушини машининиң қуруулushi билән селиштуруңлар. Охшашлиги вә пәрқини ениләндер.

Өсүмлүкләр немә үчүн најәт? Нәтижә чиқириңлар.

Өй өсүмлүклири	Явайи өсүмлүкләр
Охшашлиги	Пәрқи

18-көнүкмә.

Көл бойида

Күн очук еди. Чүштө балилар белиқ тутушқа көл бойига барди. Бирдинла шамал чиқти. Асманни қара булат қаплиди. Көп өтмәй ямғур яғди. Балилар бүк дәрәңиң астиға киривалди. Ямғур тохтиди. Булутлар арисидин күн пақырап чиқти. Балилар көл бойига кәлди. Қармақлирини суға ташлиди. «Ямғурдин кейин белиқлар озук издәп, өзлири келиду, олжилиқ болимиз», – деди Өлишер.

И Тапшурұқлар

ТОНУШУШ. Мәтинни өз алдига оқуп чиқип, балиларниң иш-һәрикәтлирини тәртип билән атап беріңлар.

ЧУШИНИШ. Тәбиэттә йүз бәргән өзгиришләрниң сөвәвini чүшәндүрүңлар. (Немә сөвәптин ямғур яғиду? Булутлар қандак пәйда болиду?).

ПАЙДИЛИНИШ. Белиқ тутушниң тәртивини пәйдин-пәй схема түридә көрситиңлар.

ТӘҢЛИЛ. «Ямғурдин кейин белиқлар озук издәп, өзлири келиду», дегән пикиргә қошуласылар? Униң сөвәвini чүшәндүрүңлар. Шәхсий көзқаришиңларни ейтىңлар.

СИНТЕЗ. Некайиниң сюжетини давамлаштуруңлар.

БАҢАЛАШ. Балиларниң иш-һәрикитигө баһа беріңлар, улар дурус қылдыму? Белиқ тутушқа боламду? Белиқ тутуш тәбиэткә зиян кәлтурәмdu? Өз пикриңларни ейтип, уни баңалаңлар.

19-көнүкмә. Тәвөндикى сөзләрниң ейтилиш вә йезилишини үлгидә көрситилгендәк йезиңлар. Уларниң йезилиши билән ейтилиши арисидики пәриқни ейтип беріңлар.

Ейтилиши	Йезилиши
Төт	Тәрт
Балила	Балилар

Қорқти, қарға, тарқап, поезд, дост, вақтида, сақлиқ, учқуч, болиду, тонур, қачқун, бәрмәйду, китап-дәптерләр, вақириди, қалдурди, қалигачлар, төмүрчи, тоху, кишиләргө, миқ, қайча, тоқ.

P	Немини билдим	Немини үгөндим

1. Қандақ ойлайсиләр, тил немә үчүн керәк?
2. Жөмийәттики тилниң роли қандақ?
3. Елинизницә дөлөт тили қайси тил?
4. Қандақ тилларни билисиләр? Қандақ тилларда муамилә қилисиләр, ойлайсиләр, оқуисиләр вә язалайсиләр?

Силәрниң ана тилиңлар қайси? Немә үчүн? Һаятиңларда ана тили қандақ роль ойнайду?

§ 2. МӘТИН

20-көнүкмә. Төвөндө берилгөн иккى парчини оқуцлар вә уларниң арисида қандақ пәриқ бар екәнлигини ениқлашқа тиришип көрүнлар.

1. Олимпиада – чоң хәлиқара спорт мусабиқилири. Бу оюнлар һәр төрт жылда бир өткүзүлүп туриду. Олимпиадиلىк оюнлар қишилик вә язлиқ болуп бөлүнүдү.

2. Олимпиада – чоң хәлиқара спорт мусабиқилири. Мән китап оқуватимән. Қазақстан боксчилери Бежинда өткөн Олимпиадада көплігөн алтун медальларға еришти. Бовам баққа алма дәрекелирини олтарғузди.

Мәтин дегендеген немә?

Мәтин (текст) – латинчә *textum* бағлиниш, улиниш дегендеген сөз болуп, нутукниң язма шәклидур. У аддий сөзләрниң жигиндиси әмәс, бәлки мәна вә грамматика жәһәттин өз ара бағлинин кәлгән жұмыллар жигиндисидур.

Грамматикилиқ бағлинишниң асасий васитилири: мәтингиди жұмылларниң орун тәртиви, жұмылдиди сөзләрниң орун тәртиви, интонация вә б.

Мәтингиди жұмыллар, биринчидин, умумий мавзу бойичә бағланған. **Мавзу** – мәтингиди немә яки ким һәкүидә болидиган сөз. Мәтингиди мавзусини ениқлаш үчүн *ким һәкүидә?* яки *немә һәкүидә?* дегендеген соал қоюшимиз керәк.

Иккинчидин, мәтингиди жұмыллар асасий ғайә (идея) бойичә бағланған. **Асасий ғайә** – мәтин мүәллипиниң ейтмақчи болған никри.

Абзац (яки қизил қур, баш қур) иемини билдүриду? Қизил қур дегэн аталғу нәдин келип чиққан?

Русъта китаплар буниндин төрт әсир илгири бесилишқа башлиған, шу вақыттаргиче китаплар қолда йезилип, қолда көчириләтти.

Илгири мәтиндикى сөз вә жүмлиләр бөлүнмәй, туташ йесилатти. Жылнамичи өз йезигини бөтниң сол тәрипидин орун қалдуруп, йоган аланидә чирайлиқ қилип йезилған қизил һәрип билән башлиған.

Шундақ йезилған һәрипләрни назирқи китаплардинму көрүшкә болиду.

Қизил һәрип «қизил қурдин башлап язмақ» дегэн ибариниң келип чиқишига алас болған. Сөвөви рус тилидикى «қизил» (красный) сөзи илгири «чирайлиқ» (красивый) дегэн мәнани ипадилигөн.

Іәрқандак мәтин вә униң қисимлири қизил қурдин башлап йезилиду.

Қизил қур – қур бешида қалдурулидиған орун. У мәтиндикى һәрбир йенди абзацин ажыратып көрситиду.

Іәрбир абзац микромавзудин ибарәттүр.

21-көнүкмә. Оқуп чиқынлар.

ТОЗ

Тоз – дуниядикى әң чирайлиқ қушларниң бири. Бир йерим – икки метр келидиган қуйруқ пәйлирини рәңму-рәң ечилған гүлләргө қияс қилишқа болиду. У әгәр шу узун қуйруқ пәйлирини йейип көтиридиған болса, худди рәңму-рәң гүлләрдин ибарәт фонтандәк көрүнүш көз алдиңға келиду. Буни тәсвирләш мүмкін әмәс.

Тоз әжайип чирайлиқла әмәс, әжайип сирлик қүш. У күз күнлири қуйруқ пәйлирини ташлайду. Пәй сани топ-тоғра 113. У қүйругини яйса, чәмбәр шәклидә болиду. Униң диаметри үч метрдин ошуқ. Іәр жили баһарда, қуйруқ пәйлири чиқишиң башлиғанда, күн арилап тухум туғиду. Бирақ у узаққа созулмайды – 4 – 7 тухум биләнла чәклиниду. Худди тохуларға охшаш күрүк болиду.

2. Жуқурида берилгөн парчиниң мәтинге екөнлигини дәлиллөңдер.
3. Мәтинге мавзусини ениңлаңдар.
4. Мәтинге сәрлөвхисини төһлил қилиңдар. Силәр бу мәтингө қандақ нам бәргөн болар едиңдар?
5. Кизил құр деген немә? Униң хизмети қандақ?
6. Мәтингде бирнәччә қизил құр ажырылған. Биз уларни қандақ атайдыз?

Мәтинге сәрлөвхиси униң мавзусини ипадиләйду. Сәрлөвхисине төвәндә көрситилгендәк төрт түри болиду.

- а) аташ сәрлөвхиси: «A.C. Пушкин», «Киши»;
- ә) әхбаратлық сәрлөвхі «Немә үчүн қүшларниң түмшүги охшаш болмайды?»;
- б) сәрлөвхиниң эмоционал-экспрессив хизмети: «Ким әйиплик?»;
- в) сәрлөвхиниң рекламилық хизмети: «Диңгәт қилинчлар!».

22-көнүкмә. Мәтингни оқыңдар. Униң сәрлөвхиси жуқурида көрситилгөн сәрлөвхі түрлириниң қайсисига ятиду? Жағавинчларни дәлиллөңдер.

Немә үчүн қүшларниң түмшүги охшаш болмайды?

Қүшларниң түмшүги улар йәйдиган йемеклик билән зич мұнасиветлик. Мәсилән: шатутниң түмшүги қисқа һәм илмәк болуп, худди болқыға охшайды. Бу шатутниң пака қуруқ мевиләрни йейишигө наһайити қолайлық шараптап яритип бериду.

Қутаниң түмшүги һәм учлук, һәм қаттық, шуңа у су ичилики белиңдерни наһайити тезла туталайды.

Сар – гөш йәйдиган қүш, униң түмшүги һәм учлук, һәм илмәк, шуңа у гөшни асан титип йәләләйду.

Сақи қүшниң түмшүги әң йоған болғандын ташқири түмшүкниң асти тәрипидә худди белиқ комзигиге охшайдиган бир кичик халтиси бар, униңға хелә қоң белиқму патиду.

Қараң, охшаш болмған қүшларниң охшаш болмған түмшүги бар. Бу уларниң нағайити кәчүрүшиге наһайити муһим.

23-Көнүкмә. Мәтингни оқуп чиқып, тапшыруқчаларни орунлаңдар.

(1) ... . (2) Пахтидин рәхт, қәғәз, белиқ торлири, ғөвваслар кийимлири ишлиниди. (3) Пахта мейи таамларни пиширишта қоллинилиди. (4) Бу өсүмлүкниң мейи сиңдүрүлгөн рәхтләрдин

су өтмәйду. (5) Фоза голлири – тепилмас йекилгү. (6) ... бу шундақ өжайип өсүмлүк.

1. Төвәндә берилгән жүмлиләрниң қайсиси мәтинниң бешида келиши керәк?

- а) *Аддий гозиниң вәтини – Мексика.*
- ә) *Европилиқлар бу осымлук һәккүдә дәсләпки қетим XVI əсирдә аңлиган.*
- б) *Пахта – Өзбәкстанниң байлиги.*
- в) *Пахтидин ишләнгән рәхтләр наһайити пухта болиду, улар жүйганды, упрымайды.*

2. Төвәндикى сөзләрниң қайсиси мәтинниң алтинчи жүмлиси-дики көп чекитләрниң орнида келиши тегишлик.

- а) мана;
- ә) шуниң үчүн;
- б) демәк;
- г) шундақтиму.

24-көнүкмә. Жүкүрида берилгән мәтиндикى гәввас, гоза деген сөзләрниң мәнасини ейтеп бериңлар. Бу сөзләрниң мәнасини билиш үчүн, қандақ лугәттүн пайдилинишимиз керәк? Уларни жүмлә ичидә көлтүрүп йезиңлар.

25-көнүкмә. Төвәндә берилгән мәтинни оқуп, уницига сәрлөвхө қоюңлар.

Өсүмлүк тәбиәтниң ғәзиниси, хәлиқ байлигидур. Өсүмлүкләрниң бир йерим миң түри бар. Уларниң ичидә баш йүзи – дорилиқ. Өсүмлүкләрни қогдаш қануни 1980-жили чиқти. Йешил өсүмлүкләр навани чаң-топа вә зәһәрлик газдин тазилайду. Улар навадики африқ пәйда қилидиган бактерияләрни йоқитидиган аланидә бир мадда бөлүп чиқириду. Өсүмлүкләр муһитни яхшилайду, навани салқынлитип, қаттиқ боранларниң йолини торайду. Жанлық организмлар истимал қилидиган озукларниң асасий қисми өсүмлүклөрдүр. Улар адәм саламәтлигини мустәһкемләп, тенигө қувәт бериду.

Хәлқымиз өсүмлүкләрниң инсанга қанчилик пайдилиқ екәнлигини билип, дана сөзләрни қалдурған: «Дора – чөптин, дана – көптин», «Тағ булиғи билән көркәм, булақ – чимәнзарлиғи билән» вә башқилар.

Тапшурук: Соалларға жавап беріндер. Билимнелерни тәкшүрүңдер.

1. Мәтін деген немә? (Мәна жөннөттін өз ара бағлинин көлгөн жүммилер жигиндиси).

2. Бу мәтинге сәрләвінде беришкә боламду? Қандак нам қойса болиду?

3. Сәрләвіндегі немә өкс әттүрүлидү? (Сәрләвіндегі мәтіннің мавзусы өкс етилидү).

26-Көнүкмө. Мәтіннің оқуцдар. Униң асасий гайиси қандак? Қайси жүмлә мәтіннің асасий гайисини өкс әттүридү? Шу жүмлениң дәптерицеларға көчирип йеziцелар.

Қушларниң ейлири

Әтиязлиги иссиқ жайлардин биз тәрепкә пәсиллик қушлар учуп келидү. Андин улар уга селишқа, тухум тұғушқа, бала чиқиришқа баштайтын. Бәзібір қушлар қелин чөпләрнің арисига, бәзілири дәрек үчига уга салиду. Кавакларниң ичиге уга салидиган қушларму бар. У йәрге пәй, чөп селип, юмшақ қилип ясады.

Айрим қушлар биз ясиган угиларға кирип яшайды. Шуларниң бири – қаригожа. Қаригожа һеммидин авал учуп келидү. Униң келиши әтиязниң бөлгүсидур. Қаригожа бир күндө йүзлигөн қурут-қонғузни тутуп йәйду. Улар бағлар билән етизликтарни дүшмәнлиридин қофдайды.

Қушлар – бизниң достумиз. Шунин үчүн угисини бузмаңлар!

Төвәндик соалларға жавап беріндер:

1. Мәтіннің ениң чегариси бармۇ? (Мәтіннің бешінші ахиду).

2. Жұқурида берилгөн мәтін қандак бөлүнгөн? (Мәзкүр мәтін абзацларға бөлүнгөн).

3. Һәрбір абзац немине өз ичиге алидү? (Һәрбір абзац микромавзудин ибарәт).

§ 3. МӘТИН РЕЖИСИ

Төвәндик соаллар үстидегі ойлинин көрүңлар.

1. Адәмләргө реже немә үчүн һажет?

2. Режисиз иш дурус чиқамду? Үндақ ишниң нәтижеси қандак болиду?

3. Жүкүрида берилгән соаллар бойичө муһакимә жүргүзүңлар.
Әгәр режә утуклуқ чиңса, ишиң майдәк силиң маңиду ...

Ф.М. Достоевский

Режини қандақ түзүш көрөк?

Мәтинниң режиссина дурус түзүш үчүн, төвәндикі көрсәтмиләрни диктәт билән үгиниңлар.

1. Мәтинни толук оқуп чиқыңлар.
2. Мәтинни мәнавий қисимларға ажритиңлар, алди билән ейтилмаңчи болған ой-пикирниң чегарисини ениқлавелиш көрөк. Қисимларниң беши вә ахирини қәләм билән бәлгүләңлар (бир қисим иккінчисидин йеци мәзмун билән ажритилиду).
3. Бириңчи қисимни оқуп, асасий пикирни ениқланылар. Униңга сәрләвхә қоюңлар.
4. Мәтинниң қалған қисимлири үстидиму худди шундақ ишләңлар.
5. Мәтинниң һәрбір қисмиға сәрләвхә қоюңлар (режә).
6. Өзәңларни тәкшүрүңлар:
  - берилгән сәрләвхиләр қисимларниң мәзмунини әкс етәләмдү?
  - сәрләвхиләр тәкрапланмамду?
  - бирәр мүһим нәрсә чұшуп қалмидиму?
  - берилгән сәрләвхиләрниң ярдими барму?

27-көнүкмә. Төвәндә берилгән мәтинниң режиссина түзүңлар.

Малниң пайдиси

Қазақстанда мал چарвичилиги яхши тәрәккүй әткән. Малниң адәмгә пайдиси тола. У адәмгә һәм улақ, һәм озуқ, һәм кийим бериду. Қазақстаниң йәр шараити мал өстүрүшкә наһайити қолайлық. Тағ етигидики яйлақтарда язлиғи миңлиған қой, ат, сийирлар отлап жүриду. Улар әтиязда түләйду. Малниң гөши, сүти озуқ болса, териси билән жуықидин адәм өзигө керәклик тонларни тикиду, иссик кийимләрни тоқуиду. Малниң устихинидин огут ясаду. Совун чиқиришқыму пайдилиниду. Ат, тәгиләрни улақ сүпитидө пайдилиниду. Құмлуқ йәрләрдә төгидәк пайдилиқ мал йоқтур. Униң сүтини шубат дәйду. Шубатни ағриқ адәмләргө бериду. Малларға зоотехник, йәни мал дохтурлири қарайду.

Тахтига иезилидиган сөзләр: зоотехник, چарвичилиги, тәрәккүй.

§ 4. ТИРӘК СӨЗЛӘР

Сөһбәт

1. Изахат йезиш алдида мүəллим силәргә изахатниң мәтиинини икки қетим оқуп бериду. Андин силәр униң асасий мәзмунини толуги билəн йезишиңлар керəк. Изахат мәтиинини қандақ əстə сақлайсилəр?

2. Тирәк сөзлəрни пайдилинамсилəр?

Мүһим көрсəтмə.

1. Тирәк сөз дегəн немə?

2. Мәтиндикى тирәк сөзлəрни қандақ тепиш керəк?

Һərbir мәтиинниң мавзуси вə асасий тайиси болиду. Уларни ажритиш үчүн алди билəн мәтиинни толук оқуп чиқыш лазим. Андин мәтиинниң асасий мəнасиниң қайси сөзлəргə жүклəнгəнлигини тепишкə тиришиш керəк. Мәтиинниң асасий мəнаси жүклəнгəн сөзлəр **тирәк сөзлəр** дəп атилиду.

Өгəр силəр дəрисликтиki параграфларни оқусаңлар, бу йəрдə тирәк сөзлəр қеник һəриплəр билəн ажритилип туриду. Бу сөзлəр диккитиңларни бирдин жəлип қилиду вə улар арқылы мәтиндə немə һəккидə сөз болидиганлигини һəм униң мавзусини оңай тепивалисилəр.

Әдəбий əсəрлəрниң мәтиинлиридə болса, тирәк сөзлəр ажритилип көрситилмəйдү. Мундақ сөзлəрни силəр өзəңлар тепишни билишиңлар керəк. Бу йəрдə жүмлениң асаси (йəни униң баш бəлəклири), мәтиинниң бириńчи вə ахиркى жүмлилири силəргə ярдəмчى болиду. Тирәк сөзлəрни дурус тепишниң əhmiyити зор.

Тирәк сөзлəрниң əhmiyити:

Тирәк сөзлəрниң ярдими билəн мәтиинни бир оқупла яхши чүшинəлəйсилəр. Бу сөзлəр оқулған мәтиинниң мәзмунини толук сөзлəп беришкə үгитиду. Өгəр изахаттиki тирәк сөзлəр дурус тепилса, изахатниң толук мәтиинини қайта тиклəш силəр үчүн қийин болмайду.

Тирәк сөзлəр – мәтиинниң асаси. Һəркандак мәтиин тирәк сөзлəр асасида қурулиду.

28-көнүкмə. Берилгəн мәтиин бойичə изахат йезиңлар. Бу тапшурууқни оңай орунлаш үчүн, тəвəндə берилгəн көрсəтмилəргə əмəл қилиңлар.

1. Изаһат мәтини биринчи қетим оқулғанда, дәптәрниң сол тәрипигө тирәк сөзләрни язимиз.

2. Мәтин иккинчи қетим оқулғанда, дәптәрниң оң тәрипигө мәтингиди յарқын ибариләрни язимиз. Бу յарқын ибариләр тирәк сөзләр қатарига ятмайду.

Йезилған тирәк сөзләр вә յарқын ибариләр арқылы изаһатниң мәтингини толуқ әслигө кәлтүрәләйсиләр.

Алмилиқ шәһәр

Алмута — Қазақстаниң әң өң, чирайлиқ шәһири. Шәһәр Алитағниң етигиге жайлапшынан. Алмута язлиғи әжайип гөзәл. Униң кочилири кәң вә тұз. Коча бойлап егиз дәрекеләр өсиду. Ериқлирида сұзук, таза су ақиду. Ериқ бойлап тикилгән терәк, сувадан, ерән, қаригай, ақ қейинлар кочиларға бөләкчила сөләт берип туриду. Парк, скверлардикі гүлләр худди гиләмдәк чирайлиқ.

Алмута алмиға бай. Апорт алмиси пәкәт мошу жәйгіла маслашынан. Униң хуш һиди неч алминиңкігө охшимайды. Апорт алмиси йоған, қызыл болуп, тәми әжайип шириң болиду. Униң тәркивидики витаминлар башқа алмилардин артуқ. Алмута әтрапида алма көп өсиду. Шуниң үчүн Алмутини алмилиқ шәһәр дәйду.

Шәһәрниң оттурисида Сайран көли бар. Егиз тағ үстидә Медев муз мәйданы бар. Алмутыда цирк, театрлар көп. Әң чирайлиқ кочиларниң биридә Қ.Фожамияров намидики Уйғур драма театри жайлапшынан.

(Диктантылар топлимидин)

29-көнүкмә. Төвәндикі сөзләрдин пайдилинин, мәтин түзүцлар.

Өлкә, түгүлған әл, Вәтән, Қазақстан, мустәқиллик, милләтләр достығи, паравән, иттипак, бирлик, мәхсөт.

Ижадий тапшурұқ.

Төвәндә берилгендеген мавзуларниң бирини таллап, эссе йезиндер.

1. «Мениң сөйүмлүк китавим».
2. «Мениң бөлмәм».
3. «Мениң устазим».
4. «Чевәр қоллар».
5. «Орман наяты».

30-көнүкмә. Берилгөн сөзлөрниң ярдими билөн төвөндикі әсәрлөрни тоналамсиләр? Әсәрлөрниң намлирини атап бериңлар. Силәргө ярдәм бәргөн бу сөзләр қандақ атилиду?

- 1) Падиша, Мәхтумсула, ейик, ялмавуз, тоху, мәшүк. (...)
- 2) Момай, мудир, мәктәп, Туйғун, дохтур. (...)
- 3) Өмәр, Һаким, аписи, зәй өй, кәмбәрәл, бай. (...) .

31-көнүкмә. Соалларга жаواп бериңлар.

1. Мәхтумсулланиң ялмавуз момайниң қолиға чүшмиши үчүн қандақ қаидиләргө риайә қилиши шәрт еди, шуларни атап бериңлар.

2. Өмәрниң өйи билөн Һакимниң өйини селиштуруңлар.

3. Шундақла заманивий өйләр билөн бурунқы заман өйлирини селиштуруңлар. Охшашлиги билөн пәрқини йезиңлар.

§ 5. МӘТИННИҢ ТҮРЛИРИ

Мәтинләр төвөндикі түрләргө бөлүниду:

Түзүлүши вə мәзмуну жəһеттин	Услуб жəһеттин
1 тәсвирий мәтин	1 бәдий услуг мәтини
2 муһакимә мәтины	2 публицистикалық мәтин
3 баянлаш мәтины	3 илмий мәтин 4 илмий-аммибап мәтин 5 рәсмий мәтин

Баянлаш мәтини. Тәсвирий мәтин. Муһакимә мәтин

– Мәтинләрниң бу түрлири бир-биридин қандақ пәриқлиниди?

1. **Баянлаш мәтиnidә** бирәр вақиә һәккидә сөз болиду. Мәтин қәһриманлириниң иш-һәрикәтлири һәккидә пәйдин-пәй баян қилиниду.

Немә болди? Қандақ вақиә йүз бәрди? дегөн соалларни қоюшқа болиду.

2. **Тәсвирий мәтиnidә** нәрсиләр (сүрөт, тәбиәт, адәмләр, һайванатлар) тәсвирилиниду.

Қандақ? дегөн соални қоюшқа болиду.

3. **Муһакимә мәтиnidә** бирәр нәрсә дәлиллиниду, бирәр вақиә-надисиләрниң сәвәплири ечилиди. Бу мәтиндә дәлилләшни

тәләп қилидиган ой-пикир оттурига қоюлиду, кейин дәлилләр көлтүрүлиду. Мұнакиминиң ахирида хуласә чиқирилиду.

32-көнүкмә. Оқуңлар. Мәтингниң түрини ениқлаңдар. Жұаваиңларни дәлилләп беріңдер.

Дельфинлар адемгә дост

Океанда һәрхил күтүлмігөн вақиәләр болуп туриду.

Бир күни кемә партлинин кетип, суга чекүшкә башлиди. Адемләр су ичидә қелишти. Улар қолига чүшкән нәрсиләргә есилип, ярдәм күтүшти. Чүнки кеминиң һалакәткә учриғанлиги һәкүндә хәвәр берилгән еди.

Суда жан талишип жүргән адемләрни байқыған акулилар келишкә башлиди. Шу чағда күтмігөн йәрдин гәлітә һадисә йүз бәрди. Бир топ дельфинлар акулиларға һүжүм қылди. Акулилар қайтип кетишли.

Бу вақиә һәммини һәйран қалдурди.

Дельфинлар адемгә дост екәнлигини йәнә бир қетим дәлиллиди. Деңизда, океанда бирәр пажиә йүз бәрсә, дельфинлар адемләргә ярдәм бериду. Дельфинлар адемгә чапсан үгиниду.

Батуми шәһиридә «дельфинлар» өйи бар. У йәрдә дельфинлар адемләргә өз һүнирини көрситиду.

(Диктанatlар топлимидин)

33-көнүкмә. Сұрәткә қарап, тәсвирий мәтинг түзүңлар. Мәтинге сәрләвхә қоюңдар.

34-көнүкмө. Мәтинни оқуп чиқыңлар. Мәтиндін алған тәсиратлириңлар асасида сүрөт сизиңлар. Көргөзмә уюштуруңлар. Көргөзмә болидиганлығы һәккідә елан йезиңлар.

Күз көрүнүши

Талада көч күз! Бағлар, тағлар, дәл-дәрәқләр язда кийгөн йешил бәрқут чапанлирини йешиветип, худди сериқ әтләстин чапан кийивалғандәк. Құяшниң көктин төкүлүватқан шолиси дәрәқләр арисидин мариганда, дәрәқ шахлиридики шалаңлап кәткөн сап-сериқ йопурмақлар валилдан пақирап, худди алтун һалқа есип қойғандәк көрүниду. Язниң мәйин шамилида, худди хошаллиқтын чавак челиватқандәк, шилдирлап туридиган йопурмақлар күзниң соғ шамилиға бәрдашлиқ берәлмәй бәргидин үзүлүп, аста ләйләп, ана йәр қойниға қониду. Шу пәйттә алиқиниң ечи турсаң, газаңға айлинишни халиміган йопурмақ, худди иссиқни сәзгәндәк, пекірап учуп қолунға қонидуда, бир пәстила полишип, керексиз газаңға айлиниду. Құзниң аччик, шох шамили газаңни көзгө илмиғандәк, һәр яқа учартып соруиду. Худди анисидин айрилғуси кәлмәй, униңға чиң йепишқан балилардәк, газаңларму дәрәқтин жирақлишип кетөлмәй, түвигө олишиду, лекин шамал бой берөр өмәс...

(П.Мәхсөтова)

Тапшуруқлар

ТОНУШУШ. Мәтинни өз алдиңларға оқуп чиқыңлар.

И ЧУШИНИШ. Күз пәслидә тәбиэттә йүз беридиган өзгиришләрни атап бериңлар.

ПАЙДИЛИНИШ. Мәтиндә тәсвиrlәнгөн тәбиэтниң өзгириши ни пәйдин-пәй схема түридә көрситиңлар.

ТӘҢЛИЛ. Кийгән йешил бәрқут чапанлирини йешиветип, сериқ әтләстин чапан, алтун һалқа есип қойғандәк, чавак челиватқандәк ибарилирини қандақ чүшинисиләр? Бу ибариләр тәсвирий васитиниң қайси түригө ятиду? Жұававиңларни дәлилләнләр. Шәхсий көзқаришиңларни ейтиңлар.

СИНТЕЗ. Өз алдиңларға күз мавзусиға әссе йезиңлар.

БАҢАЛАШ. Тәбиәтниң өзгеришигө баға беріндер, шамалниң пайдиси барму? Шамал тохтап, күн чиқти дәйли. Қандақ ойлайсилер, күн чиққандын кейин, тәбиәттә қандақ өзгеришләр йүз бериду? Өз пикриңларни ейтеп, уни баңалаңдар.

35-көнүкмә. Ядқа сақлаш бойичә хәт. *Фазан, қучиду, түрнілар* сөзлириниң мәнасини чүшөндүрүп, қазак, рус, инглиз тиллериға тәржимә қилиңдар. Шеирниң муәллипини ениңлаңдар. Шеирниң йәнә қандақ өсөрлирини билисилер?

Күз мәнзириси

Алтун рәңгө бойилар,
Әтрап ғәмкин күз келип.
Иссик жайға түрнілар,
Қайтты муңлуқ саз челип.

Салди сериқ әтләстин
Күз етизға дәстихан.
Жәозисига һәр өйниц,
Ақ нани қойди дехан.

Фазан болған йопурмақ,
Ләйләп һәр ян учиду.
Іәжәп сирлиқ шилдирлан,
Саз-нәғмини чалиду...

36-көнүкмә.

К 1. Күзниң асасий бәлгүлирини йезиңдер.

Йопурмақтар саргийиду, үәргә қышиду, тола ямғур яғиду, күн қисқираиду, соғ қышиду, құшлар иссиқ яқларга учуп кетиду.

2. Қандақ құшларни билисилер? Давамлаштуруңдар.

Қарға, қалиғач, төмүртумашук, қақыра, булбул, каккук, бүркүт, кәптәр, ...

3. Турна дегендеген қандақ құш? Бу құш тогрисида немә билисилер?

4. Музықиси Селимахун Зәйналов, сөзи Махмут Абдрахманов тәрипидин йезилған «Түрнілар» нахшисини тиңшап, өз тәсиратиңдар билән бөлүшүңдар. Нахшини тиңшиғанда, неми-ни тәссәвүр қылдиңдар? Күзниң үнини аңлидиңларму? Қандақ мәнзирини көз алдиңларға көлтүрдүңдар?

37-көнүкмә. Сүрәт бойичә иш.

И. И. Левитан «Алтун күз»

- Қ – Қандақ ойлайсиләр, рәссам күз пәслини тәсвирилгөндә қандақ рәңләрни көпирәк пайдиланған? Немә учұн?
- Сүрәт силәрдә қандақ тәсәввур пәйда қилиду?
  - Сүрәттә силәргө немә яқти?
  - Сүрәтниң муәллипи Исаак Ильич Левитан һәккідә немә билисиләр?
  - Үйғур рәссамлиридин кимләрни билисиләр? Уларниң әмгәклири һәккідә мәлumat жиғип, реферат тәйярланылар.
  - Сүрәт бойичә hekайә түзүңлар.
  - Улук рус бәстикари Петр Ильич Чайковскийниң «Жил пәсиллири» намлық симфониясыни тиңшап көрүңлар, көз алдиңларға күз пәслиниң тәбиигини кәлтүрүңлар.
  - Симфониядін қандақ тәсиrat алдиңлар?
  - Гүлләр солмайдыған идирларни, heчқачан күздә йопурмақлири тәкүлмәйдиган дәрәқләрни, һәтта йүз жил өтсіму, өчмәйдиган кәчки упуқни қәйәрдә көргили болиду?
  - Синипиңларда сүрәтни яхши сизидиган оқуучилар бармы?

Рәссам сизған тәбиәт сүрәтлири – жаңгаллар, идир-қирлар, бағлар пейзаж дәп атилиду.

«Пейзаж» француз сөзи болуп, «әл» деген мәнани билдүриду. Нәрбір әлниң өз тәбиити, өзиниң аланидә пейзажи бар.

Пейзаж сизидиган рәссамни пейзажист дәп атайду.

38-көнүкмә. Жил пәсиллиригө айт мәтингләрдин һәрбир пәсилгә хас хисләтләрни таллап йезип, шуның асасида hekайә түзүңлар. Силәргө қайсы пәсил яқиду? Немә үчүн? Шу пәсилгә бағлиқ мақал-тәмсилләрни, тепишмақларни тепип, ядқа елиңлар.

39-көнүкмә. Сүпөтлөрни пайдилиніп, достуңларниң чирай-шәклини тәсвирләп беріңлар. Дост һәққидә мақалларни ейтеп беріңлар. «Нәзиқий дост» мавзусига гезиткө мақалә йезиңлар.

§ 6. ҚИСТУРМА СӨЗЛӘР

Сөхбәт

Қистурма сөzlәр жұмлидики артуқ сөzlәрму?

Қистурма сөzlәр жұмлә бөләклири болуп саналмайду, бу сөzlәрниң жұмлидики башқа сөzlәр билән грамматикилық бағлиниши йоқ. Демек, булар жұмлидики артуқ сөzlәрму? Нәргиз ундақ әмәс: бу сөzlәр жұмлигө муһим қошумчә мәна бериду.

Биз уларниң ярдими билән ейтилған нәрсигө өз мұнасивитимизни билдүримиз:

Хошаллық, пушайман, (*бәхиткә яриша, бәхиткә қарши, тәлийимизгә*);

Шұбнә, гуман яки ишәнч (*еһтимал, мүмкін, шұбнисиз, мүкәррәр, әлвәттә*).

Ой-пикирниң изчиллиги, көзқарааш (*биринчидин, иккінчидин, мениңчә, сениңчә*).

Қистурма сөzlәрниң әһмийитини, уларниң жұмлигө қандақ қошумчә мәна беридиганлигини төвөндикі мисаллардин көрушкә болиду.

У хаталаشتі.

У, әлвәттә, хаталаشتі.

Еһтимал, у хаталаشتі.

У, бәхиткә яриша, хаталаشتі.

Мұнакимә мәтинглери түзүштә қистурма сөzlәр қандақ роль ойнайду? Диққет қилиңлар.

Төвәндә берилгән пикирни давамлаштуруңлар.
Бизниң синипни инақ дәп ойлаймән.
Биринчидин, ...
Иккинчидин, ...
Учинчидин, ...
Умумән ейтқанда,
Қистурма сөзләр жүмлиниң бешида, оттурида, ахирида келинди.

Еғизчә нутукта қистурма сөзләр алайында интонация арқылы ажрытилиди. Йезиқта улар пәш арқылы ажрытилиди. Мәсилән:
Тәлийимизгә қарши, бұғын ямгур йегип кәтти.
Бұғын, тәлийимизгә қарши, ямгур йегип кәтти.
Бұғын ямгур йегип кәтти, тәлийимизгә қарши.

40-көнүкмә. Қистурма сөзләрни пайдилинип, қисқыч мәтинг түзүңлар.

— Адәмниң бәхитлик болуши үчүн, униңға байлық керек, — дәп ейтқан екән бир данишмән. Силәр қандақ ойлайсиләр? Бәхит үчүн адәмгә немә керек?

Төвәндә берилгән қистурма сөзләрдин пайдилинип, жавап беріңлар: биринчидин..., иккинчидин..., үчинчидин... .

Шуниң билән, адәмниң бәхитлик болуши үчүн биринчидин..., иккинчидин ..., үчинчидин ... .

41-көнүкмә. Мәсәлни оқуп чиқыңлар. Униң асасий гайисини ениңлаңлар. Мәсәл бизни немиге чақириду? Диалогни ролъларга бөлүп оқуңлар вә мәсәлни сәһниләштүрүңлар. Бу мәтингдә көтирилгән экологиялык мүəмма асасида лайиһе төйярлаңлар.

Палта сепи

Күнләрниң биридә тағдикى қаригайлар өз падишасига әризә ейтип кәпту:

- Дәрт, падишаңи аләм!
- Дәрдин болса, ейт! — дәпту орман падишаси.
- Ишимиз чатақ болди! Бизни қери-яш демәй, қылчә рәһимшәпкәт қылмай халиғанчә кесип, вәйран қиливатқан!
- Ким екән у, бизни халиғанчә кесип, вәйран қиливатқан? — дәп сорапту падиша һәйран болуп.
- Йекىндін буян палта дәйдиган бирнемә пәйда болуп қалди, бизни шу кесиватиду, — дейишипту қаригайлар.

- Палта дедиңларму? – падиша бираз хиялға чөкүп сорапту,
- палта деген қандақ немә екән у?
- Төмүрдин ясалған. Найайити өткүр бир қураг екән.
- Палтиниң тәп тартмай бизни кесидиган жәни онмекән? Уни убданирақ күзитип бақтиңларму?
- Йоғуси...
- Үндақ болса, убданирақ тәкшүрүп келиңлар! – дәпту падиша көпчиликтә қарап, – мениңчә, төмүр өзи ялғуз бизни мундақ халиғанчә кесип, вәйран қылалмайду. Өз ичимиздин униңға ярдәм бериватқанлар болуши еңтимал ...
- Қаригайлар қайтип кетип, палтини убдан күзитишкә башлапту. Қариса, униң сепи яғач екән. Улар бу әһвалдин чечуп кетип, алдирап падишаға йәнә хәвәр қилип кәпту:
- Һәй, падиша алийлири! Палта деген бу неминиң сепи яғач екән!
- Демидимму! – дәпту падиша, – өзимиз униңға сап болуп бәрмисәк, у нечнемә қылалматти, әйип өзимиздә. Билип қоюңлар: «Йега – яндин, бала – қериндаштын...» деген мошу.
- Орманлар башлирини төвән саңгилитип, ойлинип қапту.

МӘТИН БОЙИЧӘ ӨТКӘНЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ

1. Мәтин дегинимиз немә?
2. Қандақ ойлайсиләр, мәтин билән жұмылләр жиғиндисиниң айримиси немидә?
3. Мәтинниң түрлирини атап бериндер.

Тест:

1. Мәтин – бу:
  - а) мәна вә грамматика жәһәттін бағланған сөзләрниң жиғиндиси;
  - ә) айрим жұмылләрниң жиғиндиси;
  - б) мәна жәһәттін өз ара бағлининп, бәлгүлүк бир тәртиптә көлгөн жұмылләрниң жиғиндиси.
2. Мәтин немидин ибарәт?
  - а) пәкәт сәрләвхәдин;
  - ә) сәрләвхә вә қисимлардин;
  - б) пәкәт қисимлардин;

3. Мәтинниң сәрлөвініси бойичә немини ениқлашқа болиду?
- мәтинниң ким яки немә тоғрисида екәнлигини;
  - мәтіндә қанчә жұмә бар екәнлигини;
  - мәтін мүәллипиниң ким екәнлигини.
4. Мәтинниң қисимлири төвөндікі тәртип билән жайлышыши керек:
- асасий, хуласә, киришмә;
  - киришмә, асасий, хуласә;
  - киришмә, хуласә, асасий.
5. Мәтіндікі жұмилләр бәлгүлүк бир тәртиптә келиши шарт.
- дурус;
  - дурус əмәс.

42-көнүкмә. Шеирни ядқа йезицлар.

Ана тилим – дана тилим

Улуқ аниниц җүрек сөзини
Аңлидим дәсләп ана тилимдин.
Көрдүм өс кирип, һаят көзини,
Мени соң қылған дана тилимдин.

Оқудум мәниму «А», «Б» дин башлап,
Илим тәмини тетип билимдин.
Өмүр жүкими алдым һапашлап,
Рәхмәт, ана тил, рәхмәт дилимдин!

Ана тилимниң муңлук әллийи,
Тәвритип мени бөшүктө яттим.
Ат ясап елип голниң телини,
Кепинәк қоғлап, сәйлитип кәттим.

Жаһанда тәңкәш келәр унициға
Артуқ тил барму қәдирдан шунчә?
Чүнки шу тилда ана – Вәтәнгө,
Мұнаббитимдин тизимен үнчә.

(И.Бәхтия)

Қ *Ана тили һәккүйдә соалларга жавап бергендә, шеир мәтинни пайдилиниңлар. Досталириңларниң гепини дикىжет билән тиңшап, уйгур тилига ят сөзләрни йезивелip, у сөзләрниң ана тилни бейитиватамдұ яки йоқму, пикирлишиңлар.*

43-көнүкмә. Ана тили һәккідә шаир-язғучиларниң ибарилирини төпіп, көчирип йезиңдер. Ядқа елиңдер.

44-көнүкмә. Йұсуп Хас Һажип дастанидин елинған билим-илимгө, тилға, ижтимайт түзүмгө бегишланған әқлийә сөzlөрни айрим жазып, мәнасини чүшөндүрүңдер.

45-көнүкмә. Тил билөн нутуқниң пәрқини биләмсиләр? Еғизчә нутуқниң тәрәккүй етиши үчүн немә қилиш керек? Берилгән жүмлеләрни аяқлаштуруңдар.

Нутуқ адәмләргө ..... керек. Еғизчә нутуқ – ..... . Язмичә нутуқ – ..... . Еғизчә нутуқта биз тавушларни пайдилинимиз, язма нутуқта болса, ...

46-көнүкмә. Берилгән режә асасида «Адәм наятида тилниң әһмийити» мавзусига эссе тәйярлаңдар. Эссе йезиштин бурун:

- a) *Мавзу һәккідә ойлиниңдар;*
- ә) *Һәрбир пункт бойичә китап, гезит-журналлардин, өз күзитишириңлардин материал жигиңдар;*
- б) *Эссениң асасий гайисини ениқлаңдар.*
- в) *Йезилған эссеңи яқлаңдар.*

1. Ана тилим – дана тилим.
2. Тил – хәлиқ тарихи.
3. Йецидин келип қошулған сөzlөр һаңдатму?

47-көнүкмә. «Әқил-оюм, аброюм – ана тилим» мавзусига қисқычә инша йезиңдер. Режә түзүңдер. Немә үчүн һәрбир адәм өз ана тилини билиши керек? Қазақстанда қанча мілләт яшайды? Улар ана тилида сөzlөмдү? Ана тилида оқамдұ? охшаш соалларға жавап елиш үчүн немиләргө муражиәт қилисиләр? Қошумчә әдәбиятни қойырдин елип оқуysиләр? Өз паалийитиңларниң режиссими түзүңдер. Достлириңларниң иншаси билөн тонушуп чиқып, өзәңларниң иншаси билөн селиштуруңдар. Охшашлиги вә пәрқи барму? Ениқлаңдар.

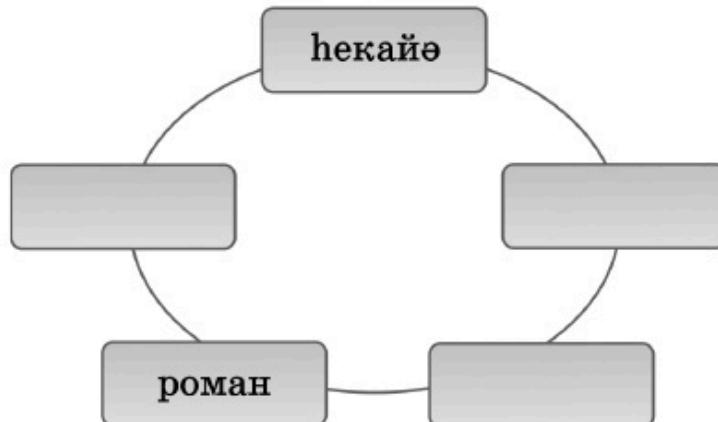
48-көнүкмә. «Әдәбий сөz дүниясида»

А. Дөләтовниң «Омақниң жаваплири» шеиридин үзүндүни окуп чиқыңдар. Омақниң орнида болсаңдар, немә дәп жавап береттиңдар.

Әдәбият дәрисидә

– Ейтқина, Омак,
Роман билән һекайиниң
Пәрқи қандақ?
– Бир һекайидин,
Ейтсақ чин,
Бир китап чиқириш
Төс иш.
Бир роман йезилса,
Тамамән башқичә.
Буни көпчилик билиду,
Униңдин бир әмәс,
Бирнәччә китап чиқиришқа болиду.

Қ Роман билән һекайидин башқа йәнә қандақ әдәбий жанрларни билисиләр? Кластерни толуқтуруңлар.

49-көнүкмә. Берилгән анаграммиларни көчирип йезиңлар. Жұававини тепип, ядқа йезиңлар.

Жараңлық сөзләр тизмисидур у,
Алға күрәшкә чақырап дайим.
Нәрипин йөткә, шеир язар у,
Кәләм, ақ қәғәз достидур, у ким?

(шиарп-шаир)

Хизмәтчимән, ишим шундақ,
Дайим башлиқ йенида мән.
Нәрип йөткә, мени шу вақ,
Қолға елип оқуysән сән.

(капип-китап)

Язгучиниң қолидин чиққан
Билип қойғин, жирик әсәр мән.
Нәрип йөткә, тағ-идирларда
Бүк-барақсан болуп өсәрмән.

(роман-орман)

Мәйли қандақ машинига қарығин,
Чекіда сән уни шунда көрисән.
Нәрип йөткә. Уйғур тилидин –
емтихан,
Йезиқчидин күчүң синап турисән.

(шина-инша)

И Анаграмма – бу пәкәт бир сөз ичидики һәрипләрни йөткәш арқылы иккинчи сөзни ясаш. Биринчи икки мисрада дәсләпки ибариниң немә екәнлигини тепишмақ шәклидә ейтеп, үчинчи, төртинчи мисраларда иккинчи ибарә тогрилик нәқ үәнә шундақ түрдә чүшиник берилүү.

1. *Нәрхил ресурслардин анаграммиларни тепиңлар.*

2. *Уларниң мұәллиплирini ениқлаңлар.*

3. *Өз алдиңларга анаграмма йезип көрүңлар.*

50-көнүкмә. Мәтингин тәһил қилиңлар. Қандақ ойлайсиләр, икки алимниң жааваплирида қандақ пәриқ бар? Жааваңыларни дөлилләңлар. Нутук мәдәнийитиңларни баһалаңлар. Мәнаси бир, бирақ икки түрлүк ибарини көчирип йезиңлар. Селиштуруңлар.

Қабуснамә

Падиша Һарун Рәшиди Бағдатта бир кечиси чүш көрүпту. Чүшидә еғизидики чишлириниң һәммиси чүшүп кетипту. У бир тәбир алимини чақыртип, бу чүшниң тәбирини сорапту.

– Бу чүшниң тәбири шуки, – дәпту тәбирчи алим, – барлық туққан, қериндашлирициз сиздин илгири вапат болиду. – Һарун Рәшид бу алимниң тәбиридин рәнжипту. Тәбирчини қамча билән урушқа пәрман қипту вә униңға хитап қилип: – Нәй, сөз билмәс надан! Сөн ким едиң мениң бу чүшүмгә қарита, үзүмдин-үзүмгә қопаллик билән шундақ дәйдиган!? Қәвм-қериндашлирим мәндін илгири өлүп кәтсө, у вақитта мениң налим немә болиду, дуниядін маңа немә ләzzәт-раһәт келиду? – дәпту. Иккинчи бир тәбир алимини чақыртип, униңға өз чүшини сөзләпту.

— Індей, хәлипә, — дәпту иккинчи алим, — бу чүшниң тәбири шуки, һәэрәтлири, барлық қәвм-қериндашлиридин узун өмүр көридекәнла.

Хәлипә Іарун Рәшид бу алимниң сөзини хуш көрүпту.

— Әқилниң йоли бирдур, иккى тәбирниң мәнаси бир, лекин ибарилири башқидур, — дәп иккинчи тәбир алимға йүз сәр алтун мукапат берипту.

Бириńчи алимниң тәбириму охшашла шу мәнада. Лекин қопал сөзлигәнлиги үчүн, йүз қетим қамчиланди. Иккинчи алим тил пәзилитигө диққәт қилип, гөзәл ибариләр билән сөзлигәчкә, йүз сәр алтун мукапат алди.

(Шәмсүлмаали Вәшмегир Қабус)

51-көнүкмә. Мәсәлни ролъларга бөлүп оқуңдар. Әскә елиндер, диалог дегинимиз немә?

Жиңналғуч билән Чұмұлә

Кәч күз күнләрниң биридә бирнәччә Чұмұлә язичә жиққан озуқлирини аптапта қурутушқа башлапту. Дәл шу чағда бир Жиңналғуч келип:

— Достлиrim, яхшимусиләр? Силәрниң озуқлириңдар немә деген жиқ, маңа азирақ бәрсәңларчу?! — дәпту.

Чұмұлиләр:

— Хош, яз күнлири өзәң нәләрдә жүрдүң, немишкә қишилик озуқ-түлүгидиң тәйярлап алмидиң? — дәп сорапту.

Жиңналғуч:

— Зади чолам тәгмиди. Язичә гүлләрниң арисида ойнап жүривериптимән, — дәпту.

— Шундақму?! Яхши, достум. Үндақ болса, биздин рәнжимә, язни ойнап өткүзгән болсаң, қишиниму оюн-кулкә билән өткүз! — дәп күлүшүпту Чұмұлиләр.

(«Үйгүр фольклориниң антологиясы» китавидин)

Тапшуруқлар:

1. Иван Крыловниң «Жиңналғуч билән Чұмұлә» намлиқ мәсәlinи тепеп оқуңдар.

2. Бу икки мәсәлниң мәзмунини селиштуруңдар. Пәркі немидә? Жағавиндерни дәлилләңдер.

3. Мәсәлниң мәзмуни асасида чүширилгән мультфильмни көрүңдар.

4. Мәсәлни сәһниләштүрүңлар.
 5. Мәсәлдин Жиңналгуч билөн Чүмүлигө хас хисләтләрни төпип, жәдвәлни толтуруңлар.

Жиңналгуч	Чүмүлә

6. Жиңналғучниң әмгәксөйгүч болуп өзгириши учун, қандақ амилларни пайдилиниш керәк? Режә түзүңлар. Қандақ ойлайсиләр, Жиңналғучни өзгәртиш керәкму? Уни өзгәртиш йоллирини чүшәндүрүңлар.

7. Өмгөк вә норунлук тогрилиқ мақал-тәмсилләрни ейтеп берин්лар.

52-көнүкмә. Сүрәт бойиче иш.

Нарарәт

- Қандақ ойлайсиләр, рәсим немә һәккүдә?
- Сүрәтниң сәрләвхисини муһакимә қилиңлар.
- Бу сүрәттә силәргә немә яқты?
- Сүрәттин қандақ тәсират алдиңлар?
- Сүрәткә қарап, тирәк сөзләрни йезиңлар.
- Тирәк сөзләрниң асасида мәтин түзүңлар.

53-көнүкмә. Мәтинни оқуп чиқип, төвөндө берилгөн тапшуруқларни орунлаңдар.

1. Мәтинни тәһлил қилиңдар.
2. Нан йекиш жәриянини ейтип бериңлар.
3. Нан, тонурға бағлық мақал-тәмсилләр, тепишмақларни дәптириңларга йезиңлар.
4. Бурунқи вә назирқи заманлардикі нан йекиш жәриянини селиштуруңлар.
5. Бир кәсипни таллап, шу кәсип егилири һәккідә әссе йезиңлар.
6. Мәтиндіки қениң қара һәрип билән ажритилған сөз бирикмисиниң мәнасини ейтип бериңлар. «Ат» сөзи қандак мәнада ишлитилгөн?

Нанға һөрмәт – әлгә һөрмәт

Нан – әл байлиғи. Нан ашлиқтін елиниду. Униң үчүн деханлар қиши-яз өмгөк қилиду. Қиша техникини жөндәйду. Уруқ тәйярлайды.

Әтияз келиши билән, деханлар етизға тулпар атлирини елип чиқиду. Йәр һайдап, уруқ чачиду. Язичә күтүп-бақиду.

Күздә орма ишлири башлиниду. Комбайнчи кечө-күндүз ашлиқ оруйду. Шоферлар ашлиқни элеваторға тошуйду.

Нан үстәл үстигә кәлгичә мәшәққәтлик, узун йолни бесип өтиду.

Деханниң мәрданә өмгигини баһалашни билиш керәк. Шуниң үчүн нанни йәргө ташлимаңлар! Угигини басмаңлар! Нанни исрап құлмаңлар! Нанни һөрмәтләш әлни һөрмәтләш деген сөз.

«Нан болса, нахшиму болиду» дегендеген сөзниң мәнаси ზөңкүрдур.

54-көнүкмә. «Сипайә сөзләр»ниң тизимини йезиңлар. Сипайә сөзләрни аз язған болсаңлар, униң сөвөвини чүшөндүрүңлар.

P	Немини билдим	Немини үгәндим

Дәлилләшни үгиниңлар.

1. Бу тәсвирий мәтин	чүнки	Бу мәтиндө нәрсиләр (сүрәт, тәбиәт, адәмләр, наиванлар) тәсвирлиниду.
----------------------	-------	---

2. Бу баянлаш мәтинни	чүнки	?
3. Бу муһакимә мәтинни	чүнки	?

55-көнүкмә. Мәтинниң мәзмун жәһеттін қайси түргө ятидиганлигини ениқлаңдар. Жағавицларни дәлиллеңдер. Ямгурниң йегиши сөвәплирини чүшөндүрүңдер. Ямгурниң йегиши пәйти силаргә яқамду? Немә үчүн? Немә үчүн яқмайду? Ямгур һөккідә қисқычә сөссе йезиңдер.

Күзниң ямғурлук күнлириниң бири еди. Мән әтигән туруп чейимни ичтимдә, йеза кеңишигә кәттим. Мән барсам, азиракла киши жигилған екен. Өй кичик дәп, нойлидикі ләмпә астида жигін қылмақчи болуп, хәлиқни күтүшкө башлидүк. Ямгур таңдин башлап йегиватиду. Дуния жұм-жит, өгүзлөрдин вә йопурмақлири сағирип, төкүлүватқан дәрәқлөрниң шахлиридин ямгур тамчилири чик-чик, чик-чик қилип, патқақ йөргө темива-татты. Нәдиду ғоразлар бирдин-иккидин созупқина қичқиришип қоюдидә, йәнә жұм болуп қелишиду.

(Ж.Босақов)

56-көнүкмә. Берилгән мәтинләрни оқуп чиқип, уларниң қайси услугбқа тән екәнлигини ениқлаңдар.

И *Мәктәпкә кәлгәндә, есеп гүллигән йешилзарлиқни көрүп, биз хошал болимиз. Силәр қандақ ойлайсиләр, шәһәрни, мәктәпни, синипни гүлләндүрүш үзүн немә наңжәт? Һәрбир шәһәр турғуны, оқуғучи унин үзүн үзүн немә қилиши керәк? Шәһәрдә ечилип турған гүлләр, дәрәқлөрни ким күтидү? Уларни күтидиган аланидә мәркәз, мұтәхәссисләр, ишчилар барму? Ениқлаңдар.*

1-мәтин.

«Гүлүм мениң»

Мән синипқа ейүмдин
Елип көлдим қачигүл.
Гүлүм мениң чирайлық,
Ети унин қамчигүл.
Гүлүм ести барақсан,
Фоли болса қамчидәк.
Ечилипту гүллири
Темип турған тамчидәк.

(Ә.Садиров)

2-мәтін. «Гүлниң ечилип тұруш вақтіни узартыш»

Әгәр ечиливатқан гүлни аспирин қошулған су билән бир қетим сұғарсициз, гүлниң солашмай, ечилип тұруш вақтіни узарталайсиз. Су билән аспириинниц миқдари мувапиқ болушы лазим. Бир литр суға аспирин таблеткисидин бир данини езип салғанда, гүлниң ечилип тұруш вақтіни үч күндін бәш күнгічө узартқили болиду. Чүнки аспирин өсүмлүкклөрниң йопурмақ вә гүллиридики нава төшүклирини һимлаштуруп, тәркивидики суниң норға айлинишини азайтиду.

(К. Насамдинов)

Тонушуш. Гүллөрниң түрлири һәкқидә тонушуп, синипта вә өйдә бар гүллөрниң түрлирини ениқлаңдар.

Чүшиниши. «Қачигүл», «Қамчигүл» сөзлириниң мәнасини чүшәндүрүңдар, улар қандак сөзлөрдин тәркіп тапқан? Қандак ойлайсиләр, қазақ вә рус тиллирида уларни қандак атайду?

Пайдилиниши. Топларға бөлүнүп, мектеп участкисига гүллөрни олтарғузуп, уларни күтүңдар. Гүллөрни күтүш инструкциясини тәйярлаңдар.

Тәһлил. Мектепниң ичини вә сиртқи территориясини гүлләндүруш лайиғисини тәйярлаңдар. Қандак ойлайсиләр, мектепниң ичи, синипта, шундақла мектепниң өп-чөрисигө қандак гүллөрни олтарғузушқа болиду? Немә үчүн? Уларниң пәрқи немидә? Жағаваиңдарни дәлиллөңдар.

Синтез. Шәһәрниң кочишлирины гүлләндүруш үчүн қандак тәклиплөрни берисиләр?

Баһалаш. «Әң чирайлық қачигүл» яки «Бизниң гүлләр» мавзуулирига конкурс болидиганлиги һәкқидә елан йезиңдар.

57-көнүкмә. Жұмилләрни көчирип йезиңдар. Мәтін екәнлигини дәлиллөңдар. Әгәр мәтін болса, униң қайсы услугбқа ятидиганлигини ениқлаңдар.

Еқинниң йолсиз, су оювәткән, ой-чоңқур, әгри-бүгри излири адәмлөрниң меңиши үчүн наһайити әпсиз еди. Һәтта шундақ йәрләрму бар едики, икки қанатта қелин өсүп, чангаллишип кәткән дәрәқләр тегидин өмләп өтүшкиму болматти.

Садир көк төмүрлири билән мана мошу қийин-қистақ изниң ичи билән мәңип, жиқилип, сүрүлүп, нурғун орунларда

чатқалларни йерип йол ачти, тәрләп-тәпчирап, бир saat дегендә аран шақыратмиға кәлди.

(Й.Мухлисов)

58-көнүкмә. Мәтинни оқуп, униң асасий гайисини ениқлаңдар. Мәтингө сәрлөвінде қоюңдар. Берилгән сәрлөвнің өз алдиндарға мәтин йезиңдар.

Көп әсирлик тарихқа егө хәлиқ еғиз әдәбиятiniң бир қисми – балилар еғиз әдәбияти.

Мәлумки, балилар еғиз әдәбияти хәлиқ педагогикиси билән беваситә мұнасиветтә шәкиллинип, тәрәққий қилиш билән, у өтмүштә яш өсмурларниң ой-пикир, əхлақ вә жысманий жәһәттін тәрбийиләштә муһим амил болуп кәлгән еди.

Балилар еғиз әдәбиятиму хәлиқ еғиз ижадийитиниң башқа түрлиригө охшаш əвлаттин-əвлатқа өтүп, тәдрижий өзиниң мәзмунини тапқан.

(М. Зулпикаров)

59-көнүкмә. Мәтинни оқуп, мәзмунини ейтип бериндер. Мәтин түрини ениқлаңдар. Жағавиниларни дәлілләңдер. Мәтин асасида кластер тәйярлаңдар. «Пайдилик қезилмилар», «Зираэтләр», «Йәл-йемишлар», «Кектатлар», «Өй һайванлири».

Шәрқий Түркстан башқа Азия əллиридәк зираәт билән шүғуллениди. Муһим мәһсулатлири: буғдай, арпа, гүрүч, көмүқонақ вә башқыму һәрхил ашлық һәм яғлиқ зираәтләрдур. Мәтидил бәлбағниң һәрхил йемишилиридин үзүм, алма, анар, әнжүр, өрүк, шаптул, нәшпүт, амут, яңақ, кава, қапак, бадам, қогун, тавуз вә башқыму һәрхил кектатлар өстүрүлиди. Ихтисадий зираәтләр болса пахта, кәндир вә чигә қатарлиқлардин ибарәттүр. Иккінчи ихтисадий мәнбә چарвичилиқ болуп, ат, сиңир, қой, өшкө, төгө, хечир вә ешәкләрдин ибарәттүр. Униңдин ташқири, мәзкүр зимин зор кан байлигига егө. Алтун, күмүч, төмүр, мис, қофушун, вольфрам, мулебидин, арсынк, гунгут вә графит қатарлық пайдилик қезилмилар көп.

(«Яш əвлат» гезитидин)

60-көнүкмә. Өй һайванлири вә уларни күтүш һәққидә өткүзүлидиган сөһбәтниң режиссинаң түзүңлар. Өз өйүңларда

яшайдиган наиван һәккүдә берилгән режә бойичә қисқичә некайә түзүңлар. Униң сүритини сизиңлар.

1. Өйүңларда қандақ наиванлар яшайду?
  2. Уларни қандақ бақисиләр?
  3. Уларниң қандақ еңтияжълирига ярдәм берисиләр?
  4. Наиванға кийим-кечәк керәкму?
  5. Наиван өйсиз, өзиниң егисизсиз яшаламду?
  6. Наиванға оюнчуклар наҗәтму?
  7. Явайи наиванларни өйдә бекишқа боламду?
  8. Қандақ ойлайсиләр, уларға азатлиқ керәкму? Немә үчүн?
- Хуласә чиқириңлар.

61-көнүкмә. Көктатлар вә йәл-йемишлар көргөзмиси болидиганлиги һәккүдә елан йезиңлар.

1. Көргөзминиң мавзуси.
2. Көргөзмә қачан вә қәйәрдә болиду?
3. Көргөзмигә кимләр қатнишалайду?
4. Көргөзмидә қандақ бөлмиләр ечилиду?

Әгер көргөзмигә қатнашсаңлар, қайси өсүмлүкни елип чиқисиләр? Немә үчүн? У өсүмлүк һәккүдә мәлumatни китапханидин издәп тепип, уни асрапш тоғрисида көрсөтмә йезиңлар.

Таамлар	Көктатлар
Ләңмән	Пияз, чәйзә, лаза, бәсәй, жаңду
Полу	Пияз, сәвзә

62-көнүкмә. Мәтинни оқуп чиқиңлар. А.Розибақиев вә униң сәпдашлири һәккүдә немә билисиләр? Улар тоғрилиқ мәлumat жигиңлар. Реферат төйярлаңлар.

Абдулла Розибақиев

Абдулла Розибақиевқа уйғурларниң мәдәний-мәрипәт вә маарип сахасидики паалийитиге яр-йөләк болуп ярдәм қылғучилар – униң сәпдашлири – Исмайил Тайиров, Бурнан Қасимов, Абдулнәй Мұһәммәдий, Нәзәрғожа Абдусемәтов, Абдулла Исмайилов вә башқилар униңға жән-дили билән ярдәм бәрди. Уйғур тилиниң фонетика вә морфологиялык принциплирига йекинлапштурди.

Уйгур алфавитиниң тамгилирини, имла қаидилирини ишлөп чиқти.
Шуниң асасида уйгур хәлқиниң тарихида биринчи қетим Летип
Әнсәрийиниң «Биринчи билик» елипбә китави нәшир қилинди.

(«Парваз» журналидин)

63-көнүкмә. Китапхана яки Интернеттин хәлиқ еғиз ижадийити нәмунилирини төпип оқуылар. Уларниң арисидин чечәкләрни таллавелиңлар. Чечәкләрни қандак хусусийәтлири арқылы таллан алдиңлар? Уларниң башқа нәмуниләрдин пәркүни йезип берин෬лар.

Хәлиқ еғиз ижадийити

Чечәк	Қошақ	Мақал	Тәмсил	Тепишмақ

64-көнүкмә. Өзәцларниң түгүлган күнүңларга 5 – 6 жүмлидин тәркип тапқан төклиппәнамә йезиңлар.

65-көнүкмә. Мақалларни көчирип йезиңлар. Ыәрбир мақалдин бирдин сөз елип, йеци мақал түзүңлар.

1. Яхши нава – тәнгә дава.
2. Сөз билән полу пишмас, май билән – гүрүч.
3. Көңүл алмақ – шәһәр алмақ.
4. Чүшлүк өмрүң болса, кечилик озуқ тап.

66-көнүкмә. «Найванатлар беги – мақал-тәмсилләрдә».

Көп чекитләрниң орнига найванларниң намлирини йезиңлар. Өй найванлириниң ичидин кала һәккәндә һекайә түзүп, у беридиган мәһсулатларниң тизимиини йезип берин෬лар.

1. ... сәмәрсә, егисигә қавайду.
2. ... судин төпип йәйду, ... – навадин.
3. ... қанити билән учуп, қуйруги билән қонар.
4. ... йоқ йәрдә, ешәк биләнму деханчилик қилиду.
5. Өй ... тала мәшүгүни қофлапту.
6. ... айифи билән тапар, адәм – қоли билән.

Керәклик сөzlәr: ат, ишт, белик, қалигач, қуш, мөшүк.

67-көнүкмә. Тәркивидә төвөндикى сөзләр учришидиган мақал-тәмсилләрни төпип йезиңлар.

Өмгөк, йорук, һорун, жүжә, дост, от, билимлик, яхши, алтун, әқил, дүшмән, меһман, сөз, қулақ, әл, иш, адәм, төмүр, һүнәр, ямғур.

68-көнүкмә. «Ялғанчи раст ейтсимиу, уиниға ишәнмәс» дегөн мақалниң мәзмунини қандақ чүшинисиләр? Мақалниң мәзмунини ечип бериш үчүн қисқычә некайә йезицлар.

69-көнүкмә. Берилгөн мақалларни әскә елип, биринчи сөзлирини чақмақларга йезицлар. Чиқкан мақални оқуп, мәзмунини чүшән-дүрүцлар.

?	?	?	?
адәмниң дүмбисигө тикән үнәр	тугулған йеридә өзиз, таш чүшкөн йеридә өзиз	дәрәк гадийип туриду кишиләр уни путап туриду	мевиси билән адәм – әмгиги билән көзгә чүшиду
?	?	?	?
алдида жүрсө әқил кәйнингө келур	күлгинингө ишәнмә	яшта өмәс, башта	башқа бақар, дүшмән аяқта

P

Немини билдим	Немини үгөндим

ФОНЕТИКА

ФОНЕТИКА ВӘ ГРАФИКА ҢӘҚҚИДӘ ЧҮШӘНЧӘ

Тиلىң тавуш тәркивини үгинидиган пән фонетика дәп атилиду.

Фонетика грек (юнан) тицидин елингән болуп, *çн*, *аваз* дегөн мәналарни билдүриду.

Фонетика тилдикі тавушларниң ясилиши, ажыралышы, маслишиши, чүшүп қелиши, боғум вә уиниң түрлири, ургу вә уиниң түрлирини үгиниду.

Тавушларни аңлаймиз вә тәләппуз қилимиз.

Тавушлар йезиқта һәрипләр билән ипадилиниду. Һәрипләрни көримиз, язимиз, оқуымиз.

Графика – тил тавушлириниң йезиқта ипадилинишини үгинидиган пән.
Бу сөз грек (юнан) тилидин елинган болуп, «графо» – язмаң дегән мәнани билдүриду.

§ 7. ҮЙФУР ТИЛИНИҢ ТАВУШЛАР СИСТЕМСИ

**Тавушлар вә нутук тавушлири.
Нутук тавушлириниң ясилиши**

Тәбиәт хилму-хил тавушларга толуп-ташқан. Мәсилән, һаваниң гүлдүрлиши, шамалниң гүкириши, машиниларниң сигналлири, еқиватқан суниң шилдирлиши, челиннатқан дутарниң авази... . Бу тавушларниң нечбери өзлүгидин пәйда болмайды, йәни жұм-жұт турған нәрсиләрдин тавуш чиқмайды. Тавуш чиқиши учун, мәлум һәрикәт керәк. Һәрикәтләр арқылы җисимға тәсир йәткәндә, у тәврөш һалитиге келиду. Җисим тәвригәндә, униң әтрапидики һаваму тәврәйду. Тәврөш мәлүм дәрижиге йәткәндә, тавуш чиқиду вә тавуш һава долқунлири арқылы қарынды. Һава долқунлири адәмниң қулиғига йетип келип, қулақ пәрдисини тәвритиду.

Тәбиәттиki һәрқандак тавуш нутук тавуши болуп несапланмайды. Нутук тавуши адәмниң нутук әзалириниң һәрикитидин келип чиқиду.

Сөз насыл қылалайдыган тавушлар нутук тавушлири болуп несаплиниду.

Нутук тавушлири өпкидин кәлгән һава еқимидин насыл болиду. Һава еқими тавуш пәрдисини тәвритип өткәндә, үн яки аваз пәйда болиду. Һава еқими тавуш пәрдисиге сүркишип, йөни уни тәврәтмәй өтсә, аваз әмәс, шавқун пәйда болиду.

Сөһбәт

1. Нутук әзалирини атаңлар. Улар һәккідә немә билисиләр?
2. Тавуш насыл қылышта улар қандақ хизмет атқуриду?

Адәмниң нутук әзалирига төвәндики әзалар кириду:

1. Нәпәс әзалири: өпкә, канай.
2. Богуз вә униң ичиге жайлашқан – тавуш пәрдиси. Тавуш пәрдиси – тавуш чиқириш әзалириниң асасий қысми.
3. Тамақ бошлуғи, егиз бошлуғи, димақ бошлуғи.

а) Еғиз бошлуғи. Еғиз бошлуғи астинқи вә үстүнки иңәкниң арилиғида болиду. **Үстүнки иңәккә ұстынки ләв, ұстынки чиши, чиши милиги, қаттық таңлай, юмшақ таңлай, кичик тил жайлышқан.** Астинқи иңәккә астинқи ләв, астинқи чиши, тил жайлышқан. Сөзлигендә үстүнки иңәк һәрикәтләнмәйду, пәкәт астинқи иңәк һәрикәтлиниду.

ә) Тамақ бошлуғи еғиз бошлуғиниң арқа тәрипигө орунлашқан. Тамақ бошлуғи адемгә һәрхил тавушларни чиқириш имканийитини бериду.

б) Димақ бошлуғи еғиз бошлуғиниң үстүнки тәрипигө жайлышқан. Димақ бошлуғи тавушларни насыл қилишқа қатнашмайду. У пәкәт тавушларниң алайида димақ оттенкиси билән ейтилишиға қатнишиду.

4. Богуздин тартип калпуккүчө орунлашқан нутук әзалири тосалғу насыл қилиш хизметини атқуриду. Бу әзалар наға еқимини түрлүк орунларда тосалғуларға учритип, һәрхил тавушларниң пәйда болушида муһим роль ойнайду. Уларға тил, кичик тил, юмшақ таңлай, қаттық таңлай, чиши, чиши милиги, ләвләр кириду.

Сөнбәт

1. Алфавит (елипбә) деген немә?
2. Елипбәниң қандақ әһмийити бар?
3. Адемләргә қайси саяндарда елипбә жәдвалини ядқа билиш муһим?

Еғизчә нутукта тавушлардин пайдилансақ, язма нутукта һәрипләрни қоллинимиз.

Мәлум тәртиптә берилгән барлық һәрипләрниң жигиндиси алфавит яки елипбә дәп атилиду.

«Альфа» вә «вита» – грек алфавитидики биринчи икки һәрипнің нами. **АЛФАВИТ** сөзи мошу икки һәрип намидин келип чиққан.

«Әлиф» вә «бә» – әрәп алфавитиниң баштики икки һәрипнің нами. «Елипбә» сөзи мошу икки һәрипнің намидин келип чиққан.

Алфавиттики һәммә һәрипләрниң нами бар. Уларниң намлири алфавит жәдвалиндә көрситилиду.

Нәрипләр баш нәрип вә кичик нәрип болуп, икки түрлүк шәкилдә йезилиду. Уларниң басма вә язма түрлириму мәвжүт.

Үйгур елипбәси 41 нәриптин ибарәт. 10 нәрип созык тавушларни язганда, 26 нәрип үзүк тавушларни язганда қоллинилиду. Алфавиттиki икки бәлгү – ъ (қаттиқлиқ бәлгүсі) вә ь (юмшақлиқ бәлгүсі) тавушларни ипадилимәйду. Қаттиқлиқ бәлгүсі (ъ) боғум айриш, юмшақлиқ бәлгүсі (ь) айрим сөзләрдики үзүк тавушларни юмшитиш вәзиписини атқуриду. Мәсилән: *сәнә-әт, қәтә-иү, подә-езд; роль, альбом, октябрь.*

Алфавит тәртивини ядқа билишниң әһмийити зор. Чүнки лугәттиki сөзләр, телефон китапчысыдики мәһкимә намлири, турғунларниң исим вә фамилиялири, китапханыда каталоглар алфавит тәртиви билән түзүлиду.

Нәқиқәтәнму, алфавит нәрқандақ материалларни бир системига селишқа ярдәм бериду. Униң ярдими билән нәрқандақ лугәтләрдин керәклик сөзләрни оңай вә тез тепиш мүмкін. Шундақ екән, алфавитниң вақитни тәжәмләштә әһмийити зор.

Үйгур елипбәсиниң жәдвали

№	Басма түри	Язма түри	оқулуши	№	Басма түри	Язма түри	оқулуши
1	А а	А а	а	22	Ө ө	Ө ө	ө
2	Ә ә	Ә ә	ә	23	П п	П п	пе
3	Б б	Б б	бе	24	Р р	Р р	эр
4	В в	В в	ве	25	С с	С с	эс
5	Г г	Г г	ге	26	Т т	Т т	те
6	Ғ ғ	Ғ ғ	ғе	27	Ү ү	Ү ү	ү
7	Д д	Д д	де	28	Ұ ұ	Ұ ұ	ұ
8	Е е	Е е	е	29	Ф ф	Ф ф	әф
9	Ё ё	Ё ё	йо	30	Х х	Х х	ха
10	Ж ж	Ж ж	же	31	Һ һ	Һ һ	ха

11	Ж ж	Ж ж	же	32	Ц ц	Ц ц	це
12	З з	З з	зе	33	Ч ч	Ч ч	че
13	И и	И и	и	34	Ш ш	Ш ш	ша
14	Й ў	Й ў	ье	35	Щ щ	Щ щ	ща
15	К к	К к	ка	36	ъ	ъ	қаттиқлиқ бөлгүси
16	Қ қ	Қ қ	қа	37	Ы ы	Ы ы	ы
17	Л л	Л л	эл	38	ь	ь	юмшаклиқ бөлгүси
18	М м	М м	эм	39	Ә ә	Ә ә	ә
19	Н н	Н н	эн	40	Ю ю	Ю ю	йу
20	Ң ң	Ң ң	эн	41	Я я	Я я	йа
21	О о	О о	о				

■ 70-көнүкмә. Елипбә жәдвидилини ядқа елиңдер.

■ 71-көнүкмә. Төвәндә берилгөн сөзләрни алфавит тәртиви билән йезиңдер.

Гүл, нәқиши, үстәл, парта, таш, saat, адәм, бадам, газаң, дала, вакит, ериқ, уютқа, үнчө, қатар, радио, юлтуз, яшлар, жиллар, жигдә, нан, мәктәп, оймақ, өмүр, халта, цирк, өй.

■ 72-көнүкмә. Аиләңдер қанчә кишидин ибарәт? Уларниң исимлирини елипбә тәртиви билән йезиңдер.

ТАВУШЛАРНИҢ БӨЛҮНУШИ

§ 8. СОЗУҚ ТАВУШЛАР

Тилимиздикі тавушлар соң икки түргө бөлүниду: **созуқ тавушлар** вә **ұзұқ тавушлар**.

Созуқ тавушлар пәкәт үндін тәркіп тапиду. Уларни халиғи-нимизчә созуп ейтишимизға болиду. Созуқ тавушларни тәләппуз

қылғанда, һава екими тосалғуга учримай, тавуш йолидин раван өтиду.

Неч тосалгусиз әркин ейтилидиган тавушлар созуқ тавушлар дәп атилиду.

Уйғур тилида **10** созуқ тавуш бар. Улар монулар: **а, ә, е, и, о, у, ө, ү, э, ы**. Ахирки икки **э, ы** тавушлири рус тили вә рус тили арқилицә башқа тиллардин киргән сөзләрдила қоллинилиду. Мәсилән: **элеватор, электр, сыр**.

§ 9. ҚЕЛИН ВӘ ИНЧИКӘ СОЗУҚ ТАВУШЛАР

Созуқ тавушларни тәләппуз қылғанда тилниң һәрикити һәрхил болиду. Мәсилән: **а, о, у** тавушлирини тәләппуз қылғанда, тил кәйнигә тартылиду; **и, е, ө, ү, э** тавушлирини тәләппуз қылғанда, тил учи төвәнки чишқа тирилиду. Тилниң алдикәйнигә һәрикәтлинишигә қарап, созуқ тавушлар икки түргө бөлүниду: **қелин созуқ тавушлар вә инчикә созуқ тавушлар**.

Тил алди созуқ тавушлири инчикә созуқ тавушлар болуп келиду:
а, е, и, ө, ү, э.

Тил арқа созуқ тавушлири қелин созуқ тавушлар болуп келиду:
а, о, у, ы.

73-көнүкмә. Шеирни ядқа елиңлар. Шеир мәтинидин қелин созуқ тавушлардин ибарәт он сез, инчикә созуқ тавушлардин ибарәт он сез йезицлар.

Ана тилим

Жиллар, әсирләр өтиду нургун,
Ана қәддини көтирип егиз.
Әзиздүр маңа өжәдадим уйғур,
Анамниң тили болгачқа әзиз.

Анамниң сүти билән биллила
Қәлбимгә нур боп қуюлған еди.
Интилип мән шу ана тилимға,
Фәлтәкни тутуп, дәсләп маңгандим.

Жаһанинниң бари, сехирлик сирлар,
Ана тилимда ечилған маңа.
Қарлиқ даванлар, шиддәтлик жиллар
Шу тил мәдәткар болди бу жәнга.

Дуниядикى барчә тиллардин
Ана тилимни улук көримөн.
Шәриқтә мәшінур миң-миң жиллардин
Шу тил билән мәгрүрлинимән.

(Н. Абдуллин)

74-көнүкмә. Төвөндикى тепишмақларни көчирип йезицлар вә уларنىң жағавини тепицлар. Қелин созуқ тавушларниң астига бир сизик, инчикә созуқ тавушларниң астига икки сизик сизинцлар.

1. Өзи йоқтәк, уни оқтәк. 2. Кишиниң тилсиз, жансиз әң үеқин дости немә? 3. Дәрия бойида жургәнләр, қызил өтүк кийгәнләр. 4. Қишта ухлайду, язда шақырайду. 5. Миңсиз өй салиду.

75-көнүкмә. Қелин вә инчикә тавушларниң насыл болуш йоллирини ейтип берицлар.

§ 10. КӘҢ ВӘ ТАР СОЗУҚ ТАВУШЛАР

Созуқ тавушларни насыл қилишта еғиз бошлугиниң роли чоң. Тавушларни тәләппуз қылғанда еғиз бошлугиниң ечилиш-йепи-лиш дәрижиси һәрхил болиду. Мәсилән: **а** тавушини тәләппуз қылғанда, еғиз кәң ечилиду, **и** тавушини тәләппуз қылғанда, еғиз тар ечилиду.

Еғизниң кәң ечилиши билән ясалған созуқ тавушлар кәң созуқ тавушлар дәп атилиду.

Кәң созуқ тавушлар: **а, ә, о, ө, е, Ә.**

Еғизниң тар ечилиши билән ясалған созуқ тавушлар тар созуқ тавушлар дәп атилиду.

Тар созуқ тавушлар: **у, ү, ы, и.**

76-көнүкмә. Мәтингин оқуп чиқынлар. Қениң қара һәрипләр билән бесилған сөзләрдикى кәң вә тар созуқ тавушларни ениқлап, ейтип берицлар. Жағавицларни дәлилләңдәр.

... «Фазат дәр мұлки чин» намлиқ тарихий дастанида уйғур хәлқиниң қәһриман қошакчиси Садир Палванниң облизиму өз әксини тапқан. Садир Палван үч оғлы билән азатлиқ һәрикәткә қатнашқанлиғи тоғрисидики мәлumatни биз Билал Назимниң китавидин билимиз.

Дастанда манжур-хитай басқунчилириниң көп санлиқ өскөрлири жайлашқан Баяндай, Құрә қалъәлирини елишта Садирниң қәһриманлиғи вә тапқұрлуғи алайыдә тәкитләнгән. Әйнә шуниндін кейин хәлиқ Садирға «палван» дәп һәрмәтлик нам бәрди вә у миллий қәһриман дәрижисиге көтирилди.

(С.Моллаутов)

77-көнүкмә. Мәтинни тәһлил қилинлар. Мәтинни оқуп чиқип, қениң қара һәрипләр билән берилгән сезләрни көчирип йезицлар. Уларниң мәнасими чүшәндүрүнләр. Қазақ, рус, инглиз тиллирига тәржимә қилинлар. Фонетикилық тәһлил қилинлар. Өз алдиңдарга постер тәйярлаңлар.

Уйгурлар – дуниядик қедимий милләтләрниң бири. Уйгурларниң ишләпчиқириш адәтлириниң бири у – деханчилик. Уйгурлар хелә бурунла шәһәрлишип, овчилиқ, چарвичилиқтін тәдрижий деханчилик, қол һүнәрвәнчилик кәспигө йүзләнгән. Шундақла иптидаий териқчилиқтін тәдрижий һалда өзигө хас олтирақлашқан деханчилиқ егилигини бәрпа қылған. Уйгурлар қедимдин буғдай, қемүқонақ, арпа, гүрүч, териқ, маш қатарлық данлық зираәтләрни терип, уларни өстүргөн.

Шундақла уйгурлар терилиғу сайманлирини ижат қылған. Атап ейтқанда, қош, боғуса, ялғуз оғул, серәтмә тахтай, тармақ, тулуқларни ясап, терилиғу ишлирида пайдиланған. Уницин ташқири, уйгурлар башқыму қурал-жабдуқларни өз егилигидә ишләткән. Улар: кәтмән, оргақ, ара, күрәк, ғәлвир, өткәмә, момаяғач, шамалдурғуч, соқа қатарлықлардин ибарат.

(«Яш әвләт» гезитидин)

§ 11. ЛӘВЛӘШКӘН ВӘ ЛӘВЛӘШМИГӘН СОЗУҚ ТАВУШЛАР

Ләвләрниң һалитигә бағлиқ созуқ тавушлар ләвләшкән вә ләвләшмигән созуқ тавушлар болуп иккى түргө бөлүниду. Созуқ тавушларни тәләппуз қылғанда ләвләрниң һалити бирхил болмайды. Мәсилән, [o], [y], [ø], [ɥ] тавушлирини тәләппуз қылғанда, ләвләр алдига созулуп, дүгләк һаләткә келиду. [a], [æ] тавушлирини ейтқанда, ләвләр алдига созуlmай, япилақ һәләттә болиду.

Ләвләриңиң алдига қарап созулушы арқылың ейтилидиган созук тавушлар ләвләшкән созук тавушлар дәп атилиду.
Ләвләшкән созук тавушлар: [o], [y], [ø], [γ].

Ләвләриңиң алдига қарап созулмай, япилақ һәләттә түруши арқылың ейтилидиган созук тавушлар ләвләшмигән созук тавушлар дәп атилиду.
Ләвләшмигән созук тавушлар: [a], [ə], [e], [i], [ы], [æ].

78-көнүкмә. Төвәндә берилгән исимларни икки топқа бөлүп йезиндер. Уларни қандақ алаңидиликлири бойичә ажритишқа болиду?

Көл, баш, үз, көз, қаш, томур, чач, ой, сөз, өй, гүл, китап, қаләм, бәл, чөләк, оқуш, тил, иш.

79-көнүкмә. 5 тепишимақ йезиндер. Ләвләшкән созук тавушлардин ибарәт сөзләрни бир сизик, ләвләшмигән созук тавушлардин ибарәт сөзләрни икки сизик билән сизицелер.

§ 12. СОЗУҚ ТАВУШЛАРНИҢ МАСЛИШИШИ

(сингармонизм қануни)

Үйгур тилидики көп bogumluq сөзләр өзлириниң тәркивидики тавушларниң жараңсиз вә жараңлиқлигига, қелин вә инчикилигиге, ләвләшкән вә ләвләшмигәнлигиге бағлиқ өз ара маслишиш келиду. Бу маслишиш асасән томур вә қошумчилар арисида йүз бериду, йәни томурға қошумчилар маслишиш келиду.

Созук тавушларниң сингармонизмы икки түрлүк болиду:

1. Созук тавушларниң қелин вә инчикилилік бойичә маслишиши. Бунинда сөзниң томурида қелин созук тавушлар болса, униңға улинидиган қошумчидиму қелин созук тавушлар болуши керәк. Мәсилән: *баг+да, сай+да, тағ+да, баг+лар+да, сай+лар+да, тағ+лар+да*.

Әгер сөзниң томури инчикә созук тавушлардин тәркип тапса, униң қошумчилериму инчикә созук тавушлардин ибарәт болуши лазим. Мәсилән: *мәктәп+ләр, мәк+тәп+ләр+да; өй+да, өй+ләр+да, күз+да*.

2. Созук тавушларниң ләвләшкәнлик вә ләвләшмигәнлик бойичә маслишиши.

Әгер сөзниң томури ләвләшкән созук тавушлардин тәркип тапса, униңға қошумчиларниң ләвләшкән варианти улиниду. Мәсилән: *көз+ым, қол+ым, өй+ым, күз+лук*.

Әгәр сөзниң томури ләвләшмигән созык тавушлардин тәркип тапса, униңға қошумчиларниң ләвләшмигән варианти улиниду. Мәсилән: *баш* – *бешим*, *китап* – *китавим*, *дәптәр*+*ләр*+*га*.

Әсләтмә: Уйғур тилида бу қаидигә беқинмайдыган әһвалларму учрайду. Мундақ қошумчилар қелин вә инчикә томурларға охшашла улиниду.

Пәкәт қелин вариантқила егә қошумчилар: - *сүн*: *барсун*, *қалсун*, *корсун*, *кәлсун*; - *диған*: *баридиган*, *окүйдиган*, *коридиган*, *келидиган*; - *чан*: *ойчан*, *көйцмчан*; - *стан*: *Қазақстан*, *гүлстан*.

Пәкәт инчикә вариантқила егә қошумчилар: - *дики*, - *тики*: *багдики*, *тагдики*, *таштики*, *өйдики*, *дәптәрдики*; - *дәк*, - *тәк*: *таштәк*, *өйдәк*; - *чилик*: *тагчилик*, *өйчилик*; - *ичә*: *язичә*, *күзичә*; - *чә*: *китапчә*, *дәптәрчә*; - *вәи*: *багвән*, *һүнәрвән*.

80-көнүкмә. Төвәндикى сөзләргә көплük қошумчилирини улап көчириңлар. Уларни иккى топқа белүп көчириңлар. Бу топларниң пәрки немидә?

Сүрәт, аваз, адәм, бала, қурғуй, ат, өдәк, қүш, һәрә, паша, нашарәт.

81-көнүкмә. Төвәндикى сөзләргә тәвәлик қошумчилирини улап йезиңлар.

Қол, үз, кийим, баш, қулақ, жүрәк, томур, китап, пут, гүл, ей.

82-көнүкмә. Маслишиш қанунига бекинмайдыган сөзләрдин бирнәччә мисал йезиңлар.

§ 13. СОЗУҚ ТАВУШЛАРНИҢ АЖИЗЛИШИШИ

Созык тавушларниң ажизлишиши томурға қошумчилар уланғанда йүз бериду.

1. [а] яки [ә] тавушлиридин түзүлгән бир боғумлуқ исимларға [и] тавушидин башланған қошумчилар улинип, ургу уланған қошумчига көчкәндә, сөзләрниң томуридики [а], [ә] тавушлири [е] тавушига ажизлишиду: *ат + и – ети*, *баш + и – беши*, *таш + и – теши*, *бал + и – бели*, *йәр + и – йеримиз*.

Әсләтмә: Әгәр мундақ сөзләрдикى ургу қошумчига йөткәлмисә яки бу сөзләргә үзүк тавуштин башланған қошумчә уланса, [а], [ә] тавушлири [е] тавушига ажизлашмайды:

тар + и – тари	саз + и сази
пәм + и – пәми	чәм + и – чәми
бәш + и – бәши	җай + и – җайи
бәл + дин – бәлдин	баш + тин – баштин
ат + қа – атқа	таш + қа – ташқа

2. Ахирки bogумi [a] яки [ə] tavushliyi билән аялашқан көп bogumluq сөзләргө созық tavushi бар hərçandaq қoshumchə ulinip, urgu қoshumchiga keçkəndə, [a], [ə] tavushliyi [i] tavushiiga aqizliishi du:

қулақ + и – қулиги	бала + лар – балилар
мәктәп + и – мәктivi	ана + ни – анини
дәптәр + и – дәптири	пахта + дәк – пахтидәк
цлгә + дәк – цлгидәк	төгә + дәк – төгидәк
төгә + ләр – төгиләр	

Өсләтмә: Өгөр мундаq сөзләrdiki urgu kейinki bogumga ýetkälmisə яki bu сөзләргө үзүк tavushstin bашланғan қoshumchə ulansa, [a], [ə] tavushliyi [i] tavushiiga aqizlaşmайды:

аһаң + и – аһаци	жүрәк + тә – жүрәктә
дутар + и – дутари	қулақ + та – қулақта
доклад + и – доклади	дәптәр + гә – дәптергә
нишан + и – нишани	кислота + ға – кислотага
биләк + ниң – биләкниң	имза + лар – имзалар

Бәзи бириккәn сөзләrdimu [a], [ə] tavushliyi [i] tavushiiga aqizliishi du:

- қара + торуқ – Қариторуқ (йеза нами)
- қара + май – Қаримай (шәhәр нами)
- тамча + гүл – тамчигүл (гүл нами)

84-көнүкмә. Тепишкаqtiki қениq қара həriplər биләn ýezilgan сөзләrdiki aqizlaşqan sozyq tavushlarни eniqlaçlalar. Siniptiki okuguchilar ikki topqa bələnyp, «Тепишкаq тепиши» oyunini etkүzүnlar.

Теши қара, қуруктур,
Тәгсөң, жуқар қариси.

Аңа майил, мұнтаждур
Адимизат балиси.
Сениң үчүн жан пида
Тәйяр хизмет өтөшкө.
Хамни пишиқ қилишта
Кирәр отқа вә пәшкө...
Жан достидур апииз,
Рәхмәт дәймән, тапсициз.

(Қазан)

85-көнүкмө. Төвөндіки сөzlөргө төвөлик қошумчилирини улап йезиңдер. Қошумчилар уланғанда, сезниң томурида фонетикилиқ өзгириш йүз бердимү? Сөвөвини чүшөндүрүңдар. Бу сөzlөрдин пайдилинин, қисқичә мәтингүлдер.

Ahaң, дутар, ижат, сатар, саз.

Пеиллардикі сузық тавушларниң ақызлишиши:

1. [ә] тавушидин түзүлгөн йепиқ бир боғумлуқ пеилларға сузық тавуштин башланған һәрқандак қошумчө уланғанда, томурдикі [ә] тавуши [е] тавушига ақызлишиду:

кәл + ип – келип
сәз + ип – сезип
бәр + ип – берип
кәт + ип – кетип

2. [а] тавушидин түзүлгөн йепиқ бир боғумлуқ пеилларға [и] тавушидин башланған қошумчилар уланғанда, [а] тавуши [е] тавушига ақызлишиду:

ал + ип – елип
бар + ип – берип
сал + ип – селип
қал + ип – қелип
қач + ип – қечип
сат + ип – сетип

Әсләтмө: Жүқурида берилгөн сөzlөргө [а] тавушидин башланған қошумчилар уланғанда, [а] тавуши [е] тавушига ақызлашмайду:

*Ал – алай, алар, аламсән
Бар – барай, барап, барамсән*

*Қал – қалай, қалар, қаларсән
Сат – сатай, сатар, сатамсән*

3. Ахирқи йепик bogумi [a] яки [ə] тавушидин түзүлгөн көп bogумлуқ пеилларға созық тавуштитин башланған қошумчилар уланғанда, [a], [ə] тавушлири [i] тавушига ажырлашиду:

*ойлан + иш – ойлиниш
ойлан +ип – ойлинип
издән + иш – издиниш*

4. [ə] тавуши билән аяқлашқан бир bogумлуқ пеилларға тәркивидә созық тавуш бар қошумчилар уланғанда, [ə] тавуши [e] тавушига ажырлашиду:

*әә + мәк – демәк
әә + гән – дегән
йә + мәк – йемәк
йә + гән – йегән*

5. [a] вә [ə] тавушлири билән аяқлашқан бир bogумлуқ пеилларға тәркивидә созық тавуш бар қошумчилар уланғанда, томурдики [a] вә [ə] тавушлири [i] тавушига ажырлашиду:

*ойла + мақ – ойлимак
сөзлә + мәк – сөзлимәк
ишлә + мәк – ишилимәк
ишлә + гән – ишилгән
яша + мақ – яшимак*

86-көнүкмә. Төвәндикі парчини оқуңдар. Униндикі қениң қара hәрипләр билән ажыртылған сөзләрниң томурини ениқлап, ұлғә бойичә көчирип йезиңдер. Қошумчилар уланғанда, сөзниң томурида қандақ өзгириш Ыұз бәрди? Тавушларниң бу өзгириши қандак дәп атилиду? Сөзниң томурдики ажырлашқан тавушларниң астиға сизиңдер.

Үлгө: қәлимимни (қәләм), ...

Қәлимимни талашма, оғлум,
Дәптиirimниң четидин тартма.
Жүригимдә ойған туйғум,
Мираслирин қайта ухлатма.
Мән нахшамни алай түгитип,
Бесип дилниң кейүқлирини. (Ж.Р.)

87-көнүкмә. Төвөндикі берилгөн сөзлөрниң томурлирини тепиңдер вә уларни иккі топқа бөлүп йезиңдер. Бу сөзлөрни қандақ бөлгүлиригө қарап иккі топқа ажритишқа болиду?

Кечишиң, кечишиң, белиға, белигө, чекілмаң, чекілмәк, бешиға, бегиға, келәр, кетәр, беришкә, беришқа.

§ 14. СОЗУҚ ТАВУШЛАРНИҢ ЧҮШҮП ҚЕЛИШИ

Айрим сөзлөрдің созуқ тавушларниң чүшүп қелиши шу тавушларниң ақызлишиши билән бағлиқ. Үйгур тилида көп bogumluq сөзлөргө қошумчилар уланганда, сезниң оттүрисидиңи ургусиз қалған созуқ тавушлар чүшүп қалиду. Чүшүп қалидиган созуқ тавушлар асасөн монулар: [и], [у], [ү]. Мисал үчүн, төвөндикі сөзлөрни елип қарайли: *пикир, исим, орун, көңүл, өмүр*. Бу сөзлөрниң иккінчи bogumи тар созуқ тавушлардин [и], [у], [ү] тәркип тапқан. Уларга төвөлик қошумчилари уланганда, шу иккінчи bogumдиктери [и], [у], [ү] тавушлари чүшүп қалиду. Мәсилән:

пикир + им – пикрим
исим + иң – исмиң
орун + и – орни
օғул + и – օғли
һөсүн + үң – һөснүң
көңүл + үң – көңлүң
өмүр + и – өмри

Созуқ тавушларниң чүшүп қелиши бириккән сөзлөрдіму учрайду. Иккі сөз бириккәндө биринчи сезниң ахидидиңи иккінчи сезниң бешидидиңи созуқ тавушлар чүшүп қелиши мүмкін. Мәсилән:

Toхти + ахун – Тохтахун
Фожа + Әхмәт – Фожәхмәт
Турди + ахун – Турдахун
немә + анчә – неманчә
барму + екән – бармекән

88-көнүкмә. Мақалларни көчирип йезиңдер. Уларниң ақлитидиган мәналирини ейтип бериңдер. Қайсы сезлөрдө созуқ тавушларниң чүшүп қалғанлыгини ениқлап, уларниң астига сизиндер.

1. Адәмниң һөсни баш билән. 2. Адәмниң әқли болмиса, көз деген там төшүги. 3. Ата кәспицни ташлима. 4. Атаңға немә қилсаң, оғлуңдин шуни көрисән. 5. Әмгәктин кәлсә байлиқ, өмрүң өтәр чирайлиқ. 6. Бадаңда ешиң болса, көңлүң тоқ. 7. Бәхтиңгә хошал болған – дост. 8. Исмиға жысми лайиқ.

89-көнүкмө. Төвөндикى сөзлөргө төвәлик қошумчилирини улап йезиндер. Сөзлөрдө қандақ фонетикилиқ өзгириш йүз берди? Чүшөндүрүцлар.

Исим, мұлук, қоюн, пәриқ, дәвир, илим, хулук, мәңиз, мәнир, пикир.

§ 15. ҰЗЫҚ ТАВУШЛАР

Үйгур тилида 26 ұзұқ тавуш бар: б, в, г, ғ, д, ж, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, һ, ң, ч, ш, щ. Буларниң ичидики [ң], [щ] тавушлири пәкәт рус тилидин киргән сөзләрдила учришиду.

Ұзұқ тавушларни тәләппуз қылғанда, өпкидин чиқан һава екими нутук өзалириниң һәрхил тосалғулирига учрайду. Һава екими бу тосалғулардин һәрхил усуллар билән өтиду вә нәтижидә түрлүк ұзұқ тавушлар пәйда болиду.

ЖАРАҢЛИҚ ҰЗЫҚ ТАВУШЛАР ВӘ ЖАРАҢСИЗ ҰЗЫҚ ТАВУШЛАР

Ұзұқ тавушлар тавуш пәрдисиниң титрөш яки титримәслигигө бағлиқ жараңлық ұзұқ тавушлар вә жараңсиз ұзұқ тавушлар болуп иккигө бөлүниду.

Тавушларни тәләппуз қылғанда, өпкидин чиқан һава екими тавуш пәрдисиниң арилигидин өтиду. Бәзи ұзұқ тавушлар тәләппуз қилинғанда, өпкидин кәлгән һава тавуш пәрдилирини титритиду. Тавуш пәрдилири титригендә пәйда болған тавушлар шавқун вә үндін ибарәт болиду. Улар жараңлық ұзұқ тавушлардур: б, в, г, ғ, д, ж, ж, з, й, қ, ң, м, н, ң, р, һ.

Шавқун вә үндін тәркип тапқан тавушлар жараңлық ұзұқ тавушлар дәп атилиду.

Бәзи ұзұқ тавушлар тәләппуз қилинғанда, өпкидин кәлгән һава тавуш пәрдилирини титрәтмейдү. Мундақ тавушлар пәкәт шавқундин ибарәт болиду. Улар жараңсиз ұзұқ тавушлардур: к, қ, п, с, т, ф, х, ч, ш.

Пәкәт шавқундин тәркип тапқан үзүк тавушлар жараңсиз үзүк тавушлар дәп атилиду.

Жараңлық яки жараңсиз үзүк тавушлар жұплук вә жұпсиз болуп келиду.

Жараңлық вә жараңсиз жұплари бар үзүк тавушлар: б – п, в – ф, г – к, ғ – қ, д – т, ж – ш, ж – ч, з – с.

Жараңсиз жұплари йоқ үзүк тавушлар: р, л, й, м, и, ң.

Жараңлық жұплари йоқ үзүк тавушлар: х, ң, ңң, һ.

Жараңлық үзүк тавушлар	б	в	г	ғ	д	ж	ж	з	й	-	л	-	м	-	н	-	ң	р
Жараңсиз үзүк тавушлар	п	ф	к	қ	т	ш	ч	с	-	х	-	һ	-	ңң	-	ң	-	-

90-көнүкмә. Жараңсиз үзүк тавушлардин башланған сөzlәрни бир топқа, жараңлық үзүк тавушлардин башланған сөzlәрни иккінчи топқа айрип йезиңдер. Нәрбер көзге жүмлә түзүңдер.

Сайә, көмпүт, тоғач, зайд, дутар, равал, қәләм, машина, гораз, жирақ, йекин, пәрдә, белик, чәйнәк, шифоньер.

§ 16. ҮЗҮК ТАВУШЛАРНИҢ МАСЛИШИШИ

Үйгур тилида үзүк тавушларму созуқ тавушлар охшаш маслишиш қануниға беқиниду. Үзүк тавушлар жараңлықтың вә жараңсизлиқ бойичә маслишиш келиди.

1. Үзүк тавушларниң жараңлықтың бойичә маслишиши

Әгәр сөз жараңлық үзүк тавушқа аяқлашса, уннан жараңлық үзүк тавуштадаң башланған қошумчә улиниду. Мәсилән:

тағ + да

бағ + да

муз + дақ

өй + да

яз + дур

Мүһим әсләтмә:

а) Бу қаидигә [д], [б], [һ] жараңлық тавушлири беқинмайды. Сөвөви бу тавушлар сөз ахирида көлгөндө жараңсиз тәләппуз

қилиниду, шуниң үчүн мөшү тавушлар билән аяқлашқан сөзләргө жараңсиз үзүк тавуштин башланған қошумчилар улиниду:

*завод + та
 клуб + қа,
 изах + қа,
 штаб + тин*

ә) [г], [ғ] тавушлири билән аяқлашқан сөзләргө шу [г], [ғ] тавушлиридин башланған қошумчилар уланганда, қатар кәлгән [г], [ғ] тавушлири жараңсизлишиду:

*тағ + га – таққа
 бағ + га – баққа
 бәғ + гә – бәккә*

б) [г] тавуши билән аяқлашқан көп боғумлук сөзләргө жараңсиз үзүк тавуштин башланған қошумчилар улиниду:

*педагог + та
 педагог + қа*

в) Уйгур тилида бәзи қошумчиларниң жараңлық үзүк тавуштин башлинидиган варианти болмиянлықтын, бу қаидигә бекінмайды. Мәсилән:

*төмүр + чи
 дукан + чи
 ал + сун
 яз + са
 бағ + сиз*

91-көнүкмә. Төвәндә берилгән сөзләрни икки топқа бөлүп көчириңлар. Уларниң томурлирини тепиңлар. Биринчи топқа маслишиш қанунига бекінидиган сөзләрни, иккінчи топқа маслишиш қанунига бекінмайдиган сөзләрни йезинлар. Сөвөвини чүшәндүрүңлар.

Соққа, соғда, ямғурда, қардин, биологқа, педагогта, устаздин, муәллимгә, заводта, таққа, баққа, бағда, тағдин, сайга, ду-канчи.

92-көнүкмә. Төвәндикى сөзләргө қошумчиларни улап көчириңлар. Бу сөзләргө қандақ қошумчиларниң уланғанлыгини ейтип бериндер. Улар маслишиш қанунига бекінамду?

2. Үзүк тавушларниң жараңсизлиқ бойичә маслишиши

Әгәр сөз жараңсиз үзүк тавуш билән аяқлашса, униңға жараңсиз үзүк тавуштын башланган қошумчилар улиниду:

мәктәп + кә
китап + тин
сүт + кә
хәт + кә

Мүһим әсләтмә: Уйгур тилида бәзи қошумчиларниң жараңсиз үзүк тавуштын башлинидиган варианти болмайды. Шу сәвәптин бу қошумчилар маслишиш қанунига бекінмайды. Мәсилән:

қүш + лар
сүт + ни
китап + ниң
ат +лик
иш +ла

93-көнүкмә. Өзәңлар жараңсиз үзүк тавуш билән аяқлашқан сөзләргө мисалларни төпиңлар. Уларга қошумчиларни улап көрүңлар. Маслишиш қанунига бекінидиган сөзлөрни бир топқа, бу қанунига бекінмайдиган сөзлөрни иккінчи топқа бөлүп йезиңлар.

94-көнүкмә. Төвәндә берилгөн сөзлөрни жұмлә ичидә көлтүрүп йезиңлар. Бу сөзлөр маслишиш қанунига бекінамаду? Жұаваиңларни дәлилләңлар.

Қүшлар, китаплар, достлар, атлик, ишлә, китапни, мәктәпниң.

§ 17. ҮЗҮК ТАВУШЛАРНИҢ АЖЫЗЛИШИШИ

Уйгур тилида үзүк тавушларму созук тавушларға охшаш ажызлишиду.

1. [қ], [к], [п] тавушлири билән аяқлашқан көп bogumluq сөзләргө төвәлик қошумчилири уланганда, улар [f], [g], [v] тавушлирига ажызлишиду. Мәсилән:

қулақ + и – қулиги
биләк +и – билиги
мәктәп + и – мәктеви

2. - п, ип, - уп, - үп қошумчилири арқиلىқ ясалған сөзләргө (рәвишдашларға) ярдәмчи пеиллар уланганда, бу қошумчә тәркивидики п тавуши в тавушиға ажызлишиду. Мәсилән:

йезип + ал – йезивал
билип +ал – биливал
йезип + ятиду – йезиватиду
елип + ал – еливал.

Өсләтмә: Бу қаидигә беқинмайдыған сөзләрмү учришиду.
Мәсилән:

hoқуқ + и – hoқуқи
синип + и – синипи
маарип + и – маарипи
иттипак + и – иттипаки

Бәзи үзүк тавушлар пәкәт тәләппуздила ажызлишиду, йезикта әкс етилмәйдү.

1. Богум яки сөз ахирода кәлгән ч тавуши тәләппузда ш тавушига ажызлишиду. Мәсилән:

Сөзниң томури	Йезилиши	Ейтилиши
ач	ачқуч, ачқичә	ашқуч, ашқичә
ич	ичмәк	ишмәк
қач	қачмақ	қашмақ
күч	күчлүк	күшлүк
гулач	гулач	гулаш

2. [қ], [қ] тавушлири bogum ахире болуп келип, бу сөзләргә башқа үзүк тавушлардин башлинидыған қошумчилар яки сөзләр қошулса, [қ], [қ] тавушлири [ғ] тавушига ажызлишиду.

Йезилиши	Ейтилиши
Ақсу	Ахсу
Ақ сарай	Ах сарай
үктур	ухтур
сақчи	сахчи

Мундақ сөзләргә -лик, -лик, -луқ, -лук қошумчиси уланғанда, [қ] тавуши [ғ] тавушига, [қ] тавуши [ғ] тавушига ажызлишиду.

Йезилиши	Ейтилиши
атақлиқ	атағлиқ
турақлиқ	турағлиқ
керәклиқ	керәглик
көмүклүк	көмүглүк

95-Көнүкмә. «Булақ сүйи» мавзусыға 5 жұмылдидин ибарәт мәтин йезиңдер.

96-Көнүкмә. Төвөндіки сөzlөргө төвөлик қошумчилирini улап көчириңдер.

Үлгө: *қулақ – қулигим, болақ – болиги, ...*

Қулақ, болақ, қоймақ, ятақ, қуймақ, белиқ, тамақ, териқ, гүжәк, илмәк, сәвәп, тәләп, кейик, қейик, мәктәп.

97-Көнүкмә. Төвөндіки сөzlөр билөн көлгөн мақалларни йезиңдер, ажыллашқан тавушларниң астига сизиңдер.

Фәзәп, тиләк, жүрәк, биләк, қулақ, булақ.

98-көнүкмә. Көп чекитләрниң орниға ч яки ш һәриплириниң лайигини қоюп көчириңдер.

Кү...лүк, қүшқа...лар, ча...лиқ, ғери...лиди, ғула...лап, ғүрү...лүк, тоға...тин, яға...чилик, қому...лук, чиги...ләшмәк, чөмү...ләп, қалиға...чө.

§ 18. ҰЗЫК ТАВУШЛАРНИҢ ЧУШУП ҚЕЛИШИ

Уйғур тилидікі [р], [л], [т] тавушлири бәзидә һәрхил фонетикилық шарайтларға бағлиқ тәләппузда чүшүп қалиду.

[р] тавушиниң чүшүп қелиши. Бу тавуш томур сөзниң ахирда яки қошумчә ахирда, сөzlөрниң оттурисида көп һалларда тәләппузда чүшүп қалиду. Мәсилән: *тону(р), ямгу(р), қа(р), ба(р), балила(р), дәрәқлә(р) язывә(р), келивә(р), келиңла(р); ә(р)қә, а(р)туқ, а(р)қа, ә(р)зән, па(р)чә.*

[л] тавушиниң чүшүп қелиши. Ал, бол, қал, қил, кәл, сал, ҹал охшаш пеилларниң ахирдиди [л] тавуши ұзұқ тавуштін башланған бәзи қошумчилар уланғанда тәләппузда чүшүп қалиду. Мәсилән: *а(л)са, а(л)гин, қа(л)ма, қи(л)са, қә(л)са, са(л)гин, ча(л)мақ.*

[т] тавушиниң чүшүп қелиши. Әрәп вә парс тиллиридин киргән бәзи сөzlөрниң ахирда көлгөн [т] тавуши тәләппузда чүшүп қалиду. Мәсилән: *dos(t), қас(t), рас(t), дәр(t).*

Жуқурида көрситилгөн тавушлар тәләппузда чүширилсіму, йезиқта сақлиниду.

99-көнүкмә. Төвөндіки сөz бирикмелирini иккi топқa бөлүп йезиңдер. Тәләппузда чүшүп қалидиган тавушлири бар сөzlөрни бир топқа, тавушлири чүширилмәй йезилидиган сөzlөрни иккiнчи топқa йезиңдер.

Яш дәрәқлөр, йеци китаплар, дәрәқлири, достумниң китаплири, ямғурниң сүйи, қарда, қишиниң қари, әркә қиз, артуқ гәп, әрзән кийим, парчә нан, йекин дост, егиз үстөл, йеник таам, қелин там, чирайлиқ гүл, узун коча.

100-көнүкмә. Қайси сөздә қандак тавушниң чүшүп қалғанлигини ениқлаңдар. Чүшүп қалған тавушларни орниға қоюп, мақалларни көчирип йезиңдер. Уларниң мәнасини қандак чүшинисилер? Бир мақални таллас елип, шу мақалниң асасида қысқичә эссе йезиңлар.

1. Арилғанни ейиқ йә, бөлүнгөнни бөрө йә. 2. Аста маңғанму маңған, йетип қаған яман. 3. Яғанчиниң қуруғи бир тутам. 4. Ағанда алман, бәгәндә бәзгөк. 5. Қағила қақ етө, өз көңлини хуш етө. 6. Қаған ишқа қа яға. 7. Әзән гөшниң шовиси тетимас. 8. Қоққанға қош көрүнә. 9. Ана жутуң аман боса, рәңги-роюң саман бомас. 10. Бағда гүли бомиса, булбул келип сайримас. 11. Етқан сөз, атқан оқ. 12. Алдириған қала, буриған ала.

101-көнүкмә. Қандак фонетикилық шарапитта [р], [л], [т] тавушлири төләппүзда чүшүп қалиду? Бирнәччә мисал йезиңлар.

102-көнүкмә. Мәтингни төләппүз нормилирига мувапиқ оқуп чиқип, асасиј ой-пикирни ипадиләңлар. Мәтингө сөрлөвнә қоюңлар. Қайси байрам һәккүдә сөз болуватиду? «У күнни унтушқа болмайду» мавзусига эссе йезиңлар.

Өрүк, алмилар чечәклигән чағ. Қалиғачлар учуп кәлди....

Кәңсала алдиғи мәйдан адәмләргә лиқ толупту. Улар жирақтын ала-йешил, қызил-жия болуп, тәбиэт билән тәңла яширип кәткәндәк, чирайлиқ болуп көруниду... саз, нахша, ваң-чуң – һәммә хошал болуветипту. Бир топ адәм бир-бирини тәбриклишип, құчақлишип сөйүшиватиду. Әнди иккінчи топтикаи адәмләр солдат формисини кийгән бир адәмни асманға көтирип ташлаватиду. Мән асманға қаридим. Баш кийимләр егиз-пәс болуп ләйләп журиду. Қек асманда баш кийимләр, чечилған гүлләр, учуп жүргән қалиғачлар, солдат – һәммиси арилишип кәтти...

Арқамда турған бир қоли йоқ солдат мениң мүрәмдин тутуп: «Көргин, балам, бу күн сениңма есінде қалсун», – дәп бир қоли билән аста тутуп, алға иштәрди.

(М. Һәвәйдаров)

§ 19. ЮМШАҚЛИҚ БӘЛГҮСИНИЦ (Ь) ИМЛАСИ

Юмшақлиқ бәлгүси (ь) тилимизға пәкәт рус тилидин кирип өзләшкән сөзләрдә ишләтилиду. Бу бәлгү сөзләрниң оттурисида вә ахирда келиду. Мәсилән: *пальто, коныки, альбом, Польша, Ольга, роль, автомобиль, Хмельницкий*.

Юмшақлиқ бәлгүси (ь) билән кәлгән сөзләргә қошумчилар уланганда, бу бәлгү бәзидә сақлининп, бәзидә чұшуп қалиду.

1. Юмшақлиқ бәлгүси (ь) билән аяқлашқан сөзләргә тәвәлик қошумчилири уланганда, юмшақлиқ бәлгүси (ь) чүширилип йе-зилиду. Мәсилән:

роль + и – роли

автомобиль + и – автомобили

бинокль + и бинокли

госпиталь + и – госпитали

2. Юмшақлиқ бәлгүси (ь) билән аяқлашқан сөзләргә үзүк та-вуштин башланған қошумчилар уланганда, юмшақлиқ бәлгүси (ь) чүширилмәй йезилиду. Мәсилән:

Гармонь – гармоньчи, гармоньга, гармоньлар.

Госпиталь – госпитальда, госпитальлар.

Календарь – календарьга, календарьда.

103-көнүкмә. Оқынчлар. Көп чекитләрниң орниға юмшақлиқ (ь) яки қелинлиқ (ъ) бәлгүлириниң лайигини қоюп көчирип йезинчлар.

Тюл..., декабр..., автомобиль..., об...ект, рол..., июн..., асфал...т, раз...езд, қәт..ий, под...езд, ән...әнә, мәш...әл, сүр...әт, қит...ә, Кубан..., сентябр... .

§ 20. БОҒУМ

БОҒУМНИЦ ТҮРЛИРИ

Сөзләр морфологиялық жәһәттін томур вә қошумчиларға бөлүнсә, фонетикилиқ жәһәттін **богум** вә **тавушларға** бөлүниду.

Іәрбир bogумда бир созуқ тавуш болиду. Сөздики bogумларниң сани шу сөздики созуқ тавушларниң саниға бағлиқ болиду. Сөздә қанчә созуқ тавуш болса, шунчә bogум болиду. Мәсилән: *у*

(бу сөздө бир созык тавуш, бир bogum), *a-ma* (икки созык тавуш, икки bogum), *ba-li-lar* (үч созык тавуш, үч bogum), *mæk-tæp-lær-də* (төрт созык тавуш, төрт bogum).

Bogum бир созык тавуштин яки бир созык тавуш билән бир яки бирнәчә үзүк тавушниң бирикишидин насил болиду. Мәсилән: *y, on, tag, si-nip, o-kyu-gu-chi*.

Bogum тавушларниң тәркивигә бағлиқ очук bogum вә йепиқ bogum болуп иккигө бөлүнүдү.

Созык тавуш билән аяқлашқан bogumлар очук bogum дәп атилиду. Мәсилән: *ba-la, y, a-ma, mo-ma, bo-va, da-la, mæ-la*.

Үзүк тавушлар билән аяқлашқан тавушлар йепиқ bogum дәп атилиду. Мәсилән: *mæk-tæp, baq, dost-lar-niç, öy-din, at-lik-lar, jaï-lak-lar-din, կүш-կач-лар*.

Өсләтмә: Өслий уйғур сөзлиридә bogum икки үзүк тавуштин башланмайды. Амма тилимизга рус тилидин вә рус тили арқылы үзүк тавуштин башлинини мүмкүн. Мәсилән: *трактор, snay-per, спутник, троллейбус, трамвай*.

Уйғур тилига әрәп-парс тиллиридин кирип өзләшкән айрим сөзләрдики bogumлар икки үзүк тавушқа аяқлишиши мүмкүн. Мәсилән: *дәрт, қәст, шәрт*.

Шундақла икки, һәтта үч яки төрт үзүк тавушқа аяқлашқан йепиқ bogumлуқ сөзләр асасән рус тили арқылы кирип өзләшкән сөзләрдә учрайду. Мәсилән: *де-сант, фронт, турист, шарф, пункт, Эрнст, Минск*.

Камдин-кам учришидиган хошнидарчилик

Bogumда пәкәт бирла созык тавуш болиду, өндү шу бир bogumда үзүк тавушларниң сани қанчә болуши мүмкүн? **Бир** (*ал-ма, дә-рәк, ма-ши-на, жо-за, нан*); **икки** (*трактор, snay-per, троллейбус, трамвай, дәрт, қәст, шәрт*), **үч** (*пункт, Минск*); бир bogумида **төрт** үзүк тавуш қатар көлгөн сөзләр рус тилида учришиду (*взгляд, всплеснуть, вздребнуть*), амма мундақ сөзләрниң сани аз. Бәш үзүк тавуштин көлгөн bogum рус тилида йок. Уйғур тилидичу?

Уйғур тилида ...

Тапшурук:

1. Мәтинни егизчә давамлаштуруңлар.
2. Уйғур тилидикىи bogumларда қатирисиға кәлгөн үзүк тавушларنىң сани қанчә болиду? Мисалларни кәлтүрүңлар вә йезиңлар.
3. Әгәр уйғур вә рус тиллирида bogumлар қатирисиға кәлгөн төрт яки бәш үзүк тавуштин түзүлгөн болса, мундақ bogumлук сөзләрни тәләппуз қилиш оңай болаттиму? Тилимиз аһаңдар, йекімлиқ болаттиму?
4. Немә учүн бу мәтин «Камдин-кам учришидиған хошнидарчилик» дәп аталған?

104-көнүкмә. Bogum бойичә узун-қысқа сөзләрни ойлан йезиңлар. Сөзләрни давамлаштуруп йезиңлар.

Сөз – китапхана, көл – төмүртүмшүк, туз – дохтурхана, май – синипдаш, сай – ашхана, ана – мәктивим, ...

105-көнүкмә. Очук вә йепик bogumларни атап берин්лар. Уларниң пәрқи немидә?

Очук bogum билән аяқлашқан сөзләр	Йепик bogum билән йезилған сөзләр

106-көнүкмә. «Bogumларниң санига қарап соға берилди» намлиқ муназирә өткүзүңлар. Муназириниң режисиниң түзүңлар.

Чүшәндүрүңлар . Немә учүн Асимга 2 соға, Диләрәмгә 3 соға берилди.

107-көнүкмә. Төвәндә берилгөн сөзләрниң қайсилирини қурдин-қурға көчирип йезишқа болмайду? Сәвәвини чүшәндүрүңлар. Бу сөзләрни дәптириңларга йезиңлар.

Ала, китап, сөз, китапхана, самолет, сия, асфальт, театр, көрүк, парашют, хәлиқ, мәйдан, аллиқачан, адәм, транспорт, хәт, сүпүргө, лампа, компьютер, явайи, юлтуз, шивақ, оттуз, уга, электр, лампа, сәрлөвхә, йочун, гүл, тамақ, граммофон, грамматика, бағ, тағ, көрүк.

СӨНБӨТ

1. Ургу һәккүдә немә билисиләр?

2. Ургуниң әһмийити барму? Бу һәктә немә ейталайсиләр?

Ургу жүрәкниң соқушыға охшайды. Тәләппуз қаидилиригә мұватиқ дурус тәләппуз қилиниватқан сөзләрни аңлигинимизда, биз бу сөзләрниң пәнәт мәнасигила көнүл бөлимиз. Ургуга болса нечқандай етибар бәрмәймиз. Амма ургу жәһәттин дурус ейтилмиған бирәр сөзни аңлигинимизда, диққитимиз бирдин шу сөзгө қаритилиду. Әтәр бирәр нутукта хата ургу бойичә тәләппуз қилинған сөзләр көп болса, мундақ нутукни аңлаш наһайити тәс, қулаққа йекімсиз вә чушиниксиз болиду. Натогра ургу дурус соқмайватқан томурни әслитиду.

Сөзләрни дурус ургу бойичә тәләппуз қилиш наһайити муһимдур. Чүнки бәзи тилларда сөзниң мәнаси ургу билән бағлиқ болиду. Мәсилән, рус тилидикі айрим сөзләрдә ургуны өзгәртидиган болсак, шу сөзниң тамамән башқа шәкли яки у сөздин тамамән йеци сөз келип чиқиши мүмкін. Бу һәктә төвәндә берилгән мисаллардин көрүшкә болиду.

1. Ургуниң ярдими билән ясалған йеци сөзләр : *атлас* (*хәритиләр жигиндиси*) – *атлас* (*рәхт түри*); *мука* (*үн*) – *мука* (*азап, жапа*); *ирис* (*ғұл нағы*) – *ирис* (*қәмпүт*).

2. Ургуниң ярдими билән грамматикилиқ шәкли өзгәрген сөзләр: *волны* (*исимниң көплүк түри*) – *волны* (*егилик келиштә көлгән исим*).

Үйғур тилида ургуниң әһмийити қандақ? Ургу ярдими билән йеци сөзләрни ясашқа яки уларниң грамматикилиқ шәкиллирини өзгәртишкә боламду? Жұававицларни дәлилләңдер.

Көп bogумluq сөзләрни тәләппуз қилғанда, уларниң һәммә bogумliри бирхил күч билән ейтилмайды, йәни уларниң бир bogуми башқа bogumlarғa қариганда күчлүгирәк ейтилиди. Mәsиләn, mәk-tәp дегән сөзниң ахирқи -tәp bogumi алдинқи bogumiғa қариганда күчлүгирәк ейтилиди. Әнді mәk-tәp-lәr дегән сөздә болса, ахирқи -lәp bogumi алдинқи bogumlarдин күчлүк ейтилиди.

Көп bogumluq сөзләрдиki мәлum bir bogumniң kүchinip, сәл sozulup eityliishi **урғу** дәп atiliidi.

Сөзләрдики ургу чүшкән bogum ургулук bogum дәп атилиду. Мәсилән: *kitap* (бу сөздә -тап ургулук bogum); *dəp-tər-lər* (-ләр – ургулук bogum).

Сөзләрдики ургу чүшмигән bogum ургусиз bogum дәп атилиду. Мәсилән: *ki-tap* (бу сөздә -ки ургусиз bogum); *dəp-tər-lər* (-дәп, – тәр – ургусиз bogumlar).

Үйгур сөзлиридә ургу аласән сөзниң ахирқи bogumiға чүшиду: *дала, далалар, далаларда, далалардики.*

Тилимизга рус тилидин вә рус тили арқылы кирил өзләшкән сөзләрдә ургу турақсиз болуп, у сөзниң бешидики, оттурисидики яки ахиридики bogumiға чүшивериши мүмкін. Мәсилән:

музыка	академик	волейбол
армия	ракета	телефон
климат	граната	футбол
крейсер	телевизор	траншея
радио	грамматика	хоккей

Ургуни йезикта көрситиш үчүн ургу чүшкән bogumдики созуқ тавуш һәрипиниң үстигә ургу бәлгүси (‘) қюолиду. Адәттә бу бәлгү рус тилидин кирил өзләшкән сөзләрни бузмай, тогра ейтиш мәхситидә вә шәкилдаш сөзләрниң мәнасини пәриқләш үчүн ишлителиди.

Әсләтмә: Турақсиз ургуга егә тилларда ургу сөзниң лексикилиқ вә грамматикилиқ мәналириға тәсир қилиду. Мәсилән: *мука (ун), мука (азап-окубәт); руки (қоллар), руки (қолниң).*

Үйгур тилида ургу турақлиқ болғанлиқтн, у сөзниң лексикилиқ вә грамматикилиқ мәналириға тәсир йәткүзмәйди.

109-көнүкмә. Оқуңлар. Мұлағизә қилинлар.

Шам немишкә өчүп қалди?

Муәллим дәристә шамни яндуруп, ағзига йеқин әкәлдидә, *кос-мо-нат* деген сөзни bogumларға бөлүп тәләппуз қылди. Шам оти үч қетим йәллүндидә, андин өчүп қалди. Немишкә шам сөзниң ахирқи bogумини тәләппуз қылғанда өчүп қалди? Бу тәсадипилиқму? Яқ, шам тәсадипи өчмиди. Буниң сәвәви бар. Сөзниң ахирқи bogуми ургулук болғанлиқтн, бу bogum башқа bogumларға қарығанда күчлүк ейтилиди. Демәк, биз бу bogumни бар күчимиз билән ейтишимиз керәкму? Бу йәрдә қандак күч көздә тутулиди? Ургулук bogumни тәләппуз қылғанда, епқидин

көлгөн һава еқими күчийиду. Шам шу чағда қаттиқ йөлпүниду яки тамамән өчүп қалиду.

21. ФОНЕТИКА БОЙИЧӘ ӨТКӨНЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ

СӨНБӘТ

1. Тилшунаслиқниң қайси саңаси билән тонуштуңдар?
2. Фонетика немини үгиниду?
3. Тил тавушлири тәбиәттиki тавушлардин қандақ пәриқлиниду?

Тәбиәт тавушларға толуп-ташқан. Амма бу тавушларниң һөммисила нутук тавушлири болалмайду. Йопурмақ вә суларниң шилдирлашлири, шамалниң гүкириши, құшларниң вичирлашлири, машиниларниң сигналлири... Мана өтүп кетип барған бир адәмниң: «Саат қанчә болди?» дегән авазини аңлидуқ. Бу авазларниң пәрқи немидө?

110-көнүкмә. Жұмилләрни көчирип йезиңлар. Қениң қара һәрипләр билән бесилған сөзләрни фонетикилиқ тәһлил қилиңлар.

Сәнәм өзиниң бегида тәрхәмәк, сәвзә вә пияз өстүриду. Алимниң бегида помидор, тәрхәмәк вә сәвзә өсиду. Дилназ болса өзиниң бегида қызилча, пияз, помидор вә сәвзә өстүриду.

Балилар өстүргөн көктатларниң сүритини сизиңлар. Жәдәвлни толтуруңлар.

- а) Барлық балиларниң бегида қандақ көктатлар өсиду?
- ә) Алим билән Дилназниң бегида өси迪ған, лекин Сәнәмниң бегида өсмәйдиган көктатларни атаңлар.
- б) Алимниң бегида йоқ, лекин Сәнәм билән Дилназниң бегида өси迪ған көктатларни атаңлар.
- в) Пәкәт Сәнәм билән Алимниң бегида өси迪ған көктатларни атаңлар.
- г) Дилназ қандақ көктатларни өстүриду?
- д) Аталған көктатларниң қандақ қисмини тамаққа ишлитиду?

111-көнүкмә. Берилгөн сөзлөргө тегишлиқ қошумчиларни улап, көчирип йезиңлар. Жағавиңларни дәлилләңлэр.

Дала + (-гә, -ға, -дин, -тин), техника + (-тин, -дин, -ға, -гә), вәтән + (-гә, -кә, -дин, -тин), ишлө + (-ди, -ти, -гән, -кән), қәләм

+ (-гә, -га, -дин, -тин), өскөр + (-дә, -тә, -тин, -дин), ат + (-қа, -кә, -тин, -дин), билик + (-тин, -дин, -кә, -гә), кәт+ (-туқ, -дуқ, -кән, -гән), завод + (-тин, -дин, -та, -да).

112-көнүкмә. Қоңыр чекитлөрниң орнига ч, ш һәриплириниң лайигини қоюп көчирип йезиңдер.

ча ... лиқ
яға ... лиқ
яға ... чи
тутқу ... и
сұзгұ... ни
ү... лұқ
чөму... кә
қалиға ... лар
қалиға ... чә
кү ... сиз
суни ча ... тим
ишикни а ... тим
кә ... қурун.

113-көнүкмә. Оқуңдар.

...Елимиз Президенти Н.Ә.Назарбаевниң 1998-жилниң 1-январьдикі Пәрманиға бенаен 22-сентябрь Қазақстан хәлиқлири тиллириниң мәйрими болуп несаплинин, шунинден бу жаңы жили дағдуғилиқ нишанлинин көлмектә. Бу Қазақстанда яшаватқан һәммә хәлиқлөрниң қазақ тилини билиши билән бир қатарда, өз тилини сақладап қелишиға мүмкінчилік яритидиган шәрт-шараитларниң биридур. Әлвәттә, тәрәккүй әткән, өз алдига дүниядики риқабеткә қабіл 30 мәмлікәтниң тәркивигө кириш вәзипесини қойған вә уни әмәлгә ашурууш йолида иш елип бериватқан әл пухралириниң бирнәччә тил билгини яхши.

Бу – бүгүнки құнниң тәливи.

И Тапшурұқтар

БИЛИШ. Мәтинге сәрлөвхә қоюңдар. Қайси услуга көлгөн-лигини ениқлаңдар.

1) Давамлаштуруңдар: созуқ тавушлар дегинимиз...

- 2) Қелин созуқ тавушлар дегинимиз:
- 3) Инчикә созуқ тавушлар дегинимиз:
- 4) Ләвләшкән созуқ тавушлар дегинимиз:
- 5) Ләвләшмигән созуқ тавушлар дегинимиз:

ЧУШИНИШ. 1) Төвәндикى сөзләрни көчирип йезиңлар. Ләвләшкән созуқ тавушларниң астиға бир, ләвләшмигән созуқ тавушларниң астиға икки сизиқ сизиңлар.

Өл, тил, хәлиқ, тәләп, риқабәт, тәрәкқий әткән, шәртшараит, дуния, ашуруш, күн, бүгүн, дағдугалиқ, мүмкінчилік.

2) Көп чекитләрниң орнига тегишликт [o], [ø], [y] тавушлириниң лайигини қоюп йезиңлар.

Қ... шуқ, к...лчәк, булт ..., б...лж...ргән, т...мүр, мирасх...р, т...пә, т...па, оқ...ғ...чи, т...шқан, ...збәк, тутқ...ч, к...кат, қар... рүк, сов...н, ч...шүрә, ч...гүн, бүг...н, көм...қонақ, пол..., төм... нә, түн...гүн....

ПАЙДИЛИНИШ. 1) Тәркивидә **ю, я, ё** һәриплири бар сөзләрни тепип, жүмлә тәркивидә көлтүрүп йезиңлар. Бу һәрипләр сөзниң бешида, оттурисида һәм ахирки bogумda келидиған болсун.

2) Көп чекитләрниң орнига **я, ю** һәриплириниң лайигини көчирип йезиңлар.

Географи..., ... нус, ихти...р, қо...қ, қу...ш, ... щик, хи...л, ...ғлиқ, си..., ту...қсиз, ... кәнт, ... билей, дуни..., биологи..., ... йлақ, ча...н,

3) Төвәндикى сөзләргә скобка ичишки қошумчиларни улаңлар. Қайси сөзләрдә **a, ә** тавушлири **e** тавушыға ажызлишиду? Қайси сөзләрниң томуридики тавуш қошумчилар уланганда өзгәрмәйду? Сөвөвини чүшәндүрүңлар. Бу сөзләрни бөлөк йезиңлар.

Аш (им), тал (ин), саз (и), яр (и), нан (ин), йәр (имиз), мән (ин), сән (и), чақ (и), чәт (и), там (и), чап (иш), сәз (иш), бар (и), қаш (им), яғ (и), кәс (ип), кәл (иш), яш (и), маң (иш), ал (ип), қак (и), сап (и), ғәм (им), дап (и), яп (ип), бәл (и), мал (и).

ТӘҢЛИЛ. 1) Берилгән сөзләрни фонетикилиқ тәңлил қилиңлар:

Қазақ тилини, мәмликәт, дағдугалиқ, сентябрь.

СИНТЕЗ. Фонетика мавзусиға кластер тәйярлаңлар.

БАҢАЛАШ. «22-сентябрь – Қазақстан хәлиқлири тиллириниң байрими» һәккүдә эссе йезиңлар.

Жәдвәл үстидө иш.

114-көнүкмә. Уйғур тилидікі созук тавушларниң түрлиріни ейтіп беріңдер. Бу тавушларниң түрләргө бөлүнүш сөвәплирінің чүшәндүрүп беріңдер.

Созук тавушларниң түрлири					
Тилниң қатнишишига баглик		Егиз бошлугиниң ечилиш-йепилиш дәрижисиге баглик		Ләвләрниң һалитиге баглик	
қелин а, о, у, ы, (и), ё, ү, ә.	инчикә ә, е, (и), ё, ү, ә.	кәң а, ә, е, о, ө, ә	тар и, у, ү, ы.	ләвләшкән о, ө, у, ү	ләвләшмигән а, ә, е, и, ы, ә

115-көнүкмә. Төвәндікі жәдвәлни пайдилиніп, үзүк тавушларниң түрлири һәккіде ейтіп беріңдер. Бу тавушларниң жараплиқ вә жарапсиз болуп бөлүнүш сөвәплирінің чүшәндүрүп беріңдер.

Үзүк тавушларниң түрлири					
Жараплиқ			Жарапсиз		
б, в, г, ғ, д, ж, ж, й, з, л, м, н, ң, р.			қ, қ, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ң, һ.		

117-көнүкмә. Жәдвәлни пайдилиніп, жараплиқ вә жарапсиз үзүк тавушларни жұплири билән йезиңдер. Уларға мисал көлтүрүңдер. Үлгө:

(б – п) бараң – паран; (в – ф) волейбол – футбол; ...

Жараплиқ үзүк тавушлар	б	в	г	ғ	д	ж	ж	з	й	-	л	-	м	-	н	-	ң	р
Жарапсиз үзүк тавушлар	п	ф	қ	қ	т	ш	ч	с	-	х	-	һ	-	ң	-	ң	-	-

Жараплиқ жұплири йоқ үзүк тавушларни бир қатарға, жарапсиз жұплири йоқ үзүк тавушларни иккінчи қатарға бөлүп йезиңдер.

119-көнүкмә. Богум деген немә? Улар қандак түрләргө бөлүниду? Очук вә йепик, bogumluq сөзләргө бәштін мисал йезиңдер.

Богумлар					
Очук			Йепик		
А-та, ба-ла, да-ла, та-ла, ба-ха, ә-ла.			от, қант, мәк-тәп, дәп-тәр, бағ-лар.		

1. Тил тавушлири билән өтрапимизда аңлап жүргән тавушлар немә билән пәриклиниду?

2. Биз аңлайдиган сөзлөр немидин тәркип тапқан?
3. Биз йезип, оқуидиган сөзлөрчү?
4. Алфавит һәккүдә немә билисиләр?
5. Кластер тәйярлаңлар.

120-көнүкмә. «Дудуклимай, тез оқи» фонетикилиқ мәшгүлаты.

1. Саһидәм севәткә самса салди. Саһидәм севәттики самсини содигәрләргә сатти. Содигәрләр самсини сәксән сәккиз сомға се-тивалди.

2. Адилниң ағиниси Асим африқханида. Адил африқханидики ағиниси Асимға алма, анар, амут апарди. Адил апарған алма, анар, амутни Асимниң аписи алди.

3. Билал бовиси билән баққа барди. Бовиси Билалға бағдикى бөдүнини бәрди. Билал бөдүнини Бәхтиярға бәрди. Бәхтияр бөдүнингө бугдай бәрди.

121-көнүкмә. Мәтинни оқуп чиқип, тәһлил қилиңлар. Мәтинниң мәзмуни асасида соалларни тәйярлаңлар.

...Мәлум бир тил тәрәккүй қилип, муәййән бир басқучқа йәткәндін кейин, йезиқ пәйда болған. Йезиқниң тарихи тилниң тарихиға қариганда қисқа. Тил кишилиқ жәмийәтниң пәйда болуши биләнла барлыққа кәлгән, йезиқ болса, наһайити узун дәвирләр өткәндін кейин – инсанлар мәдәнийәт дәвригә қәдәм ташлиғандын кейин – мәйданға кәлгән.

Йезиқ тилни хатирилигүчи бәлгүләрниң муәййән системиси болуп, у пикир алмаштурушниң ярдәмчи васитиси. Ениң бир тилға бекінмайдыган мустәқил йезиқниң болуши мүмкін әмәс. Йезиқ тилни хатирилигүчи вә ениң бир тилға бекінгүчи шәртлик бәлгүләрниң муәййән системисидин ибарәт болғанлиги үчүн, тил тәрәккияты йөнила йезиқ тәрәккиятини алға сүргүчи амилларниң бири болуп несаплиниду.

(Абдуқәйим Ғожа)

122-көнүкмә. «Мәкүнгөн сөз» оюни. Берилгөн сөзләрниң қайсисидин йеци сөз ясашқа болиду?

Саватлик, сағриш, сада, сай, сақлаш, бегир, бегуна, беваситә, безиш, бесиш, герип, соға, сөзлүк, көрүк, сай, кала, мал, күз, оттуз, қара, тора, той, қошук, йочук, йорук.

123-көнүкмө. Сөзлөрниң қапиәсини тепиңлар.

Тара – қара – мара, қора – сора – дора, кала – тала – ала, ашхана – китапхана, сөз – көз.

2. Төвәндикі сөзлөрдө нәччә тавуш вә нәччә һәрип бар? Һәрбир сөзниң наялтта қанчилик мұһим әһмийәткә егө екәнлиги һәққидә пикиришиңдер.

3. Қандақ тавушлар тәкраплининатиду?

Мәшъәл, қәдәм, таам, объект, кейнәк, коньки, баһар, пальто.

124-көнүкмө. Қектатларға бағылғы 10 тепиши маңынан төпип, уларни қандақ таамларда пайдилинидиганлиғи һәққидә ейтип беріңдер. Қектатлар һәққидә қандақ мультфильмларни, чөчәкләрни билисиләр?

125-көнүкмө. Қектатлар вә йәл-йемишлар көргөзмиси болидиганлиғи һәққидә елан йезиндер.

1. Көргөзмә мавзуси.

2. Көргөзмә қачан вә қайердә болиду?

3. Көргөзмігө кимләр қатнишалайду?

4. Көргөзмидә қандақ бөлмиләр ечилиду?

Әгер көргөзмігө қатнашсанлар, қайси өсүмлүкни елип чиқисиләр? Немә үчүн? У өсүмлүк һәққидә мәлumatни китапханидин издәп төпип, уни асраш тоғрисида көрсөтмә йезиндер.

Таамлар	Қектатлар
Ләңмән	Пияз, чәйзә, лаза, бәсәй, жандо
Полу	Пияз, сөвзә

126-көнүкмө. Қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзлөрдө қанчә созык вә қанчә үзүк тавуш барлыгини ениқлаңдар. Қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзлөрдин халиган сөзни мавзу қилип, эссе йезиндер.

Тұгулған әлгә **муһәббитим бар,**

Мәнму әскәтип **тұвруги болсам.**

Наятим мәңгү болатти **баһар,**

Достлар өткідәк **көрүги болсам.**

(И. Бәхтия)

127-көнүкмө. Қандақ тавушлар тәкраплининатиду?

Ариңдин айрилғиниң – абройдин айрилғиниң.

Аброюң ашса, аләм аңлайду.

Әқиллиқни әқиллиқ әтиварлайду.

Әплисәң, әскиму әскәтиду.

128-көнүкмө. Төвөндикى сөзлөрдө қандак тавушлар чүшүп қалган?
Дурусини йезинىлар.

[ба] , [кә] , [кә сә], [жү сә], [о та ди].

129-көнүкмө. Төвөндикى мәтинни төлөппуз қаидилиригө мувапиқ оқуцлар.

Бевақит қуриса мабада чинар,
Әйипкә буйрима, йәр, суни бекар.
Бар гуна томурда болуши мүмкин,
Бәзидә ишәнгән жайда завал бар. (Ж.Р.)

P	Немини билдим	Немини үгәндим

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Тилниң лугәт тәркивини үгинидиган пән лексикология дәп атилиду.

§ 22. СӨЗ ВӘ УНИҚ МӘНАСИ

Сөз ипадилигән мәна икки түрлүк болиду: лексикилиқ мәна вә грамматикилиқ мәна. Мәсилән, уйғур тилидикى сөзлөр мәна вә шәкил мунасивитигө бағлиқ мәнадаш (синонимлар), зит (антонимлар), аһаңдаш (омонимлар) вә көп мәналиқ сөзлөргө бөлүниду.

§ 23. МӘНАДАШ СӨЗЛӘР

Ейтилиши вә йезилиши һәрхил, амма мәналири охшаш яки йекин сөзлөр мәнадаш сөзлөр дәп атилиду.

Мәсилән: *чапсан, илдам, чаққан, тез, иштик; батур, жәсур, қәйсәр, қәхриман, қорқумсиз*. Бу сөзлөр йезилиши жәһәттин һәрхил болсыму, уларниң аңлатидиган мәналири йекин.

Мәнадаш сөзлөр бир уқумни билдүргөнликтин, бир сөз түркүмігә айт болуп келиду. Мәсилән: *этияз, баһар, көкләм – исим; чирайлиқ, гөзәл, көркәм – сүпөт; чапсан, илдам, чаққан, тез, иштик – рәвиш; ишлимәк, әмгәк құлмақ – пейл; амма, бирақ, лекин – бағлиғучи*.

Мәнадаш сөзләрниң топи мәнадаш сөзләр қатарини насил қилиду.

Мәнадаш сөзләрниң əһмийити чоң. Улар тилниң байлигини, тәрәкқиятини көрситиду.

130-көнүкмә. Төвөндикى сөзләргә мәнадаш сөзләрни йезиңлар.

Әдәплик, ...

Чирайлик, ...

Әмгәкчан, ...

Кейүмчан, ...

Паянсиз, ...

Норун, ...

131-көнүкмә. Өзәңлар мәнадаш сөзләрдин пайдилинип, «Әтиязлиги йезида» мавзусига мәтин түзүңлар. Мәнадаш сөзләрни нутуктики əһмийитини ейтип беринුлар.

132-көнүкмә. Мәнадаш сөзләрни пайдилинип, қисқычә мәтин түзүңлар.

1. Жұқ, тола, көп, нурғун, ваччиждә.
2. Чирайлик, гөзәл, көркәм, сүмбатлик.
3. Дәрис, савақ.
4. Жұака, елан, уқтурууш.
5. Хирә, тутук, гөнсиз.
6. Сөзләштим, паралаштим, гәпләштим.
7. Иштик, чапсан, тез, дәррү, илдам.
8. Вақит, мәзгил, қөрәл, чағ, муддәт, мәвсум, мөһләт.

133-көнүкмә. Берилгөн сөзләрниң һәрқайсисига мәнадаш сөзләрни тепип, көчирип йезиңлар.

Күчлүк, тоң, авал, маңди, ташлиди, жүгәрди, аңлиди, түн, әмгәк, үз, қисқа, сәкрә, яхши, яман, жай, тогра, чақир, таза, йоган.

134-көнүкмә. Төвөндикى сөзләрниң ярдими билән жүмлә түзүңлар. Уларниң мәнасини чүшөндүрүңлар.

Қара, қой, тағ, яш, ошуқ, тал, бағ, тамақ, һәрә, сим, өт, ой, той, таш, чақ, саз.

§ 24. ЗИТ СӨЗЛӘР (антонимлар)

Мәнаси бир-биригә қариму-қарши сөzlər зит сөzlər дәп атилиду. Мәсилән: яхши – яман, дост – дүшмән, егиз – пәс, жуқури – төвән, илгири – кейин, алмақ – бәрмәк, чиқмақ – чүшмәк.

Зит сөzlər жұплининп келиш алаһидилигиге егө:

Бәзи томури бир зит сөzlər -лик, -сиз охшаш зит мәналиқ қошумчиларниң ярдими билән ясилиду: әдәплик – әдәпсиз; тәртиплик – тәртипсиз; билимлик – билимсиз.

135-көнүкмә. -лик, -лик, -лук, -лук, -сиз қошумчилириниң ярдими билән жұплининп келидиган зит сөzləрни ясаңдар.

Үлгө: яхшилиқ – яманлық; әдәплик – әдәпсиз ...

136-көнүкмә. Тәркивидә зит сөzlər болған бирнәччә мақал ойланыптыңдар.

137-көнүкмә. Зит сөzləрни жұмлә тәркивидә көлтүрүңдар. Уларниң мәнасини чүшәндүрүңдар.

Жуқури – төвән, яхши – яман, аста – илдам, илгири – кейин, ақ – қара.

138-көнүкмә. Чөчәкни оқуп чиқыңдар. Мәзмунини сөzləп беріңдар. Чөчәктө берилгөн зит сөzləрни тепип, уларни тәһлил қилиңдар. Чөчәкниң мәзмунини башқа зит сөzləрни пайдилининп, давамлаштуруңдар. Ахирини өзгөртиңдар.

Тошқан билән Кирпә

Йолда тошқан билән Кирпә учришип қалди. Тошқан Кирпигө мундақ дәп махтанди:

– Сениң тениң яман сәт. Тикәнлик. Мениң теним болса, юмшақ вә чирайлиқ!

Кирпә Тошқанға:

– Тикәнлик, сәт теним мени бериниң өткүр чишидин сақлайды. Сениң юмшақ вә чирайлиқ тениң сени һәрқандак нәрсидин күткүзүп алаламду? – Тошқан ойлининп қалди.

139-көнүкмә. Мақалларни давамлаштуруңдар. Уларниң мәнасини чүшәндүрүңдар.

Яхши тепип сөzləйдү, ...

Қери кәлсә ашқа, ...
Көз қорққақ, ...
Ериқни жиглап чапсан, ...
Яз үйепинчачни, ...
Бир яхшилиқ унтулмас, ...
Сөзни көп қылған, ...
Аччиқ тәр төксөң, ...
Дозаққа үгәнгән, ...
Яхши аш үстүгө кирәр, ...
Өлүккә жигла, ...

140-көнүкмө. Мақалларни көчирип йезиңлар. Уларниң мәнасини чүшөндүрүңлар. Зит сөзлөрниң астига сизиңлар.

Дост башқа қарайду, дүшмән аяққа қарайду. Яхшиниң – шарапити, яманниң – касапити. Һесапта бар, һәмдәмдә йоқ. Ичи толмиса, тешиге чиқмас. Аччиқни, татлиқни тетиган билиду, жирақни, йекинни маңган билиду. Ялған ейтсаң, тутулисән, раст ейтсаң, қутулисән.

141-көнүкмө. Чехиялик балилар язгучиси Милош Макурекниң «Пил» намлық заманивий мәсәл-чөчигини оқуп чиқиңлар. Мәсәл-чөчөк қисимларга белүнгән. Һәрбир белүмдин кейин берилгән тапшуруқларни орунлаңлар.

Кичик қулақларниң пайдиси аз: қулиғи кичикләр яхши аңлимайды, һәттаки қол саатиниң меңиватқанлигини яки тохтап қалғанлигини түймайды. Бирақта қулақлар йоган болсмы – жапа. Мәсилен, пилларниң қулақлири наһайити йоган, у бечариләрниң қанчилик жапада қалғанлигини силәр һәттә көз алдиңларга көлтүрөлмәйсиләр.

1. *Мәтингә муәллипниң роли қандак?*
2. *Чөчөк ейткүчи, алым-биолог яки башқа бирсини тиңшигандәк болдуңларму?*

Муәллипниң роли қандак?

Чөчөк ейткүчи	Қандак сөзләр яки жүмлиләр уни дәлилләйдү?	Сенбәтдаш	Қандак сөзләр яки жүмлиләр уни дәлилләйдү?
Алым-биолог	Қандак сөзләр, жүмлиләр уни дәлилләйдү?	Башқа бирси	Қандак сөзләр яки жүмлиләр уни дәлилләйдү?

142-көнүкмө. 2-қисимни окуғанда, тавушларни аңлат, һәрхил пурақтарни сезиңлар.

Кичик пилларниң қулақлири силәрниңкідін йоған әмес. Улар жиракта кетип барған поездниң үнини, һәриниң учқинини, қүшларниң сайришини, ямгурниң йегишини вә башқыму көплигөн нәрсиләрни аңлат, уни бир алайидә хусусийт дәп несапли майду. Һәқиқәттөн, унинда турған немә бар? Бирақ пилларниң балилири чоң болмақта. Пиллар чоң болғансири, уларниң қулақлири техиму йоғирип, нурғунирақ нәрсиләрни аңлайдыған болди. Улар хошаллиғидин бир-биригө: «Аңлидиңму, бир йәрдә там өрүлди? Қизиқ, қәйәрдекинә? Йеқин арида өйләрму йоққу!» – дейшиду.

Пиллар өсмектө. Уларниң қулақлири кичик шәһәрләрниң мәркизий мәйданлириға охшайду. Уларниң аңлимайдығини йоқ.

1. Силәр қандақ тавушларни аңлидиңлар?
2. Қандақ пурақтарни сәздиңлар?
3. Мәтіннің мәзмұны силәр ойлиғандәк болдиму?
4. Қандақ ойлайсиләр, чөчәк кимләргө бегишлиған? Жәдвәлни толтуруңлар.

Чөчәк кимгә бегишлиған?	Немишкә шундақ ойлайиләр?

143-көнүкмө. 3-қисимни окуғандын кейин, оқуғиниңларни көз алдыңларға кино кадрларидәк көлтүрүңлар.

Мана егиз чөпләрни бесип, икки қери пил келиватмақта – өтрапта миңлиған қарап турған көзләр, улар мидирлимайду. Пилниң балиси болған болса, өтрапта жұм-житлиқ һөкүм сүрмектө, деген болар еди, бирақ икки қери пил һәммини аңлимақта: лифтниң мецишини, дәлхиздіки вараң-чуруңларни, радиодики аңлитаңлар билән қача-қомучларниң чекилишини, бирлириниң бир-бири билән урушушини, кичик балиниң жигисини, ишикниң тақылдан йепилишини, қарғишелар билән мильтиқниң етилишини, «тез ярдәм» машинисиңиң мецишини. Өтрапта миңлиған қарап турған көзләр бар. Икки қери пил бир-бири билән сәзлишип, мундишишни арман қилиду, бирақ улар бир-бирини аңлимайду. Улар чидимиғинидин паҳтиға жүгрәйду,

амма уларниң йоган қулақлирига қанчиликму пахта керек десицизчу? Униң үчүн завод-фабрикилар тохтимастин, кечө-күндүз пәкәт пахта чиқириш керек. Аләмдә пиллар наһайити нурғун, пахта болса аз. Бечаре қери пиллар жениниң баричө қечип қутулуш амилини издөп тапалмай, бир йәргө кәлгәндә тохтап, бурнини егиз көтирип вақырашқа баштайду.

1. Қандақ ойлайсиләр, мүәллип силәрни немә билән һәйран қалдурди?
2. Қайси эпизодни көз алдицларга яхши көлтүрдүңлар? Немә үчүн? Мүәллип қандақ васитилөрни пайдилиниду?
3. Қисимларни оқуш жәриянида болған өң асасий өзгириш қайси (кичик пиллар – соң пиллар). Дәптириңларға мәтингә учришидиган мәнавий зит сезләрни тепеп йезиңлар.
4. «Кичик қулақтар – йоган қулақтар» қандақ мәнани билдүриду (аз вә көп аңлиши)?

Әң асасий өзгиришләр, уларниң мәтингиди роли

1.		4.	
2.		5.	

1. Мәсәл-чөчәкниң ахирини оқуштин бурун, өз алдицларға аяқлаштуруңлар.
2. Чөчәкниң ахира билән селиштуруңлар.

144-көнүкмә. Жұмлини көчирип йезиңлар.

Мана шундақ пәйтләрдә соң пиллар қайтидин кичик болуп қалсақ, дәп арман қилиду, кичик пиллар болса, уни һәргиз чүшәнмәйду.

1. Чөчәкниң ахира силәрниң язгиниңларға охшидиму?
2. Бу чөчәк немә һәккіде?
3. Чөчәк кимгә бегишлиңған? Чүшәндүрүңлар.
4. Чөчәкниң сәрлөвісінің өзгәртиңлар.

25. АҢАҢДАШ СӨЗЛӘР (омонимлар)

Тилимиздикі көплигөн сезләр шәкил жәһәттін охшаш келидү. Уларниң ейтилиши вә йезилиши охшаш, бирақ аңлитидиган мәнаси һәрхил. Мәсилән: *Бу болма тар екән. Дутарга тар септін*

алдим. Бу жұмлиләрдики тар сөзи икки хил мәнани билдуриду: бириńчи мисалдики «тар» – кәң әмәс, иккінчи мисалдики «тар» – саз өсвабиниң тари.

Ейтилиши вә йезилиши охшаш, амма мәналири һәрхил сөzlər ahańdaš сөzlər dəp atiliđu.

Мәнадаш сөzlər, зит сөzlər бир сөз түркүмгө айт болуп көлсә, ahańdaš сөzlər һәрхил сөз түркүмлиригө айт болуп келиши мүмкін.

Көк I – (исим) асман; *Самолет көккә көтирилди.*

Көк II – (исим) көткөт; *Базардин көк сетивалдуқ.*

Көк III – (сүпөт) һава рәң; *У көк көйнәк кийивапту.*

145-көнүкмә. Төвөндә берилгөн ahańdaš сөzlərни жұмлә ичидә кәлтүрүп йезиңдер.

Ач I (исим) – тоймас.

Ач II (сүпөт) – сус, қеник әмәс.

Ач III (пеил) – ачмақ;

Чүш I – (исим) ухлиғанда көридиган чүш.

Чүш II – (исим) қуяш көтирилгөн вақит.

Чүш III – (пеил) чүшмәк.

146-көнүкмә. Жұмлиләрни көчирип йезиңдер. Ahańdaš сөzlərни ениқлап, уларниң мәнасини ейтип бериңдер.

1. Күзлүги болса, апам орма оруп, бағ бағлатти. (Д.Қ.) 2. Улар олтиришти. Үңғиң Өмөржан бугдай ярмисида ечитқан услуктин бир чөчек қуюп әкәлди. (З. С.) 3. У бизгө чөчек ейтип бәрди. 4. Уни һәрә чеқивапту. 5. Мән дукандын һәрә сетивалдим. 6. Сениң етиң ким болиду? 7. Бағни бақсаң, бағ болур, патман-патман яғ болур. 8. Явға чапмиған қиличиңни лайға чап. 9. Етиң һарса, дөңгө чап. 10. Ат – әргә қанат. (*Мақалар*)

147-көнүкмә. Жұмлиләрни көчирип йезип, ahańdaš сөzlərniң астига сизиңдер. Уларниң мәнасини чүшөндүрүңдер.

Мән мәктәпкә ат билән кәлдим. Йеңидин туғулған әлләйгө ат қойди. Алитағ – егиз тағ. Йәттә – тағ сан. Бүгүн – чоң той. Укамниң қосиғи тойди. Китапни орниға қой! Бовам қой бақти.

148-көнүкмә. Төвөндикі ahańdaš сөzlərни жұмлә ичидә кәлтүрүп йезиңдер.

149-көнүкмө. Жәдәвәлни толтуруңлар.

Мәнадаш сөзлөр	Анаңдаш сөзлөр	Зит сөзлөр

§ 26. БИР МӘНАЛИҚ ВӘ КӨП МӘНАЛИҚ СӨЗЛƏР

Тилимизда сөзлөр бир яки бирнәччә мәнаға егә болуши мүмкін.

Бирла лексикилиқ мәнаға егә сөзлөр бир мәналиқ сөзлөр дәп атилиду.
Мәсилән: *сәззә, пияз, гезит, деризә, кәптәр, құышқач*.

Бирнәччә лексикилиқ мәнаға егә сөзлөр көп мәналиқ сөзлөр дәп атилиду.

Көп мәналиқ сөзлөрниң һәммә мәналири бир-бири билән мәна жәһәттин бағлинин келиди. Уларниң мәналириниң сани һәрхил. Бәзи көп мәналиқ сөзлөр икки мәнаға егә болса, бәзилири оттүздин ошуқ мәнаға егә. Бу һәкәтә изаһлиқ лугәтләрдин билишкә болиду. Мәсилән: «пияз» сөзи бир мәнаға егә болса, «йәр» дегән сөзниң он мәнаси бар.

Көп мәналиқ сөзлөрниң қайси мәнада кәлгәнлигини қандак билишкә болиду? Бу йәрдә бизгә көп мәналиқ сөзниң йенида кәлгән хошна сөзлөр ярдәмгә келиди. Мисал учун «баш» дегән сөзни елип қарайли: *адәмниң беши, ишиниң беши, әтиязниң беши, суниң беши, кочиниң беши, дутарниң беши, китапниң беши, некайиниң беши, айниң беши*.

Көп мәналиқ сөзлөрниң мәналириниң һәммиси изаһлиқ лугәтләрдә көрситилиди.

МУҢИМ ХУЛАСӘ

Уйгур тилида пәкәт бирла нәрсиниң намини билдүрүп келидиган сөзлөр бар. Мәсилән: *Бу нәрсә (…) йезилган, сизилган, ясалган нәрсиләрни очириш үчүн ишилтилиди. Шундақла бу сөзлөрниң қатарыга «чинә», «чай», «мөшүк» дегән сөзлөрнимү ятқузушқа болиду.*

Мундақ сөзлөр ... дәп атилиду.

Бирнәччә мәнаға егә сөзлөр ... дәп атилиду.

Схема билән иш:

Бир мәналиқ	Көп мәналиқ
Пиязгүл 1. (гулниң нами)	Көз 1. Көрүш оргини 2. Булақниң көзи

150-көнүкмө. Изәнлиқ лугетни пайдилинин, бир мәналиқ сөзләргө он сөз, көп мәналиқ сөзләргө он сөз йезицлар.

151-көнүкмө. Төвәндикі көп мәналиқ сөзләрниң бирнәччә мәнасига жүмлә түзүңлар.

Баш, пут, көз, қулақ, бурун.

§ 27. СӨЗЛӘРНИҢ УДУЛ ВӘ КӨЧМӘ МӘНАЛИРИ

Сөзниң өслий, бирләмчи мәнаси сөзниң удул мәнаси дәп атилиду.

Мәсилән: *төмүр ишик, төмүр кишин, алтун һалқа, чоңқур дәрия, чоң шәһәр, көйнәкниң етиги, адәмниң көзи, адәмниң пүти.*

Сөзниң удул мәнасидин келип чиққан иккиләмчи мәна сөзниң **көчмә мәнаси** дәп атилиду.

Төмүр ирадә, алтун күз, алтун башақ, чоңқур ой, чоң иш, тағниң етиги, булақниң көзи, цстәлниң пүти.

Мәна	
Удул	Көчмә
Сөзниң өслий, бирләмчи мәнаси	Сөзниң удул мәнасидин келип чиққан иккиләмчи мәна
Алтун ңұз	Алтун күз Алтун қоллар

Сөзләр қандақ һаләттә көчмә мәнаға егә болиду?

Сөз болуватқан нәрсиләрниң бәлгүлири яки иш-һәриkitидә бирәр охшашлық болған һаләттә сөзниң удул мәнасидин көчмә мәна hasil болиду. Төвәндә берилгән мисалларни селиштуруп көрүңлар:

Төмүр кишин – төмүр ирадә

Адәмниң ңиз – сүтниң ңиз

Адәмниң беши – жиленниң беши

Адәмниң қулиги – дұтарниң қулиги

152-көнүкмә. Төвөндө берилгөн жүмлә вә жүмлә бирикмилирини икки топқа бөлүп көчириңлар. Уларниң пәрқини чүшөндүрүңлар.

1. Адәмниң көзи. 2. Булақниң көзи. 3. Тағниң етиги. 4. Көйнөкниң етиги. 5. Төмүр қизиди. 6. Иш қизиди. 7. Атниң чиши. 8. Соқиниң чиши. 9. Егөрниң қеши. 10. Балиниң қеши.

СӨНГІЛІК

Турақлиқ сөз бирикмилири (фразеологизмлар) тоғрилиқ немә билисиләр?

Фразеология – тилдики турақлиқ сөз бирикмилирини (фразеологизмларни) үгинидиган пән.

Фразеологизм – турақлиқ сөз бирикмиси. Фразеологизм бирнәччә сөздин тәркип тапсыму, у бирла лексикилиқ мәнани ипадиләйду. Униң тәркивидики сөзләрниң бириниму өзгөртишкә, орнини йөткәшкә, елип ташлашқа болмайду, шуңлашқа у турақлиқ сөз бирикмиси дәп атилиду. Мәсилән: **беші көккә йәтмәк** – хошал болмақ, мәйдисигә урмақ – **махтанмақ**, қуйқа чечи тик турмақ – **ачиги кәлмәк**, **көзни жумуп-ачқычә** – тез.

Фразеологизм турақлиқ сөз бирикмиси болғанлықтнан, уни бир сөз сүпитетдә қоллинимиз, демәк, у бирқанчә сөздин ибарәт болсыму, жүмлидә бирла бөләкниң вәзиписини атқуриду. Мәсилән: *Достини көрүп, униң беші көккә йәтти (хәвәр).* У **көзни жумуп-ачқычә** *йетип көлди* (наләт). *Ағзада илми бар адам ач қалмайды* (ениқлигучи).

Фразеологизмларниң нутукта әһмийити зор. Улар нутуқниң образлық чиқиши учун лазим, нутукқа чирайлиқ рәң, өткүр мәна бериду.

Фразеологизмларниң мәналирини фразелогиялык лугәтләрдин билишкә болиду.

153-көнүкмә. Төвөндикىң сөз бирикмилирини жүмлә тәркивидә көлтүрүп, көчирип йезиңлар. Уларниң мәнасини чүшөндүрүңлар.

Қоли очук, мәйдисигә урмақ, қайғу йемәк, көзи чүшмәк, чишиға тәғмәк, көзи чиқип кәтмәк.

154-көнүкмә. Жүмлиләрни көчирип йезип, фразеологизмларниң астига сизиңлар.

1. Санийәм өз хатасини бойнига алди. 2. Балилар һәрдайим яхши оқушқа бәл бағлиди. 3. Мән наһайити қизиқ бир китапни қолға чүшәрдим. 4. Патигүлниң дадиси толиму ақ көңүл киши. 5. Сән униң үеғириға туз сәпмә, униң сиркиси су көтирәлмәйду. 6. Сән униңға көз-қулақ бол. 7. Ойлимай қылған ишқа пушайман йәйсән. 8. Юлтұз йеңи кейнингини кийип, ағзи қулиғига йәтти.

СӨНБӘТ

Мақал вә тәмсилләр тогрилиқ немә билисиләр?

Мақалларниң тәмсилләрдин қандақ пәрқи бар?

Мақал-тәмсилләр хәлиқ арисиға интайин кәң түрдә таралған вә өсирләр давамида яшап келиватиду. Улар әдәбий тилемизда болсун, жаңлық тилемизда болсун, наһайити көп ишлителиду.

Үйгур мақал-тәмсиллири әң қедимий заманлардин бу ян хәлиқ арисида ейтилип, пухтилинип, өвлаттин-өвлатқа мәдәний вә мәнивий мирас сүпитетінде өтүп көлди.

Мақал вә тәмсил шәкил жәһәттін айрим охашликтарға егө болсими, уларниң аңлитидиган мәналири бир-биридин пәриқ қилиду.

Мақал кишигә үлгө-ибрәт болалайдиган ихчам һекмәтлик сөздүр. Униңда хәлиқниң та әзәлдин келиватқан арзу-армини, тиләк-ханиши, урп-адити, дунияға көзқариши әкс етилиду.

Кишиләр мақални турмуш савиғи сүпитетінде қәдирләп, өзлириниң күндилік иш-әмөліятида пайдилиниду вә униңға ишәшлик әмәл қилиду.

Тәмсил – наяттиki бирәр һадисини ениқ вә орунлук гәвидиләндүрүп беридиган қиясий ибарә.

Тәмсилдә мақаллардикеге охаш аяқлашқан пикир, савақ, үлгө-ибрәт мәнаси йоқ. У бирәр һадисиниң тәсвирий ипадасини көчмә мәнада аңлитиду. Мәсилән, наятта учрайдиган маслашмуган бәзибир нәрсиләр, һадисиләр тогрилиқ төвәндикі тәмсиләрни дейишимиз мүмкін: *калиға тоқум тоқуғандәк, киғиз пайпақça наһал қаққандәк, пүти көйгөн тохудәк*.

Мақал-тәмсилләр шәкил вә мәзмун жәһәттін қетип қалған, неч өзгәрмәйдиган нәрсә әмәс. Улар, вақыт өткәнсири, һәрхил сәвәпләргә бола өзгиришләргө учрап, түрлинип бариду. Айрим мақал-тәмсилләр йеңидин пәйда болса, айримлири қоллиништин чиқип қалиду.

Отмұштә яритилған вә бүгүнки күндіму ишлітилип келиватқан мақал вә тәмсилләр хәлиқ данишмәнлигиниң әң есил нәмуниси. Уларниң назирму тәрбийәвий әһмийити зор.

155-көнүкмә. Төвәндикі тәмсилләрни оқуылар. Уларниң мәнасини ейтип беріңдер.

1. Ейиққа допа ярашқандәк. 2 Пути кейгөн тохудәк. 3. Тулумдин териқ төкүлгөндәк. 4. Пақа жұтқан иландәк. 5. Қигиз пайпаққа наһал қаққандәк. 6. Өски чапанға сүсөр яқа, току атқа төмүр тақа. 8. Төгини чөчәк билән суғарғандәк. 9. Егирниң асти билән, йеникниң үсти билән. 10. Мешукниң қешіда бәз турмифандәк.

156-көнүкмә. Өзәңдер 5 мақал, 5 тәмсил йезиңдер. Уларниң мәнасини чүшөндүрүп беріңдер.

§ 28. ЛЕКСИКОЛОГИЯ БОЙИЧӘ ОТКӘНЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ

Аталғулуқ диктанти

Төвәндә берилгөн изаһ бойичә көп чекитләрниң орниға керәклик сөzlәрни йезиңдер.

Тилниң лугөт тәркивини үгинидіған пән (...) дәп атилиду. (лексикология)

Тилниң лугөт тәркиви (...) дәп атилиду. (лексика)

Сөз ипадиләйдіған нәрсә (...) дәп атилиду. (лексикилиқ мәна)

Бирла лексикилиқ мәнаға егө сөз (...) дәп атилиду. (бир мәналиқ сөз)

Икки яки униндин көп мәнаға егө сөз (...) дәп атилиду. (көп мәналиқ сөз)

Сөзниң лексикилиқ мәнасини изаһлап беридіған лугөт (...) дәп атилиду. (изаһлиқ лугөт)

1. «Сөз» дәп ейтқанда яки аңлиғанда, көз алдыңдарға немиләрни көлтүрисилә?

2. Сөzlәр бизгө немә үчүн наждет? Сөздин немиләрни түзисиләр? Немә үчүн пайдилинисиләр?

3. Қандақ ойлайсилар, сөз қанчә мәна аңлиташи мүмкін? Жағавиңларни дәлилләңдер.

4. Қандақ көпмәналиқ сөzlәрни билисиләр?

5. Ахаңдаш, мәнадаш, зит сөzlәрни атаңдар. Улар бир-биридин немә билән пәриқлиниду?

6. Бизниң нутқимизга улар немә үчүн һажет? Жұаваицларни дәлилләңдер. Силәр уларни өз нутқицларда пайдилинамсиләр?

157-көнүкмә. Лугәт диктанти. Сөзләрни давамлаштуруңдар.

Алма, пияз, үстәл, татлық, әйнәк, бараңлик, трактор, аэродром, оқуш, парта, язгучи, оқуғучи, деханчилик, төмүртумшук, лайинә, өрүк, бәлбаг, дөләт.

158-көнүкмә. Лугәт мәшғулати. Сөзләрни давамлаштуруңдар.

Шәһәрләр: Астана, Қарағанда, ..., ..., ..., ...

Йезилар: Ақсу, Қетмән, ..., ..., ..., ...

Дәриялар: Или, Қаш, ..., ..., ..., ...

159-көнүкмә. Партида билле олтарған достлирицлар билән «Ким нурғун сөз билидү?» оюнини ойнап көрүңдар. Чақмақларда йезилған сөзни новәт билән толуқтуруңдар. Һәрипни язғанда оңға, солға, жуқуриға, төвәнгә йезип, йеци сөз наисил қилиңдер. Өз алдицларга кроссворд тәйярлаңдар.

A	K				
	Ә	Й			
	З				

160-көнүкмә. Сөзләрни оқуңдар. Көп мәна аңлитидиган сөзләрниң ярдими билән жұмлә түзүңдар.

Көрмәк, чақмақ, күн, чөп, от, көч, тамақ, қулақ, туз, тұз, қанат, яш, қақмақ, етәк, яш, көз, баш, тағ.

161-көнүкмә. Ұзүндіни оқуп чиқыңдар. Мәтінни тәһлил қилиңдар. Мәтінниц асасий ой-пикрини ениқлаңдар. Сәрләвхә қоюңдар. Жұмылларни көчирип йезиңдер. Қеник қара һәрiplер билән бесилған сөз-ибариләрниң мәнасини ейтип беріңдер.

...Устаз! Әжайип улуқ инсан! Устазниң улуклуғи шуниңдіки, у өз билгинини башқа биригә үгитиштәк мәрт қәлбкә егә! Устаз – өз қәлбидики билим чириғидин башқа қәлбкә от йекишиңқа қабил инсан! Шуңлашқа, наялда ким болуп йетилип чиққинидин, қанчилик егиз чоққыларни егилігөнлигиңдин қәтъий нәзәр, өз утуқлириңда устазлириңниң бебаһа әжри барлығи ениқ. Мениңму хәлқым үчүн бир кишилик хизмет қилип, наял йолумда тенимәй

меңишимға мәктептика устазлиримниң қәлбимгө яққан чириги йоруқ бегишлиди.

(П. Мәхсәтова)

162-көнүкмө. Некмәтлик сөзләрни оқуп, мәнасини чүшәндүрүңлар. «Билим – түгимөс байлық» мақалисiniң мәнасини қандақ чүшинисиләр? Пикир жүргүзүңлар.

Устазлирини һөрмәт қылған киши әзизлик мәртивисигө еришиду. (*M.Харабати*). Билимлик адәмни иззәтләп, сөзини аңла, униң пәзилитини үгинип, ишқа ашурғин. (*M.Қашқәрий*).

163-көнүкмө. Жұмлайләрни көчирип йезиңлар. Қениң қара һәрипләр билән бесилған сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар. Лугәтни пайдилинип, сөзләрни рус, қазақ, инглиз тиллирига тәржимә қилиңлар.

Назугум хәлиқ азатлиқ һәриkitиниң қәһrimанила өмәс, шундақла талантлиқ қошақчидур.

Азатлиқ вә әркинлик күрәшчиси Назугум сүргүндә егер күлпәтләргө, дәрт-әләмләргө дучар болди. Адаләт жәңчиси бу әһвалға тәэмиди. У егер әһвалдин қутулуш йолини издиди. Назугум пәкәт күрәшла мундақ әһвалдин қутулдурулайдигиниға ишәнди вә бу мүқәддәс йолда жәниниму айимиди. Төмүр ирадилик, қорқумсиз Назугум қолидики қурални тартып алғанда, күрәш мәйданида нахша-қошақни құлди.

(С.Моллаутов)

164-көнүкмө. Мәтинни оқуп чиқынлар. Уйгур чалғу өсваплири һәққиде мәлumat жигип, реферат төйярлаңлар. Уйгур чалғу өсваплириниң аталғулирини йезип, ядқа ейтиңлар. Уларниң сүрәтлирини тепиңлар.

Уйгур чалғу өсваплири

Хәлқимиз интайин узун тарихқа вә бай мәдәнийәткө егә. Уйгур чалғу өсваплири болміған болса, өтмүш классик музыкисиниң гүл тажиси болуп несаплинидиган он иккى муқамниң барлықта келиши мүмкін өмәс еди. Демәк, уйгур чалғу өсваплири уйгур музыка сөнъити тәрәққиятиниң муһим васитисидур. Хәлқимизниң чалғу өсваплириниң сани қириқтін ашиду. Бу өсваплар тәрт түргө бөлүниду. Улар: пұvdәш чалғу өсваплири, чәкмә чалғу өсваплири, соқма чалғу өсваплири, кәмәнчүк чалғу өсваплири.

Пұвдәш чалғу өсваплириға: нәй, сүнәй, канай, балиман, бурға вә башқилар ятиду. Чәкмә чалғу өсваплири: дутар, тәмбір, чаң, равап, бәрбаб, қалун.

Кәмәнчүк чалғу өсваплири: сатар, гежәк, хуштар вә башқилар кириду.

(«Яш әвлат» гезитидин)

165-көнүкмә. «Бир сөз билән ейтқанда...»

1. Балилар билим алидиган дәргах –
2. Қәләм, китап, қериндаш, дәптер –
3. Орундуқ, диван, үстәл, шкаф, жоза –
4. Чинә, чөмүч, чока, қазан, қошуқ –
5. Алма, өрүк, шаптула, нәшпүт, алича –
6. Тәрхәмәк, чәйзә, почак, капуста –
7. Ейик, бөрө, түлкө, тошқан, буга –

166-көнүкмә. Турақлиқ сөз ибарилири дегинимиз немә?

1) Өзәңларни язғучи сүпитидә һис қилип, берилгән турақлиқ ибариләрни пайдилининп, мәлум бир қәһриманниң обиzinini яритицлар. Қандак ойлайсиләр, сәлбий вә ижабий қәһриманларниң миқәз-хулқини тәрипләш учун қайси турақлиқ ибариләрни пайдиланғили болиду?

2) Берилгән турақлиқ ибариләрниң ичидин пәкәт өзәңларға хас ибариләрни таллап йезицлар. Алди билән өзәңларға, кейин достуңларға характеристика йезицлар.

Ақ көңүл, ичидә ишт өлмәк, ичидә тоңғуз қатримақ, мәмнүн болмақ, дәстихини кәң, ичини татлимақ, қизиқ қанлиқ, мәмәданлиқ қылмақ, мәртлик қылмақ, мұғәмбірлик қылмақ, сиркиси су көтәрмәслик, сезини йәрдә қоймақ, сезини өткүзмәк, таш жүрәк, таштин яғ чиқармақ, қоли очуқ, тәр төкмәк, тәпсә тәвримәс, тәпсә тәмүр үзидиган, тил алмақ, тили узун, тили яғлиқ, тирәк болмақ, үзи ақ, үзи бар, үзи йоқ, үзи қара, хемиртуручи бар, хұпсәнлик қылмақ, нағанча соқмақ, яғач қулақ, ялақчилиқ қылмақ, ағзи бош, ағзида илми бар, әдәп сақлимақ, маңлийи очуқ, миллий тонға оранмақ, садиқ болмақ, сезини йәрдә қоймақ.

Ижабий қәһриман	Сөлбий қәһриман
1.	1.
2.	2.
3.	3.

167-көнүкмө. Уйгур тили фразеологиясиниң изаһлиқ лугитини (О. Жамалдинов. «Мектеп», А. – 1985.) пайдилинип жәдвәлни толтуруңлар, адемләрниң миңәз-хұлқини әкс өттүридиган турақлиқ ибариләрни көчирип йезиңлар.

№	Турақлиқ ибариләрниң мәнаси	Турақлиқ ибариләр	Мисаллар
1.	Қаидә-йосунға тогра көлмігөн, гөлитә яримас бирәр иш, вақиә, қилиқ һөккідә	Пайпаққа наһал қаққандәк	Йөнө мән у йөрдө пайпаққа наһал қаққандәк иш қилип қоюп, жут ичидә күлкүгө қалмай. (M.h.)
2.	Көңли тар		
3.	Наяйити хошал болмақ		
4.	Қолини жуймақ		
5.	Мәрһәммәт, тосалғу йоқ		
6.	Интизарлық билөн күтмөк		
7.	Қосиги тоқ		
8.	Наяйити жугач		
9.	Бирдәк қаримақ		
10.	Әқиллиқ вә қолидин нечқандақ иш қечип күтүлмайдыған		
11.	Ңечқанан		
12.	Қорққанчақ		

168-көнүкмө. Мәсәлни һиссиятлиқ оқуңлар.

Мавзу: Иван Крылов. «Жиңналгуч билөн Чүмүлә»

Мәсәлдин Жиңналгучқа, андин Чүмүлигө хас хисләтләрни төпип, жәдвәлни толтуруңлар. Әмгәк вә һорунлуқ төғрилиқ мақал-тәмсилләрни ейтип бериндер.

Жиңналгуч	Чүмүлә

Жиңиалғучниң әмгөк сейгүч болуп өзгириши үчүн қандақ амилларни пайдилиниш керек? Реже түзүңлар. Қандақ ойлайсиләр, уни өзгәртиш керекму? Униң өзгәртиш йоллирини чүшөндүрүңлар.

169-көнүкмә. Шеирни һиссиятلىқ оқуңлар. Ядқа елиңлар. Наниң дастиханга келишидә қандақ көсип егилири әмгөк қилиду? Жәдвәл түзүңлар. Нан йекиш жәриянини ейтип бериндер. Нан, тонурға бағлиқ мақал-тәмсилләр, тепишмақларни дәптириңларға йезиңлар. Бурунқи вә назиркү замандыки нан йекиш жәриянини селиштуруңлар. Көсип егилири һәккідә эссе йезиңлар.

Төрт тал дан , балам, у нан,
Нансиз яшалмас инсан.
У болмиса наят йоқ,
Қоқас охшаш йәр-жанаң...

Ишchan дехан болупту,
Қалби пүтмәс сехи у.
Әмгөк әткәч еринмәй,
Ашлиқ саңға толупту.

(Ә.Садиров)

170-көнүкмә. Ейтилиши вә йезилиши охшаш он сөз йезиңлар. Уларниң мәналирини жүмлә түзүш арқылы үшіндеңдүрүңлар.

171-көнүкмә. Адәм миңәз-хулқида учришидиган камчиликларни көрситидиган мақал-тәмсилләрни вә фразеологизмларни тепеп оқуңлар. Силәрдә шу камчиликлар учришамду? Өтөр учрашса, уларни түзитиш йоллириниң режисини түзүңлар.

172-көнүкмә. Ейтилиши вә йезилиши һәрхил, лекин мәнаси охшаш он сөз йезиңлар. Бу сөzlөр қандақ атилиду? Шу сөzlөрни пайдилинип, жүмлә түзүңлар.

173-көнүкмә. «Мәрт билән Намәрт» чөчигидики Мәрт вә Намәртниң миңәз-хулқини тәрипләп, зит мәналиқ сөzlөрни пайдилинип, таблицага йезиңлар. Уларниң миңәз-хулқидиқи охшашлиқ вә пәриқни ениқлаңлар. Мәртниң мурат-мәхситигә йетиш сәвәплирини атаңлар. Намәртке мәхситигә йетиш йоллирини көрситип, хәт йезиңлар.

?	Немини билдим	Немини үгәндим

§ 29. СӨЗ ТӘРКИВИ

Уйғур тилида сөз өзиниң тәркиви жәһәттін икки қисимға бөлүніду: 1. Томур яки алас; 2. Қошумчилар.

Мисал үчүн төвәндикі сөzlөрни елип көрәйли: *баш+лиқ, аш+лиқ, яхши+лиқ, аш+пәз, су+чи, иш+чи, бағ+чә*. Бу сөzlөр икки қисимдин (томур вә қошумчидин) ибарәт.

Сөзниң қошумчисиз көлгөн қисми асас яки томур дәп атилиду.

§ 30. ТОМУР СӨЗ ВӘ ЯСАЛМА СӨЗ

Мәнавиј қисимларга бөлүнмөйдиган, йөни һечбир қошумчиларсиз көлгөн сөzlər томур сөzlər дәп атилиду.

Мәсилән: *баш, яш, иш, яз, тәртип, әдәп, яхши, қурулуш, аш.*

Сөз ясигучи қошумчиларниң ярдими билән һасил болуп, йеци лексикилиқ мәнаға егө болган сөzlər ясалма сөzlər дәп атилиду.

Мәсилән: *баш+лик, яш+лик, иш+чи, иш+чан, иш+ла; яз+гучи, яз+мақ; тәртип+лик, тәртип+сиз; әдәп+лик, әдәп+сиз; яхши+лик; қурулуш+чи; аш+пәз, аш+хана.*

Үйгүр тилида ясалма сөzlər исим, сүпәт, сан, рәвиш, пейл охшаш сөз түркүмлиридин мәхсус сөз ясигучи қошумчиларниң ярдими арқылы ясилиди. Мәсилән: исимлардин ясалған сөzlər: *су+чи, иш+чи, белік+чи, саман+лик, қаригай+лик, чирай+лик, синип+даш, адәм+гәрчилик;* пейллардин ясалған сөzlər: *яз+мақ, қон+дақ, ой+мақ, ур+уш, күл+ши;* сүпәтлөрдин ясалған сөzlər: *яхши+лик, яман+лик, кам+чилиқ, қийин+чилиқ, қиммәт+чилиқ, егир+чилиқ.*

Бириккән сөzlər, қошма сөzlər вә қош сөzləрмү ясалма сөzlər қатарыга кириду.

174-көнүкмө. Ясалма сөzləрниң томурини вә қошумчисини ениқланылар.

Вәтәндеш, зәрбидар, йолдаш, нурлинин, байлық, қоғунлук, һарвукәш, хизмәткар, меһманхана, сайипхан.

МУРӘККӘП СӨЗЛƏР

Бириккән сөzlər, қошма сөzlər вә қош сөzlər мурәккәп сөzlər қатарыга кириду.

§ 31. БИРИККӘН ВӘ ҚОШМА СӨЗЛƏР

Иккى яки уницидин артуқ томур сөzləрниң бириккесидин ясалған сөzlər бириккән сөzlər дәп атилиди.

Мәсилән: *ашқазан, төгикүш, өдәктүмшүк, ташпақа, қаргуяпилақ, адәмгүл, текисақал, Ташибиқарису, Тәшкәнсаз, Йәттису, Қариторук, Тәшкәнсу, атбақар, атчапар, башкесәр, учарқанат.*

Икки яки униңдин көп сөзлөрниң бағлининп келиши арқылың ясилип, биртаташ мәна аңлатыдиган сөзлөр қошма сөзлөр дәп атилиду.
Мәсилән: аччик ұчай, пақа йопурмуги, қара бүгдай, сериқ чечәк.

Қошма сөзлөр икки яки униңдин көп сөзлөрдин түзүлсіму, улар бир сөз болуп санилиду, бир лексикилиқ мәна ипадиләйду, жүмлидә бирла жүмлә белигиниң хизметини атқуриду. Мәсилән: *Пақа йопурмуги* – дорилиқ өслемлүк. Бу жүмлидікі «пақа йопурмуги» егө хизметини атқуриду. *У бир құчақ сериқ чечәк елип көпту*. Бу йәрдә «сериқ чечәк» толуқтурғучи вәзиписидә көлгөн.

Қошма сөзлөр өзлириниң жуқурида көрситилгөн алғаниди-ликлиригө бағлиқ аддий сөз бирикмилиридин пәриқлиниң туриду.

Бириккөн сөзлөр билән қошма сөзлөр арисида муһим пәриқ йоқ. Уларниң асасий пәрқи имласида. Бириккөн сөзлөр бириктүрүлгө йезилса, қошма сөзлөр бөләк йезилиду.

Мәсилән: (бириккөн сөзлөр) *бәлбаг*, *қариягач*, *ташпақа*, *ашқазан*, *төгитапан*; (қошма сөзлөр) *пақа йопурмуги*, *сериқ чечәк*, *тоққуз толук*, *қизил өңәч*.

175-көнүкмө. Шеирни ядқа йезиңлар. Униңдикі бириккөн сөзлөрниң астиға сизиңлар. Улар қандақ сөзлөрдин ясалған? Улук Вәтән урушиниң қәһриманлири һәккідә өхбарат жигип, лайиһә тәйярланылар.

Ризвангүл

Хөвөр кәлди гоя бир
Солди деген қизилгүл.
Вәтән үчүн жәнпида
Әмәсмеди Ризвангүл?

Өл даңқини яд қилип,
Дүшмәнлөрни етип күл.
Бөл бағлиған жәңлөрдө
Үйгур қизи Ризвангүл.

Үнтулсунму... нечқачан
Үнтулмайду Ризвангүл!
У бир тозумай ечилип,
Турған өсла қизилгүл.

(К.А асанов)

176-көнүкмө. Жүмлиләрдікі қошма сөзлөрни ениқлаңлар. Мошу қошма сөзлөрни пайдилинип, некайә түзүңлар.

Ақ қар, көк музлук қараңғу қишиң көлгічө, төрт там турғузуп, башпана қилип алмисақ болмас. (Т.Т.) Баратайхун унчукмидидө, ақ боз етиниң бешини Или дәриясига қарап буриди. (Ә.И.) Қадир Һасановниң ижадий паалийитидө Шәрқий Түркстан мавзуси асасын мавзуларниң бири еди. (С.М.)

177-көнүкмө. Жұмилләрдикі қениң қара һәрипләр билән йезилған сөзләргө скобидики уланмиларниң лайигини улап йезиңлар.

Іазир мундақ йоған кәтмәнләрни көтирип чапқидәк адәм (-дә, -ма, -му) қалмиди. (Т.Т.) Ңеч болмиғанда жутумға берип келишкә рухсәт сорап бақай (-му, -ма, -чу) (Г.Ф.) Ана қоллирини сәл алға соғыни (-ча, -чә) сөзлимәктө еди. Униң қоли та жәйнигиги(-ма, -му, -чә) булғинипту. (Ж.Б.)

178-көнүкмө. Мақалларни давамлаштуруңлар.

Яш кәлсө, ишқа, ...
Яман йегинини ейтар, ...
Адәмниң тешиға бақма, ...
Бәргәндә бирму көп, ...
Алғанда алман, ...

§ 32. ҚОШ СӨЗЛӘР

Қош сөзләр икки сөздин тәркип тапиду. Бу сөзләрниң һәр икки қисми пәкәт бирла сөз түркүмидин ясилиду. Қисимлири һәрхил сөз түркүмлиридин ясалған қош сөзләр болмайду.

Мәсилән: *от-чөп, алма-өрүк, қогуң-тавуз, оюн-құлқа, озуқ-түлүк, отун-яғач, қишиң-яզ, йәр-көк, елиш-бериш, келим-кетим.*

Үйгур тилида көплигөн қош сөзләрниң компонентлири өз ара мәннадаш болуп келиду: *от-чөп, күч-құвәт, ағиңә-өңгә, һис-түйгү, өз-яван, құрал-жабдуқ.*

Қисимлири зит мәнаға егө болған қош сөзләрмү көп учришиду: *яш-қери, өң-кичик, кишим-чиқым, елиш-бериш, кечә-күндәз, дост-дүшмән.*

Қош сөзләр аддий сөзләрдәк түрлиниду. Қошумчилар қош сөзләрниң иккинчи қисмиға улиниду. Мәсилән: *ата-ана – (ата-аныңа, ата-анилар, ата-анилардин), йәр-көк – (йәр-көктә, йәр-көккә).*

Қош сөзләрмү жүмлидә бирла жүмлә бөлигиниң хизметитиңи атқуриду. Мәсилән: *Бийил қогуң-тавуз мол болди (егә).*

Ата-аниларни һөрмәтләңдәр! (толуқтургучи). *Яхши оқуп, ата-анаңниң үмүтини ақлашқа тириш* (ениклигучи).

179-көнүкмө. Төвөндикى қош сөзләрниң ярдими билән жүмлә түзүллар.

Хулук-мижәз, вақти-саати, тонуш-билиш, йәр-сүйи, течаман, яр-йөләк, қәвм-қериндаш, хошал-хорам.

§ 33. ҚОШ СӨЗЛӘРНИҢ ИМЛАСИ

1. Қош сөзләр сизиқчә арқылы үзүнлүк: *ата-ана, қогунтавуз, кийим-кечәк, ах-зар, дад-пәрияд, урп-адәт*.

2. Үйгур тилидикى бәзи қош сөзләр у уланмиси арқылы ясилидү. Ү уланмиси вә бағлигучисиниң хизметини атқурғанликтингүзүү, мундақ қош сөзләрдә сизиқчә қоюлмайды: *ahy зар (ah вә зар), dadu пәрияд (dad вә пәрияд)*.

180-көнүкмө. Төвөндикى мәтинни оқуцлар. Униндики қош сөзләрни көчирип йезицлар вә уларниң йезилишини чүшөндүрүп берүүлдөр. Қош сөзләрни жүмлә ичидә көлтүрүп йезицлар.

Бағвәнчилик

Нәркандак үйгүрлөрдөн шарттынан мүнүк мәденийитиниң җанлық вә конкрет картинасынан иштеп болуп, у мүнүк мәденийиттерни өз ара пәриклиндүрүп туридиган бәлгүләрниң бири.

Үйгүрлар арисида «Беги йоқниң, жени йоқ» дегендөн тәмсил бар. Дәрвәң, үйгүрларниң адитидө көкәртишкә, гүл өстүрүшкә, умумән, бағвәнчиликкә наһайити әһмийәт беридү. Қедимдин, үйгүрларниң етиқатида бирөө түп дәрәкни тикип, уни пәрвиш қилип өстүрүш наһайити чоң соваплиқ иш дәп қарылды. Бағы бостанлиқ үйгүр тәбиитини характерлайдиган муһим бәлгүләрниң бири болуп несаплинду. Үйгүрлар олтирақлашкан нәркандак йеза-мәһәллиләрдә бүк-барақсанлик бағ болиду. Бу нал үйгүрларниң турмуш адитидө деҳанчиликтингүзүү, бағвәнчилик иккинчи орунда туридиган муһим егилик шәкли екөнлигини испатлайды.

§ 34. ҚИСҚАРТИЛГАН СӨЗЛӘР

Қисқартылган сөзләр мурәккәп сөзләрниң бир түри болуп саннилидү.

Адәмләр сөзләрни немә сөвәптин қисқартыду?

Бурунқи заманларда қәгәз интайин қиммәт болғанлиқтін, қәғәздіки орунни тәжәмләш үчүн бәзи сөзләрни қисқартып ишләткөн. Бұғұнки күндіму қисқартылған сөзләрниң хизмети езгәрмиди, уларниң вәзиписи – вақит вә орунни тәжәмләш.

Мисал үчүн төвөндіки берилгөн сөзләрниң қисқартылған шәкли билән толук вариантини селиштуруп көрүңлар. *АҚШ – Америка Қошма Штатлири; МТС – машина-трактор станцияси; МДБ – Мұстәқил дөләтләр һәмдостлуғи*. Бу мисалдардың үч узун сөзни йезишқа қариганда қисқа үч һәриплік сөзләрни язмақ хелә оңай болиду һәм уларни йезишкіму, ейтишкіму аз вақит сәрип қилиніду.

Сөзләрни қисқартып йоли билән ясаш усули уйғур тилига рус тилиниң тәсіри нәтижесіндегі езләшкән.

Уйғур тилида сөзләрни қисқартып йоллири асасен рус тилидикеге охшаш. Бу сөзләр төвөндікічә ясилиду:

1. Мұреккәп сөзләрниң бириңчи һәрипліри бойичә: *ШУАР – Шинҗаң уйғур автоном райони, БДТ – Бирләшкән дөләтләр тәшкилати*. Қисқартылған сөзләрниң бу түри **аббревиатура** дәп атилиду, бу сөз латин тилидин елинған болуп, «қисқартымән» дегендегі мәннан ақылтиду.
2. Сөзләрниң дәсләпкі bogумliridin түзүлгөн: *колхоз, совхоз, партком*.
3. Бириңчи сөзниң дәсләпкі bogумi vә ikkinchi сөзниң беши яки ахирқи bogumidin ясалған: *мопед* (мотоцикл-велосипед).
4. Бириңчи сөзниң bogumi, қалған сөзләрниң бириңчи һәриpliridin: *ҚазМПУ – Қазақ миллий педагогикилиқ университети, ТашДУ – Ташкәнт дөләт университети*.
5. Дәсләпкі сөзниң бириңчи bogumi vә ikkinchi сөзниң толук шәклини елиш арқылы: *биокомбинат, партбилет, оргкомитет*.

§35. ҚОШУМЧИЛАР ҺӘКҚИДӘ УМУМИЙ ЧУШӘНЧӘ

Қошумчилар сөздікі хизметигө бағылғы иккигә бөлүніду: 1) Сөз ясигучи қошумчилар, 2) Шәкил ясигучи қошумчилар.

1 Сөз ясигучи қошумчилар

Сөз ясигучи қошумчилар сөзләргө уланғанда, уларниң лексикилиқ мәнасини езгәртип, йеци сөзләрни ясайды. Иш + чи, су + чи, бил + им, аш + пәз, йол + даш.

ҚОШУМЧИЛАР		
Сөз ясигучи қошумчилар	Шәкил ясигучи қошумчилар	
	Сөз түрлигүчи қошумчилар	Шәкил өзгөрткүчи қошумчилар

2. Шәкил ясигучи қошумчилар

Шәкил ясигучи қошумчилар сөзниң лексикилиқ мәнасини өзгөртмәйді, улардин йеци сөз ясмайды. Мундақ қошумчилар сөзгө пәкәт грамматикилиқ мәна берип, уларниң һәрхил грамматикилиқ шәкиллериин ясайды. Мәсилән: *мәктәп* деген сөзниң грамматикилиқ мәнаси – исим, баш келиш, бирлик түр; бу сөзгө **-ниң** қошумчисини улисақ, у сөзниң жуқурида көрситилгән грамматикилиқ мәналирига егилик келишниң грамматикилиқ мәнаси қошулиды. Хуласиләп ейтқанда, *мәктәпниң* сөзи *мәктәп* деген сөзниң башқа грамматикилиқ шәкли.

Шәкил ясигучи қошумчилар өзлириниң хизмети вә алайнидиликлиригө бағылғы икки түргө белгүниду: а) **сөз түрлигүчи қошумчилар**, ә) **шәкил өзгөрткүчи қошумчилар**.

Сөз түрлигүчи қошумчилар

Жұмылда сөzlәрни бир-биригө бағлаш хизметини атқуидиган қошумчилар сөз түрлигүчи қошумчилар дәп атилиды.

Мундақ қошумчиларниң қатарыға исимниң келиш вә тәвәлик қошумчилири ятиду. Келиш қошумчилири билән түрләнгән сөzlәр: *китапниң*, *китапни*, *китапқа*, *китаптн*, *китапчилик*, *китапта*. Тәвәлик қошумчилири билән түрләнгән сөzlәр: *китавим*, *китавиң*, *китавиңиз*, *китави*, *китавимиз*, *китавиңлар*.

Қошумчилар томур сөzlәргө мәлүм тәртип билән улиниду. Сөз томуриға авал сөз ясигучи қошумчилар, андин шәкил ясигучи қошумчилар улиниду.

Мәсилән: **иш+чи+ниң**, **иш+чи+лар+ни**, **иш+чи+ға**, **иш+чи+лар+дин**.

181-көнүкмө. Төвөндө берилгән сөzlәрдин йеци сөzlәрни ясанылар.

Китап, меһман, дост, су, иш, төмүр, аш, чай, һүнәр.

182-көнүкмө. Ясалма сөзлөрдин ибарәт бирнәччә жүмлә түзүңлар. Ясалма сөзлөрниң астига сизиңлар.

Шәкил өзгәрткүчи қошумчилар

Сөзлөрниң грамматикилиқ шәкиллирини ясайдыган қошумчилар шәкил өзгәрткүчи қошумчилар дәп атилиду.

Шәкил өзгәрткүчи қошумчилар сөз түрлигүчи қошумчиларға охшаш сөзгө грамматикилиқ мәна бериду, сөзлөрниң башқа грамматикилиқ шәклини ясайду. Лекин бу қошумчилар сөзлөрни бир-биригө бағлаш хизметини атқуарлайды.

Төвәндикі қошумчилар шәкил өзгәрткүчи қошумчилар қатарыға ятиду:

1. Исимниң көплük қошумчиси: **-лар, -ләр:** *китаплар, дәптерләр*. Бу сөзлөр башқа сөзлөр билән биришиңи тәләп қилмайды, улар ялғуз турупму өзлириниң көплүкни билдүридиған грамматикилиқ мәналирини толук ипадиләп берәләйдү.

2. Сүпәтниң дәрижә қошумчилири: **-рақ, -мту, -гина, -гинә, -үч.**

3. Мөлчәр санниң қошумчилири: **-лан, -ләп.**

184-көнүкмө. Төвәндикі сөзлөргө шәкил өзгәрткүчи қошумчиларни улап йезиңлар.

Нойла, синип, мәктәп, иш, ериқ, дәрия, бостанлик, сазлық, орман.

185-көнүкмө. Төвәндикі мақалларни көчирип йезиңлар, уларниң мәнасини чүшәндүрүп бериңлар. Шәкил өзгәрткүчи қошумчилар билән кәлгөн сөзлөрниң астига сизиңлар.

1. Булбул чимәнни сейәр, адәм – Вәтәнни. 2. Билим – әқиленниң чириғи. 3. Ахмақниң әқли көзидө. 4. Тағарниң ағзини айисаң, түви тешилмәс. 5. Йәр гүлшәнниң гүли бар. 6. Йорунлуқ – йоксууллукниң ишиги. 7. Ямғурдин чимән яйран, нахшидин – көңүл.

§ 36. СӨЗ ТӘРКИВИ БОЙИЧӘ ӨТКӘНЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ

МОРФОЛОГИЯ

1. Томур дегинимиз немә? Немиләрниң томурлири болиду? Сөз томури немә үчүн керәк?
2. «Ясалма» дегөн сөзниц мәнасини чүшөндүрүцлар. Қандақ ойлайсиләр, немиләрниң ярдими билән йеци сөз ясигили болиду?
3. Қошумчә дегинимиз немә? Қошумчилар немә үчүн најәт? Жұаваицларни дәліллөңләр. Өз алдиңларға йеци сөзләрни ясап, мәналирини чүшөндүрүцлар.
4. «Сөз түркүмлири» мавзусига кластер тәйярлаңлар.
5. Лугәтләрни пайдиличинип, морфология сөзиниң мәнасини тепип, қазак, рус, инглиз тиллирига тәржимә қилиңлар. Немә өзгәрди?

186-көнүкмә. Жәдвәлни толтуруңлар.

Сөзләр	Категорияси	Хусусийәтлири
Күлди, маңди, кәлди, кәтти вә б.	пеил	
Нан, күн, асман, гүл вә б.	исим	
Йәттә, алтә, икки вә б.		

187-көнүкмә. Мәтингни тәһил қилиңлар. Парчида немә һәққидә сөз болуватиду? Жұммыләрдин ким? вә немә? соаллирига жағап беридиган сөзләрни көчирип йезиңлар. Диалогни оқуп чиқыңлар. Қушларға уга ясаңлар. Үниң үчүн силәргө немә најәт? Тизимини йезиңлар.

- Қишиң кәтти, әтияз кәлди. Իә, силәр өзәңларниң йеқин дости – қушлар тогрилиқ ойлидиңларму? – дәп сориди вә бизниң жұававимизни күтмәстинла сөзини давамлаштурди: – Қушларниң ғемини силәр құлмисаңлар, ким қилидуң?
- Қушлар – бизниң достимиз. Қушлар адәмләргө йеқин жүрүшни яхши көриду, – дәп балилар тәрәп-тәрәптін чуқурашти.
- Իә, бәлли! – дәп бовай алиқанлирини бир-биригә сүркиди.
  - Биз өзимизни яхши көридиган қушларға яхшилиқ қилиш керәккү, шундақ өмәсмү?
  - Шундақ, шундақ...
  - Шундақ, бова! – дейиштуқ биз Аруп бовайниң сөзини күвәтләп.
  - Шундақ екән, бу яққа келиңлар, мән силәргө бир иш тепип қойдум.
  - Қандақ иш? – дәп сориди балиларниң бирси.

— Мән болқа, миқ, қол һәриси вә тилинған тахтайларни тәйярлап қойдум. Силәр өшү тахтайлардин қушларға уга ясаңлар....

(M. Розибаев)

188-көнүкмә. Қошумчә әдәбияттин қушлар һәккідә әхбарат жигип, «Кушлар – бизниң достумиз» деген мавзуга әссе йезиш үчүн тәйярлениңдер. Кереклик әхбаратни тепиши вә уни топлаш режисиниң тұзуцулар.

189-көнүкмә. Мәтингин тәһлил қилиндер. Мұстәқил сөзләрни атап беридилар. Қандақ ривайәтләрни билисиләр? Өз алдиндарға ривайәт оқуп келип, синипта сөзләп беридилар.

Турпан «үзүм макани» деген нам билән мәшһүр. Дәрвәқә, үзүм һәқиқәтән бу вадиниң өзиге хас алғаныдә мәңсулати. Турпан вадисиниң тәбиий шараити вә өзгічә нава иқлими үзүм өстүрүшкә наһайити бап келиду.

Үзүм һәккідә гәп болғанда, Идиқут хәлқи уни ташқа айлинип кәткән «Йәттә қызы ривайити» билән бағлайды. Бу ривайәттә «Йәттә қызы ташқа айлиниш вақтида боюнлиридики үнчәмаржанлирини чечип, бу вадида үзүмни барлықта кәлтүргән. Шу сәвәптин қызил сайва қызил яқуттөк ялтирақ, кишишилири үнчәмаржанлардәк көркем. Үзүмниң һәрбир сапиғи йәттә қызниң бойниға есилған үнчиләрдәк ғужмәк», – дәп hekайә қилиду. Бу изәнийлаштурулған уқум болсыму, бу вадида заманзаманлардин буян үзүм өстүрүлүп кәлгәнлиги һәммигә аян.

(«Яш әвлат» гезитидин)

190-көнүкмә. Қениң, қара һәриплөр билән йезилған сөзләргө скобидики қошумчиларниң лайигини улап, үеци исим наисил қилиндер.

Қериндаш қериндаш болуп, **мәһир** (-бан, -жан) **Бәхит** (-яр, -ахун, -жан) дәк кейүмчан, инақ-амрақ өткәнләр камду.(М.З.) Қалған уйғур, туңған өскәрлири вә чарви (-лиқ, -чи) тамашә көрүш үчүн, гиләм охшаш ала-йешил чимән (-чи, -лик, -зар, -лик, -ни) дәвир қилишиб олтиришти. (З.С.) Ана зәмин қамитигә қошуп қамәтләр, бена(-лиқ, -чи, -кар)дур елип чиқкан бизни жәннәткә. (Н.А.)

191-көнүкмә. Егилік қошумчиси бар исимларни ениқлаңдар.

Апам маңа ақ тогач
Әвәтипту халта қип.
(Өз мәләмниң тогици,
Ятти алдимда иллиқ боп).

Еригиниң ақ сүйи
Иллиқ екән хүш бойи.
Мениң вәдәм – чин вәдә,
Жирақ екән дост ейи.

Бәшкөрәмгә барғанлар
Махтайдекөн бегини.
Бәшкөрәмниң қызылири
Йәйду көзниң йегини.

(Қошаклар)

192-көнүкмә. Тәбиәт һадисилирини билдүридиган 10 сөз ойлап, қисқичә hekayе түзүллар.

193-көнүкмә . «Тәбиәтни асрайли» мавзусиға өткүзүлидиган көргөзмә һәккүдә елан йезинлар. Көргөзмә үчүн ясиган нәрсини яқлаپ чиқиши үчүн, сөзгө тәйярлиниңлар. Сөзүлларниң режисини түзүллар.

...Йәргө техи йорук чүшмигөн. Асман тәкши очуқ болғини билән, йәрни кечиси йорутқан юлтузлар өнді көзгө көрүнмәтти.

Қудрәт чаққанлық билән етиға миндидә, һойлидин алдираш чиқти. Атму егисиниң нәгә баридиғанлиғини сәзгендәк, топ-тоғра етис тәрәпкә бурулдидә, берә меңишиға чушти. Қудрәт мәлинин өтеги өтеги мәзгилдә, шәриқ упуғи қизиришқа башлиған еди.

Сәһәрдә упук чәмбірини йерип чиқиватқан Құн шолисини көргөн адәм, бу пәйттики гөзәлликкә мәптүн болмиши мүмкін өмәс. Қудрәт мундақ сәһәр мәнзирисигө талай қетим дуч кәлгән болсыму, тәбиәтниң бу улуқ һадисисигө, немишкиду, етибар бермигөн еди. Һазир болса, хаманга келиветип, бу гөзәлликкә өтәй нәзәр ташлидиму яки көзи тәсадипән чүштимекин, һәр-халда, униң көзлири шәриққә қадалған еди...

(Ж.Босаков)

1) Режә бойичә «Тәбиәтни асрайли» мавзусиға инша йезинлар. Өзәңдерниң иншариңларни баһалаңлар: утуқ вә камчилиғиңларни ениклаңлар. Режә асасида йезилған инша бойичә йәкүн чиқириңлар.

2) Өсүмлүкниң өсүши үчүн һажәтлик нәрсиләрниң тизими-ни йезинлар. Қерәклик өхбаратни китапханидин тепип оқуңлар. Өзәңлар өстүргөн өсүмлүк һәккүдә hekayе йезинлар.

194-көнүкмө. Мәтингө тәһилл қилиңлар. Мәтингө қандак сәрлөвхө қойғили болиду? Окуп чиқип, пәкәт исимларни көчирип йезиңлар. Вәтөн һәккідә йезилган шеирларни, мәтингөрни тепип келиңлар. Улардикі асасий ой-пикірні ениқланылар. «Мениң Вәтингө» мавзусига эссе йезиңлар. Астана шәһири һәккідә немә билисилер? Елимиздікі шәһерлөрні атап чиқыңлар. Улар һәккідә немә билисилер?

Қазақстан 1991-жили 16-декабрьда мустәқилліккә еришти. Униң пайтәхти – Астана. Қазақстанда һөрхил милләтлөр яшайды: қазақ, рус, украин, уйғур, татар, өзбек, туңган вә башқилар. Йәр астида кан байлиқлири нургун. Тәмур, көмүр, мис, цинк, қоғушун, нефть чиқырилиди. Жұмбырайтимиз ашлиққа бай. Қазақстанда буғдай, арпа, гүрүч, көмүқонак, пахта, қизилча терилиди. Мал өзбекчилигімүн наһайити яхши тәрәккій әткән. Қой, өшкө, сийир, чошқа вә башқилар естүрүлиди. Қазақстанда чирайлиқ бағлар, көлләр, дәриялар иштик ақидиган тағ сулири нургун. Улар арқылы миңлигін гектар йәрләр сугирилиди. Уларға селингін электр станциялиридин көп электр қувити елиниди. Буниң һәммиси хәлқимизниң бәхит-саадити үчүн.

(География дәрислигидин)

195-көнүкмө. Жұмлилөрни көчирип йезиңлар. Мәтингө тәһилл қилиңлар. Йәр шаридики әң өз океан, деңиз, көл, дәриялар һәккідә өхбарат жиғип, сөзгө тәйярлениңлар.

Терим дәрияси, бәзиләр өзгөртип «Тарим дәрияси» дәп атайды, Шәрқий Түркстанниң әң узун дәрияси болуп, узунлуғи 910 километр. Қарақорум тағлиридин башлининп, Терим (Лоп) көлигө қуюлиди. Хотөн дәрияси, Ақсу дәрияси, Чәрчән дәрияси вә Көнчи дәрияси – булар Алтишәһәр даирисидиқи дәриялар болуп, Терим дәриясиниң баш тармақлиридин ибарәттүр. Ила дәрияси, бүгүнки күндө «Или дәрияси» дәп аташ адәт болған, Тәңритағлиридин башлининп, Балқаш көлигө қуюлиди. Ертиш дәрияси – Алитағ тағлиридин башлининп, Шималий муз океанға қуюлиди.

(Мұхаммәт Имин Буега)

P	Немини билдім	Немини үгендім

СӨЗ ТҮРКҮМЛИРИ ИСИМ

- [?] 1. Мустөқил сөзлөр һәккідә немә билисиләр?
2. Ярдәмчи сөзлөр немә үчүн керәк?
3. Немә үчүн уларни ярдәмчи сөзлөр дәп атайду?
4. Исим һәккідә немә билисиләр?
5. Уйгур тилида қанчә сөз түркүми бар?

§ 37. ИСИМ

Шәйиләрни билдүридиған сөз түркүми исим дәп атилиду.
Исимлар ким? немә? қәйәр? дегән соалларға жавап бериду.

Адәмгә мунасивәтлик исимларға ким? дегән соал қоюлиду.
Мәсилән: *муәллим, оқыгучи, адәм, инженер, малчи, сегинчи, нарвукәш, дада, бова, мома*.

Адәмдин башқа барлық жаңлиқ вә жансиз исимларға немә?
дегән соал қоюлиду. Мәсилән: *кәптәр, кала, қой, өшкә, ат, ишт, мөшүк, бүркүт, ракета, машина, трактор, комбайн, жұмлә, сөз, қәләм*.

Йәр намлириға қәйәр? дегән соал қоюлиду: Азия, *Алмута, Үрүмчи, Қәшкәр, Ғәйрәт, Астана*.

§ 38. КОНКРЕТ ВӘ АБСТРАКТ ИСИМЛАР

Исимлар пәкәт конкрет нәрсиләрнила әмәс, шундақла абстракт уқум вә чүшәнчиләрниң наминиму билдүрүп келиду.
Шунинци бағлиқ исимлар конкрет исимлар вә абстракт исимлар дәп иккигә бөлүниду.

Көз билән көрүп, қол билән тутушқа болидиган нәрсиләрниң намини билдүридиған исимлар конкрет исимлар дәп атилиду.

Мәсилән: *өсүмлүк, қүш, адәм, бала, дәрәк, ҹымылә, қәгәз, май, қәнт, нан*.

Көз билән көрүшкә, қол билән тутушқа болмайдиган уқум вә чүшәнчиләрниң намини билдүридиған исимлар абстракт исимлар дәп атилиду.

Мәсилән: *әқил, пикир, ой, яшилиқ, балилиқ, қерилиқ, яхшилиқ, әмгәк, иш*.

§ 39. ХАС ВӘ ҮМУМИЙ ИСИМЛАР

Исимлар мәнасиға бағлиқ хас исимлар вә үмумий исимлар болуп иккигә бөлүниду:

Хас исимларга төвөндикисимлар ятиду:

1. Кишиләрниң ети, фамилияси вә атисиниң исми: *Маһмут Қәшкәрий, Лутпулла Мутәллин, Зия Сәмәди, Чиңгиз Айтматов, Лев Толстой, Алексей Максимович Горький, Алимҗан, Зәйнәпбүзү, Моллахун.*

2. Орун-жай, йәр-су намлири: *Турпан, Тарым, Астана, Алмұта, Қазақстан, Россия, Азия, Европа, Америка, Африка, Или, Чарин.*

3. Китап, гезит, журнал, завод, фабрика, мектәп, идарә, мәденимә намлири: «*Майимхан*» романы, «*Йеңи наят*» гезити, «*Ижаткар*» журнали, «*Қазақфильм*» киностудиясы, «*Атамура*» национальный музей.

4. Һайванларга қоюлған атлар: *Ақтапан, Бойнақ, Чалиқүйрүк, Ақтөш, Муму.*

Хас исимлар баш һәрип билән йезилиду.

197-көнүкмә. Мәтинни оқуп, уннан сәрләвнә қоюңдар.

Қуддус Фожамияровниң һәкلىк рәвиштә кәспий музыка сөнъитимизниң асасчысы дәп һесаплаймыз. У – уйгурлар ичидин биринчи болуп опера язған, биринчи болуп балет ижат қылған, биринчи болуп симфонияни яратқан композитор. Һәқиқиit ижаткарар өсөрлири өз хәлқиниң тарихини, бүгүнки наятыни, тәғдирини асасий мәзмун вә йетекчи мавзу қилиду. Мундақ ижаткарниң һәрбир өмгиги хәлиқниң миң жиллик сөнъитиниң өңесінде әнъенилирини өзиге синдергән һалда өз заманиниң нәпәсі билән суғирилип, келәчәк өвлатлар арзу-арманлиридин қанат пүтиду. Қуддус Фожамияровниң ярқын өсөрлиридімү мана бу пәзиләтләр еник байқилиду. Композиторниң дәсләпки жирик өсәри хәлқимизниң қәһриман қызы Ризвангүлгә бегишланған болса, уннан кейин арқа-арқындың йезилған Абдулла Розибақиев һәккүдікі симфония, «Назугум», «Садир Палван» опери лири, «Тәклимақан» симфониясы, «Чин төмүр» балети сөзүмизниң рошән дәлилидур.

(«*Үйгүр авази*» гезитидин)

И Ташшуруклар

ТОНУШШУШИ. Мәтинни өз алдинларға оқуп чиқындар.

ЧУШИНИШ. Мәтіндики хас исимларни көчирип йезиңлар.

ПАЙДИЛИНИШ. Уйғур композиторлиридин йәнә кимләрни тонуйсиләр? Уйғур композиторлири һәккүдә әхбарат жигип, уларниң әсәрлири билән тонушуп чиқыңлар. Шуларниң бири һәккүдә эссе йезиңлар.

ТӘҮЛИЛ. Құддус Фожамияровниң әсәрлирини атап бериңлар. Улар билән йекىндін тонушуп, өз пикриңларни ейтىңлар. Силәр композиторниң қандақ әсәрлирини тиңшидиңлар? Тиңшимиган болсаңлар, сөвөвни чүшәндүрүңлар.

СИНТЕЗ. Өзәңларниң сөйүмлүк эстрада нахшичисидин интервью елиш үчүн немә қилисиләр? 5 жүмлидин тәркүп тапқан өз паалийитиңларниң режиссюри түзүңлар. Интервьюниң асасий мәхситини еникланалар. Интервью соаллирини тәйярлап чиқыш үчүн қандақ әдәбиятларни пайдилинисиләр?

БАҢАЛАШ. Музыка әсәрлири билән әдәбий әсәрләрниң пәрқини ейтип бериңлар. Шәхсий ой-пикриңлар билән бөлүшүп, өз паалийитиңларни баңалаңлар.

§ 40. ИСИМЛАРНИҢ КӨПЛҮК ҚОШУМЧИЛИРИ

1. Тилимиздик исимлар бирлик вә көплүк санда қоллинилиду. Бирлик санды исимлар нәрсиниң бирдин артуқ әмәслигини билдүриди. Мәсилән: *китап, бала, ой, баг, тағ, сай, қәләм, дәптер*.

2. Көплүк санда кәлгән исимлар нәрсиләрниң икки вә униңдин көп екәнлигини билдүриди. Мәсилән: *адәмләр, китаплар, дәптерләр, қәләмләр, қызлар, балилар, мевиләр, алмилар, көлләр*.

3. Исимларниң көплүк түри -лар, -ләр қошумчилириниң ярдими билән ясилиду: *китаплар, дәптерләр, ойләр, мәктәпләр, йәрләр, атлар, яйлақлар, тағлар*. Адәттә -лар, -ләр қошумчилири санашқа болидиган шәйиләрни билдүридиган исимларға улиниду.

6. **Әсләтмә:** Әллик *китап, атмиш дәптер, бәш үңз қой, үңз дәрәк*. Бу бирикмиләрдә шәйиләрниң көплүги сан арқылык ипадиләнгән. Шу сөвәптин санлар билән бирикіп кәлгән бу исимларға көплүк қошумчиси уланмайду.

7. Көплүк қошумчиси жүмлиниң бирхил бөләклириниң һәммисигө уланмай, пәкәт ахиридикисигө улинип, умумлаштуруш мәнасини билдүриди. Мәсилән: *Шәнбилик қишилаң, йеза*

вә шәһәрләрдә уюшчанлиқ билән отти. Биз етисега яңио, пияз, сәвәз, қизилчиларни тәрдүк.

198-конукмә. Оқуцлар.

Нахша ейталайдиган қум тағлар

Аратүрүк қум тағлири дунияга мәшһур «Нахша ейталайдиган» қум тағлардур.

Аратүрүк авазлиқ қум теги деңиз йүзидин 2164 метр егиз. Қум тағ бағрида тохтимай еқип туридиган еқин вә булақлар бар. Қум тағниң тәскәй тәрипиниң шимали сазлиқ, күнгәй тәрипиниң янтулуғи худди концерт залидики аваз қайтурғуч тамға охшайды. Құмниң авази жуқуридин төвәнгә чүшүватқан шақыратминиң авазига, төвәндін жуқуриға фонтанниң вә булдуқлаватқан булақниң авазига охшайду. Әгәр сиз қум таққа ичкириләп кирсициз, учақ худди бешицизни сийап учуп өтүп егизгө өрләп көткәндәк, Тарим дәрияси тапинициз астида еқиватқандәк һис қилисиз.

Немә үчүн бәзи қум тағлар «Нахша ейталайду?»

Бәзи алимлар, құмлуқ йүзидики құмлар юмшак һәм құргақ болиду, уларниң тәркивидә көп миқдарда кварц болғачқа, аптапта қизигандын кейин, шамалниң тәсири билән құмларда сүрклииш пәйда болуп, сада чиқиду, дәп қарайду. Бәзиләр йәниму ზоңқур чүшәндүрүп, кварц кристали бесимға нисбәтән сәзгүр келиду, бесимға учриган һаман, ток насил болиду. Bahalәнки, токниң тәсиридә униң йәнә қәцийип-тарийишидин тәвриниң пәйда болуп, сада чиқиду. Гәрчә бу тогрилиқ һәрхил чүшәндүрүшләр берилгән болсиму, лекин қум тағлири чиқарған саданиң сири техи тамамән ечилигини йоқ.

(«Яш әвлат» гезитидин)

И Ташшуруклар

БИЛИШ. Мәтинни оқуп чиқындар. Мәзмунини сөзләп беріндар. Мәтин немә һәққидә? Мәтинни қисимларға бөлүп, сәрләвәнде қоюндар.

ЧУШИНИШ. Мәтиндикі көплүк түрдә кәлгән исимларни тепиңдер.

ПАЙДИЛИНИШ. Чүшүп қалған пеилларни орниға қоуп, төвәндә берилгән жұмлиләрни көчирип йезиңдер.

Күм тағ багрида тохтимай ... туридиган еқин вә булақлар бар. Күм тағниң тәскәй тәріпиниң шимали сазлиқ, күнгәй тәріпиниң янтулуғи худди концерт залидики аваз қайтургуч тамга ... . Күмниң авазы жуқуридин төвәнгә ... шақыратминиң авазига, төвәндин жуқуриға фонтанниң вә булдуқлаватқан булақниң авазига ... .

ТӘҢЛИЛ. Мұстәқил һалда соалға жағавап беріңдер. Қандак ойлайсиләр, тәбиәттә йәнә немиләр нахша ейтиду? Қисқичә мәтинге йезиңдер. Мәтинге қайси услубқа ятиду? Жағавиңдарни дәлилләндір.

Немә үчүн бәзи қүм тағлар «Нахша ейталаійдү»?

СИНТЕЗ. Аләмдикі йәттә мәжүзә һәккідә мәлumat жиғип, хөвөрнамә тәйярлаңылар. Уларниң сүрөтлирини тепеп, фотоколаж ясаңдар.

БАҢАЛАШ. Мәтингде ейтилған алымларниң пикригә қошулағасыләр? Шәхсий ой-пикриңдер билән бөлүшүңдар. «Сада» дегендеген немә? Чүшөндүрүңдар. Эксперимент жүргүзүңдар. Саданиң қәйәрдә аңлиғили болиду? Немә үчүн? Сада сөзини қазақ, рус, инглиз тиллириға тәржимә қилип, эссе йезиңдар.

199-көнүкмә. Мәтингни окуп чиқыңдар. Мәтингниң мәзмуни асасида жәдвөлни толтуруңдар.

Ким?	Немә?	Қәйәрдә?	Қачан?	Немә үчүн?
------	-------	----------	--------	------------

§ 41. ИСИМЛАРНИҢ КЕЛИШ ҚОШУМЧИЛИРИ

№	Келишләр нами	Келиш қошумчилири	Мисаллар
1	Баш келиш	Қошумчиси йоқ	Юлтуз, мектәп, өй
2	Егилік келиш	-ниң	Юлтузнин, мектәпнин, өйнин
3	Чүшүм келиш	-ни	Юлтузни, мектәпни, өйни
	Йөнилиш келиш	-ға, -ғә, -қа, -қә	Юлтузға, мектәпкә, өйгө
5	Чиқиши келиш	-дин, -тин	Юлтуздин, мектәптин, өйдин
6	Орун-вақыт келиш	-да, -дә, -та, -тә	Юлтузда, мектәптә, өйде

7	Орун-бөлгү келиш	-дики, -тики	Юлтуздики, мәктәптики, өйдики
8	Охшатма келиш	-чә, -чилик	Юлтузчилик, мәктәпчилик, өйчилик
9	Тәңләштүрмә келиш	-дәк, -тәк	Юлтуздәк, мәктәптәк, өйдәк
10	Чөк келиш	-гичә, -гичә, -кичә, -кичә	Юлтузгичә, мәктәпкичә, өйгичә

200-көнүкмә. Мәтинни оқуцлар. Қениң қара һәрипләр билән берилгән сөзләрни көчирип йезиңдер вә уларниң қайси келиштә кәлгәнлигини ейтип бериңдер.

Ча паңа

Ча паңа қуруқ йәрдә журиду. Күндүзи көләңгилик, нәм йәрдә ятиду. Кечиси болса, озуқ издәп чиқиду. У зиянлиқ пашачивинлар билән ялицаң қолулә йәйду. Өмләп жүргән қурутларни көргәндә, мешүктәк йошурунуп алиду. Йеқин кәлгәндә, сәкрәп берип тутуп алиду. **Пақиниң** тил түзүлүши наһайити қизиқ. Тилиниң учи **таңдийига** йепишқан, кәйни тәрипи бош туриду. Чивин-пашиларни тутқанда, тилиниң кәйни тәрипини сиртқа чиқириду. Үзүн тили тәккән нәрсини йепиштуруп алиду. Чүнки тилиниң учыда йепишқаң шөлгәй болиду. Йемини жүтқанда, көзини жумуп алиду. Чың паңа адәмгә пайдиلىк. Уни өлтүрмәңдер.

(Диктантылар топлимидин)

201-Көнүкмә. Төвәндикى мәтинни оқуп, мәзмунини ейтип бериңдер. Мәтиндикى соалларға қандақ жавап бергән болаттиңдер? Ажрытылған сөзләрниң қайси келиштә кәлгәнлигини ейтип бериңдер.

Сулайман қандақ пәйгәмбәр болған?

Буниңдин нурғун жиллар илгири Давут пәйгәмбәр яшиган екән. У 400 жил наят кәчүрүпту. Униң алтә оғли болған екән. У өз оғуллириниң бирәси болсыму Алланиң әлчиси болсекән, дәп арман қиласаттекән, бирақ униң армини әмәлгә ашмай, огуллири башқа кәсипләрни егилепту. Шунда Давут пәйгәмбәр чоң мойсәпитниң алдига берип, мәслинәт сорапту.

Қери киши: «Сән оғуллириңға 5 соал қой, уларниң қайсиси соалларға тогра жавап берөлісө, шу пәйғембәр болалайды», – дәп мәслинәт берипту. Шуниндін кейин Давут пәйғембәр балилири-ни жигип, төвәндикі 5 соални қоюпту:

1. Һая-номус қәйәрдә?
2. Әқил қәйәрдә?
3. Иман, ишәнч қәйәрдә?
4. Мұхаббәт қәйәрдә?
5. Қувәт қәйәрдә?

Төрт балиси бу соалларға жавап берәлмәпту. Давут пәйғембәр наһайити хана болуп турғанда, кәнжә оғли Сулайман рухсәт сорап, төвәндикі жавапларни берипту:

1. Һая-номус адәмниң бети билән көзидө.
2. Әқил яшта әмәс, башта.
3. Иман, ишәнч еғизда әмәс, көңүлдө.
4. Мұхаббәт көңүлниң бир нұқтисида.
5. Қувәт таза сүйектө.

Шуниндін кейин Сулайман пәйғембәр болған екөн.

202-көнүкмө. Жәдәвәлни толтуруңлар. Силәргө тонуш болған сөз түркүм-лиригө мисал көлтүрүңлар.

СӨЗ ТҮРКҮМЛИРИ		
Мустәқил сөзләр	Ярдәмчи сөзләр	Имлик сөзләр
исим	баглигучилар	
сүпөт	уланмилар	
сан	тиркалмиләр	
алмаш		
пеил		
рәвиш		

203-көнүкмө. Мәтинге тәһил қыллиңлар. Алди билән нәрсиниң намини, бөлгүсими, иш-һөрикитини билдүридиган сөзлөрни йезип чиқындар. «Носма» сезиниң мәнасини чүшәндүрүңлар. Үни немә үчүн пайдилиниду? Өсүмлүкниң пайдиси билән зийинини ениқлаңдар.

Һәмрахан әтигәндиле бир етәк алма билән бир сиқим носма көтирип көлди. Һежир тавақни дүм көмирип, носмини сиққандын кейин, күпниң женидики нәм йәрдин өзи қачанду тиқип қойған пәлкүчни тепип көлдидө, әйнәкни супиға тикләп, носма қоюшқа башлиди. Момиси алма йегөч, униң носма қоюшиға қарап ол-

тарди. У һосмини һәмишә шундақ инчикә һәм өгимәч қойиду. Қешигила әмәс, көзлирининә әтрапиға, кирпиклиригimu қойиду. Қизик, униңға һәрқандақ һосма ичиду, ақ-серік айдәк чирайиға һосма шундақ яришиду. Көзлири йоғирип, қаш-кирпиклири төкүлүп турғандәк көрүниду. Һәмрахан һосмини қоуп болуп, чит кейнигининә етиги билән өзини йәлпүп олтарди. У һосмини йәнә үч-төрт қетим силап андин жүйди. Униң һосмиси бүгүнму қандақ қойған болса, шундақ ичиپ қалди.

(Х. Исрайил)

204-көнүкмө. Жұмлиләрни көчирип йезицлар. Хас исимларни тепип, улар һәққидә мәлumat жигип, реферат тәйярлаңлар.

Билал Назим 1825-жили Фулжә шәһиридә Йұсүп исимлиқ моздузниң аилисидә туғулған.

Абдурәним Низарий, Турди Ферибий, Норузахун Зияй, Назум, Билал Назим, Садир Палван, Молла Шакир, Сейитмұһәммәт Қашый охшаш әдипләр өткән әсирдикі язма әдәбият билән еғиз ижадийәтниң көрнәкликтөзүллигидур.

Үйгур хәлқиниң мәшһүр шаири вә мәрипәтчиси Билал Назим мана шундақ дәвирдә яшиған вә ижадий паалийәт билән шуғулланған. Билал Назим 75 жил наят кәчүргөн. Бирақ узун жиллиқ наягинин көп дәври бизгө толук ениң әмәс. Шаирниң тәржимиғалиға, ижадийитигә даир мәлumatлар интайин аз.

(С. Моллаутов)

205-көнүкмө. «Сөзләр чечилип кетипту». Уларни жигип, жұмлә түзүнлар. Мустәқил сөзләр билән ярдәмчі сөзләрни ениқлаңлар.

206-көнүкмө. Мәтинни тәһилл қилиңлар. Ө.Мүһәммәдийниң hekayiliрiniң өскө елиңлар. Жұмлиләрдиң исимларни тепип, уларға соал қоюңлар. Мәтинниң мәзмуни асасида соалларни йезинුлар.

Өмәр Мүһәммәдий

Өмәр Мүһәммәдий әдәбиятимиздикі чоң һадисө, һәқиқий таланттур, талант болса, һәрқачан бир тоғра йол биләнла тәрәққий өтмәйду.

Мәшһүр совет уйғур язгучиси қысқа, лекин парлақ һаят көчүрди. Униң тәржими нали һәрбир уйғурға мәлум, уни мәктәпләрдә өтмәктә, шаир һәққидә мақалә вә тәтқиқатлар йезилмақта. Уйғур совет әдәбиятiniң атақлық әрбабиниң һаяти вә ижадий басқучилири һәққидә сөз жүргүзүлмәйдиган уйғур алимлириниң бирөө әдәбиятшунаслық әмгиги йоқтур.

Өмәр Мүһәммәдийниң тәржими налида бизни һәйран қалдуридиған нәрсө – униң уйқа һалитидө ятқан чоң таланти. Үгоя өжайип күчкө егө чақмақтәк, әдәбият мәйданыда көрүнди вә бәш жилниң ичилия һәрхил жанрларда онлиған надир әсәрләрни вүжүтқа көлтүрди.

Уйғур шаири вә язгучиси Өмәр Мүһәммәдийниң әсәрлири耶ениниң кона билән күрәш мавзусига бегишланған еди.

(M. Әмраев)

Аддий соаллар	Мурәkkәп соаллар

207-көнүкмө. Жұмлидикі исимларниң бирлик вә көплүк түрлирини ениқлаңлар. Көплүк қошумчилери уланган сөзләрдиң өзгиришләрни чүшәндүрүңлар. Жағаваицларни дәлилләңдер.

...У кичиккинә вақитлиридин тартипла мошу жиплар, пахтиларға қарап анисиниң йенида олтиришни, анисиниң задила түгимәйдиган нахшилирини аңлашни яхши көрәтти. Йекىндин бу ян униң нахшиси көпийип кәтти һәм бәкла муңлуқ болуп қалди. Бағда от отаветип яки чақ егириветип нахшини шундақ башлайдиган болса, һәммәйлән меңиватқан йолини, қиливатқан ишини қоюп, қетип туруп аңлайду. Нахшидикі дәрт-әләмдин жүрәклири езилип хурсиниду, көңүллири қандақту шумлуқни туйғандәк әнсирәйду... (Х. Исрайил)

208-көнүкмө. Жұмилләрни көчирип йезиңлар. Қениң қара һәрипләр билән бесилған сөзләрницә қайси келиштә көлгөнлигини еникланылар. Жағавинцларни дәлилләндер.

...Қараңғу кечә. Бир топ атлиқ сай ичи билән кәлмектө. Дадисиниң етиға мингишип, пәхәслик билән алға силжийду. Үму ата-ана тәшвишиниң тәсиридә қорқуп келиду. Лекин немидин қорқидигинини өзимү билмәйдү. Дадисиниң белидин мәккәм тутувалған. Анисини издәп, арилап-арилап қараңғулукқа көз ташлайду... Ериқмедиқин, ат бир тохтиғандәк болуп, қаттиқ сәкриди. Құдрөт дадисидин ажрап, йәргә домилап үштидә, қандақту бир чатқаллиқниң арисиға кирип кетти.

(Ж. Босақов)

209-көнүкмө. Мәтинни тәһлил қылышлар. Сәрләвхә қоюңлар. Мәтиндә аталған инсаний хисләтләрни көчирип йезиңлар. «Әдәп-әхлақ» сөзиниң мәнасини қандақ үшшинисиләр? Мәтиндә ейтилған пикиргә қошулаамсыләр? Қисқичә эссе йезиңлар.

Әқил-парасәт вә билим болмиған адәмгә нисбәтән әдәп-әхлақтын сөз ечиш мүмкін әмәс. Әдәп-әхлақму адәмниң билимликлигиниң мәһсули. Әдәп-әхлақны әқил билән билимдин айрым һалда тәсәvvur қылғили болмиғандәк, әқил билән билимни әдәп-әхлақтын мұстәсна һалда тәсәvvur қылғили болмайду.

Хәлқимизниң даналири әдәп-әхлақни наһайити кәң даиридә шәрниләйдү. Уларниң пикричә, инсанийлик, адәләтлик, һәққанийәтчилик, кәмтар, адил, ирадилик, тәртиплик болуш, аманәткә хиянәт қымаслық, ата-аниларни һөрмәтләш, кишиләрни рәнжитмәслик, қолидин келишичө муһтажларға яхшилиқ қилиш, гәп-сөздә силиқ, назакәтлик, очуқ чирай болуш қатарлық бир жүрүш инсаний хисләтләр әдәп-әхлақниң асасий тәркивий қисми болуп несаплиниду. Қисқиси, инсан наятыниң қәдир-қиммитини бәлгүләйдіған барлық ижабий амиллар әдәп-әхлақ категориясигә мәнсүп болған.

(Я. Сабитов)

И Тапшурұқлар

ТОНУШУШ. Мәтинни өз алдига оқуп чиқип, инсаний хисләтләрни атап беріңдер.

ЧУШИНИШ. Немә үчүн әқил-парасәт вә билим болмиған адәмгә нисбәтән әдәп-әхлақтын сөз ечиш мүмкін әмәслигини үшшәндүрүңдер.

ПАЙДИЛИНИШ. Өдәп-әхлаққа бағлиқ сөзләрни, мақалтәмсилләрни, неkmәтлик сөзләрни төпип йезицлар.

ТӘҮЛИЛ. «Әқил-парасөт вә билим болмиган адәмгә нисбәтән өдәп-әхлақтын сөз ечиш мүмкін әмәс» дегән пикиргә қошуламсиләр? Сөвөвини чүшәндүрүңлар. Шәхсий пикриңларни ейтиңлар.

СИНТЕЗ. Өдәп-әхлақ категориясын киридиған сөзләрни давамлаштуруңлар.

БАҢАЛАШ. Өдәплик оқуғучи билән әдәпсиз оқуғучиниң иш-һәриkitигә мисал көлтүрүңлар. Өз пикриңларни ейтеп, уни баһалаңлар.

Дәлилләшни үгиниңлар.

Бу сөз – исим	Чүнки	1. Шәйиләрниң намини билдүриду. 2. Немә? дегән соалға жавап бериду.
---------------	-------	--

210-көнүкмө. Берилгән сөзләрни үлгө бойичә тәһлил қилиңлар.

Әқил-парасөт, билим, инсан, ирадә, тәртип, аманәт, хиянәт, ата-ана, һөрмәт, кишиләр, қол, муһтаҗ, яхшилиқ, гәп-сөз, чирай.

P	Немини билдим	Немини үгәндим

СҮПӘТ

- ? 1. Қандақ сөзләр шәйиләрниң бәлгүсими билдүрүп, қандақ? қайси? соаллирига жавап бериду?
2. Қандақ ойлайсиләр, бәлгү дегән сөз қандақ мәнани билдүриду?
3. Сүпәт һәккідә немә билисиләр?

§ 42. СҮПӘТ

Шәйиләрниң бәлгүсими билдүридиган сөз түркүми сүпәт дәп атилиду.

Сүпәтләр қандақ? қайси? дегән соалларға жавап болуп келиду. Мәсилән: *көк* (қандақ?) бояқ, *чоң* (қандақ) коча, *егиз* (қандақ?) тағ, *ахшамқы* (қайси?) вақыә, *бұғынки* (қайси?) гезит, *төвәнки* (қайси?) қәвәт.

211-көнүкмө. Мәтингин оқуңлар. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, көчирип йезиңлар.

Асманни .... булат қаплиди. Бираздин кейин ... ямгур йегишқа башлиди. Ямгур бара-бара .... башлиди. Кошиларда ... ақти. Ямгур хелә ... яғди. Шамал чиқип, ... тарқалди. Күн ... чиқти. Ямгурдин кейин, нава ... болуп көтти. Нәммә әтрап ... кимхап кийгәндәк. Шундак ... пурақлар келип туриду. Тәбиәт немә дегөн ... вә ... ! Тәбиәтни ... – һәрбир инсанниң ... .

212-көнүкмә. «Мән билимән» сөзлүк мәшгулаты

Рәңни билдүридиган сөзләрни: қызил, серик, ...

Адәмләрниң яхши хисләтлирини: яхши, ақ көңүл, вападар, ишчан, ...

Нәрсиләрниң бәлгүлирини: йоған, кичик, егиз, ..., ...

Нәрсиләрниң тәмини: татлиқ, аччик, ...

213-көнүкмә. Сининдашлириңлардин «Мениң қылған яхши ишлиrim» мавзуси бойиче интервью елишқа тәйярлениңлар. Қоюлидиган соалларни алдин-ала тәйярлаңлар. Өзәңларга яқын өң яхши иш һәккүдә гезиткә мақалә йезиңлар.

214-көнүкмә. «Сүпәт» мавзусига кластер тәйярлаңлар. -бе қошумчисини пайдилининп, сүптәләрни ясаңлар, уларни жұмлә тәркивидә көлтүрүңлар.

Арам, пәрва, гуна, хәвәр, тогра, илаж, лайик, һәк, рази.

§ 43. СҮПӘТ ДӘРИЖИЛИРИ

Сүпәт ипадилигөн бәлгү дәрижә жәһәттин пәриқлининп келиду.

Сүпәт дәриҗилири төрт түргө бөлүниду: **аддий дәрижә, камайтма дәрижә, ашурма дәрижә, әркиләтмә дәрижә.**

1. Аддий дәрижә

Аддий дәрижә шәйиләрниң адәттиги дәриҗисини билдүриду.

Мәсилән: *көк* (бояқ), *қызил* (қәләм), *узун* (коча), *қелин* (орман), *қоюқ* (чач), *чоңқұр* (ой), *егиз* (имарәт), *йеник* (несап), *қизиқ* (некайә).

215-көнүкмә. «Әксичө». Төвәндикі сүпәтләрниң зит мәналик жүплирини йезиңлар.

Ақ –

Соф –

Егиз –

Күн –
Йеңи –
Аччиқ –
Йорук –
Қоюқ –
Чонқур –
Чираильк –

216-көнүкмө. Қошма сұпәтләрни пайдилинип, қисқичә мәтин йезиңлар.

Қара қашлик, узун жиллик, буғдай өңлүк, икки түрлүк, хұмар көз, тоқ қызил, ақ көңүл, қоли очук, қилиғи татлиқ, хориги чоң.

2. Камайтма дәрижә

Камайтма дәрижә шәйиләрниң бәлгүсінинң адәттиқидин камлигини билдүриду.

Камайтма дәрижә төвәндикічә ясилиду:

а) Аддий дәрижидиқи сұпәтләргө -рақ, -рәк, -ирақ, -ирәк қошумчилериңин үлиниши арқылы: *яхши* – *яхширақ*, *егиз* – *егизирәк*.

ә) Рәңни билдүридиған сұпәтләргө -уч, -ұч, -мту қошумчилериңин үлиниши арқылы: *ақ* – *ақуч*, *серік* – *сагуч*, *кек* – *кекүч*, *қара* – *қарамту*.

б) «Сәл» сөзинин дәрижалиқ сұпәтләр алдыда келиши арқылы: *сәл қара*, *сәл ақ*, *сәл егиз*, *сәл пака*.

217-көнүкмө. Төвәндә берилгөн сөзләрдин сұпәтләрниң камайтма дәрижисини ясаңдар.

Яхши, яман, төвән, егиз, пака, узун, калтә, қийин, оңай, йенник, чираильк, ақ, қара, кек, серік.

218-көнүкмө. Сұпәтләрниң камайтма дәрижисиге бирнәччә жүмлә ойланып жазыңдар.

3. Ашурма дәрижә

Ашурма дәрижә шәйиләрниң бәлгүсінинң адәттиқидин артуқлугини билдүриду.

Мәсилән: *тап-таза*, *аппақ*, *чоп-чоң*, *сүп-сүзүк*, *йеп-йеңи*, *наһайити чираильк*, *толиму йоган*.

Ашурма дәрижиниң ясилиш йоллири:

1. Сүпәтләрниң ашурма дәрижиси күчәйткүчи bogumniң ярдими билән ясилиду. Күчәйткүчи bogum төвәндике насил болиду: дәрижилик сүпәтниң биринчи созуқ тавушидин кейин «п» тавуши қошулиду. Мисал сүпитетдә төвәндик сөзләрни алайли. *Taza, қара* – дәрижилик сүпәтләр, бу сөзләрниң биринчи созуқ тавуши «а», мөшү тавуштин кейин «п» тавушини қошуп, күчәйткүчи bogum ясаймиз: *tap-taza, қап-қара*.

2. Ашурма дәрижә наһайити, әң, толиму, раса, бәк, әҗайип охшаш сөзләрниң дәрижилик сүпәтләр алдида келиши арқылы ясилиду: әң яхши, толиму чирайлиқ, бәк егиз, наһайити қизиқ, әҗайип йекүмлиқ.

219-көнүкмә. Сүпәтләрниң ашурма дәрижилирини ясаңлар. Уларни жүмлә тәркивидә көлтүрүңлар.

Әң, таза, бәк, тазиму, хойма, наһайити, тола, интайин, әҗайип.

220-көнүкмә. Көп чекитләрниң орнига лайиқ сүпәтләрни қоюп йезинුлар.

Кәчтә пәзадин ләпилдәп чүшүшкә башлиған йоган «ак чи-виңлар» таң атқанда әтрапни «мамуқ пәйгә» көмүвәткән еди. ... қарға көңли қанғиче егиниган охшайду. Усти-беши ... қириу.

– Өнди, Майдин, ейтқина, алтунниң рәңги қандақ?
– ... , бова.
– Күнниңчу?
– Уму ... .
– Күнни Қояш десәкму болиду. Демәк, Қояш Қазақстан дияриниң үстидә алтун кәби пақирап туриду. Бизниң ... байриғимизда парлап турған Қояш билән әркин пәрвазда учуп жүргөн бүркүтниң әкс етилиши дөлитимизниң асмини hәр дайим ... дегән мәнани билдүриду.

(A.Мәсімов)

4. Әркиләтмә дәрижә

Әркиләтмә дәрижә шәйиләрниң бәлгүлириниң амрақлиқ вә әркилитиш ниссияти билән ейтилгәнлигини билдүриду.

Мәсилән: *кичиккинә* (әйнәк), *омаққина* (бала), *әпчилгинә* (қиз), *чаққангина* (өй).

Өркиләтмә дәрижә аддий дәриҗидики сүпәтләргә **-гина**, **-гинә**, **-қина**, **-кинә** қошумчилириниң улиниши билән ясилиду: *йоган* – *йогангина* (*гиләм*), *егиз* – *егизгинә* қиз, чирайлиқ – *чирайлиққина* (*көйнәк*), *түзүк* – *түзүккінә* (*күйим*).

230-көнүкмә. Көп чекитләрниң орнига өркиләтмә дәриҗиниң қошумчилириниң қоюп, көчирип йезицлар.

Хошнамда қандақту бир киши чирайлиқ ... нахша ейтеп, дутар челиватиду. (Ө.М.)

Кокатлиқлар билән оралған кичик ... ерикта салқын сүзүк ... тағ сүйи аллиқандақ сирлар сөзләйдиган нахшисини ейтеп еқиватиду. (Ө.М.)

Семиз ... ашпәз омақ... балиларға татлиқ... тамақларни ұлұштырумектө.

У мошу кәмгичә түзүк... киймәй, силиқ ... сөз аңлимай чоң болған еди. У китапханидин кичик... китапни алдидә, алдираң чиқип кәтти.

§ 44. ДӘРИЖИЛИК ВӘ ДӘРИЖИСИЗ СҮПӘТЛӘР

Сүпәтләр дәриҗилик вә дәриҗисиз сүпәтләр дәп иккигә бөлүниду.

Откән дәрисләрдә бәзи сүпәтләрниң ипадилигөн бәлгүлирини қошумчиларниң яки башқа сөзләрниң ярдими билән **күчәйтиш** яки **камайтиш** мүмкүн екенлиги вә уларниң төрт дәриҗиси, сүпәт дәриҗилириниң ясилиш йоллири билән тонушуп чиқтуқ. Мәсилән: *ақ* – *ақирақ*, *ақуч*, *наһайити ақ*, *аппақ*; *қизил* – *қизилирақ*, *әң қизил*, *наһайити қизил*, *қип-қизил*.

Ипадилигөн бәлгүси өзгери diligagan сүпәтләр дәриҗилик сүпәтләр дәп атилиди.

Мәсилән: *ақ* – *ақуч*, *ақирақ*, *сәл ақ*, *аппақ*, *наһайити ақ*, *интайин ақ*; *қизик* – *қизигирақ*, *наһайити қизик*, *интайин қизик*.

Ипадилигөн бәлгүси өзгәрмәй diligagan сүпәтләр дәриҗисиз сүпәтләр дәп атилиди.

Дәриҗисиз сүпәтләрниң мәналирини һәрхил йоллар билән **күчәйтиш** яки ажызлитиш мүмкүн әмәс. Улардин сүпәтниң **камайтма**, **ашурма**, өркиләтмә дәриҗилири ясалмайду.

231-көнүкмө. Сұпәтлөрниң дәрижилирини ениқлаңдар. Уларни жүймлө тәркивіде көлтүрүллар.

Яхширақ, йенигирек, қараңгурақ, жигинчагирак, наһайити егиз, әң чирайлик, толиму убдан, әжайип қоюқ, аччиқтін-аччик, чонқурдин-чонқур, ақтин-ақ, қап-қара, тап-таза, аппақ, апашкарә, ақуч, көкүч, қызгуч, сағуч, қарамту, аққинә, көккинә, чонғинә, чирайлиққинә, йеқимлиқ, билимлиқ, тузлук, гүллүк, булутсиз, сусиз, жансиз, пайдисиз, тарихий, илмий, әдәбий, тәләпчан, ишчан, кейумчан, тиришчан.

232-көнүкмө. Сұпәтлөрни көчирип йезиңдар. Сұпәтниң қайси түригө ятидиганлигини ениқлап, ашурма, камайтма, өркілөтмә дәрижилирини насыл қилиңдар.

Яхши, йеник, қараңғу, жигинчақ, сулук, қызил, көк, яман, қара, чирайлик, узун, жирақ, ушшак, жирик, созмақ, татлық чүчүмәл, хушхой, шох, қув, сипайә, йеник, қараңғу, жигинчақ, егиз, салқин, иссик, юмшак, қоюқ, чонқур, аччик, таза.

233-көнүкмө. Шеирларни һиссиятлиқ оқуңдар. Сұпәтлөрни тепип, көчирип йезиңдар. Ата-анаңдар күчүк елип берөй дәйду. Күчүкниң қандақ нәслини таллавалисиләр? Немә үчүн? Жағавиңларни дәлилләп бериңдар.

Мамук, пахлан, ақ булат,
Көк асманниң нури сән.
Бирдәм арам алмастин,
Алдирайсән нәгә сән?

Ақ булатни көргөндө,
Дилда яңрапар хүш нава.
Қара булат жүрөкни,
Қилиду, зедә, парә.

Сүзүк суда әркин үз,
Белижәним, белигим.
Маржан, маржан сәпләр түз,
Белижәним, белигим.

Үзүшүң бәк чирайлиқ,
Белижәним, белигим.
Қилиғиң зәпму қизиқ.
Белижәним, белигим.

Үнүмни аңлап бөжән,
Ачти көзин бир пәскө.
Қип-қызил икки юлтүз,
Вал-вул янди өчмәскө.

Өзи қара, төши ақ,
Тәй-тәй қилип месиши.
Нав-нав дәйду өзичә,
Көрсә йочун кишини.

Бүг-буғ қылған кәптәрлөр,
Чедирга тизилипту.
Бири қара, бири ақ,
Қанатлирин йейипту.

Ана кәптәр йенида,
Олтиратти үч бачка.
Серик, қара, бири ақ,
Зәп чирайлиқ үч бачка.

Лик-лик қилип сәкрәйсөн,
Бир орунда турмайсөн.
Балиларниң жени сөн,
Қизил, йешил, көк поңзәк.

Тамға тәгсөң, пок-пок сөн,
Йәргә чүшсөң, таң-таң сөн.
Чимәнликтә ойнисаң,
Ала-чипар поңзәк сөн.

Сериқ рәңлиқ жүжәм мениң,
Чипар әңлиқ жүжәм мениң.
Мамуқ пәйлиқ жүжәм мениң,
Тәй-тәй маңган жүжәм мениң.

Қәлбиң таза жүжәм мениң,
Достқа садиқ жүжәм мениң.
Хошал ойна, жүжәм мениң,
Қайғу көрмө, жүжәм мениң.

(А.Мәсімов)

§ 45. СҮПӘТЛӘРНИҢ ИСИМЛИШИШИ

Бәзи сүпәтләр исимларға охшаш шәйиләрни билдүрүп, исимға өтүши мүмкін. Мисал үчүн төвәндә берилгән жұмылләрдиң көниң қара һәрипләр билән берилгән сөзләрни селиштуруп көрәйли:

Сүпәт	Исимлашқан сүпәт
<i>У көк</i> (қандақ?) көйнәк сетивапту.	<i>Құшлар көккә</i> (нәгәр?) көтирилди.
<i>Ахмақ</i> (қандақ?) досттін әқиллиқ дүшмән яхши.	<i>Ахмақ</i> (ким?) өзини маҳтар.
<i>Яхши</i> (қандақ?) иш өзини өзи маҳтар.	<i>Яхши</i> (ким?) тепип сөзләйдү.
<i>Яман</i> (қандақ?) йолдаштын алғузлуқ яхши.	<i>Яман</i> (ким?) қалар уятқа.
<i>Норун</i> (қандақ?) адәм бай болмайды.	<i>Норунға</i> (кимгә?) нойлидики сүму жирақ.
<i>Бай</i> (қандақ?) адәмләрниң көп болғанин яхши.	<i>Бай</i> (ким?) байга (кимгә?) бақар.
<i>Яш</i> (қандақ?) көчәтниң мевиси сәрхил.	<i>Яшиң</i> (кимниң?) сети йоқ.

Исимлашқан сүпәтләргө исимларниң **ким?** **немә?** **кимләр?** **немиләр?** дегендә соаллири қоюлиду ве улар исимларниң көплүк, тәвәлиқ, келиш қошумчилери билән түрлинин келиду. Жұмылләрдә улар исимлар охшаш егә, ениқлиғучи, толуктурғучи, хәвәр хизмитини атқуриду.

1. Исимлашқан сүпәтләр мақал-тәмсилләрдә көп қоллинилиди.

234-көнүкмә. Төвәндик мақаллардин исимлашқан сүпәтләрни тепип, соал қоюңдар. Мақалларни қандақ чүшинисиләр, ейтип беріңдер.

Қениқ қара һәрипләр билән берилгән сөзләрниң мәналирини ейтип бериңлар.

1. Яхши билән йолдаш болсаң, йетәрсән муратқа, яман билән йолдаш болсаң, қаларсән уятқа.
2. Мәрт йеңилса, мәйданда қалар.
3. Батур жәндә туғулиду.
4. Күчлүктин қорқма, күчсизгә тәгмә.
5. Бехилниң бағри қаттиқ.
6. Ачкөзниң өзи тойса, көзи тоймас.
7. Ялғанчи унтуғақ келиду.
8. Ферипниң налиға ғерип йетәр.

235-көнүкмә. Әмән билән арча дәрәклириниң пәрқини атап, йопурмақлириниң сүритини сизиңлар. Дәрәкләрниң адәмгә қандақ пайдиси бар? Уларни сақлап қелиш чарылири һәккідә 5–6 жүмлидин тәркип тапқан мәтинг түзүңлар.

236-көнүкмә. Сүпәтләрни пайдилинип, достуңларниң чирай-шәклини тәсвиrlәп бериңлар. Дост һәккідә мақалларни ейтип сизиңлар. «Інәқиң дост» мавзусига ғезиткә мақалә йезиңлар.

237-көнүкмә. Мәтинг оқуп, сүпәтләрни тепиңлар. Сүпәтләрниң қайси сөзләр билән бағлинип көлгөнлигини ениқлап, уларни көчирип йезиңлар.

Үлгә: мевилик бағлар, ...

Баһар сәйлисидин кейин яз айлирини көрүп, «Өруқ сәйлиси» башлининп кетиду. Бу мәзгил Жәлилийзи, турпанйүзилекләрдә сәйлә тәйярлигига һойла-арамни чинидәк пакиз қилип тазилаш, бағларни тәртипкә селиш ишлири адәткә айланған. Жирақ-йеқиндин сәйлигө чиқкан кишиләр үчүн һәммә өйләрниң, бағларниң ишиги очук. Демисиму, бу чағда мевилик бағлар қараңғулишип, һөсүн, латапәткә кирәтти. Мегизи татлиқ ақ өрүк, бежинар өрүк вә майлиқ өрүкләр шах-шехини көтирәлмәй йетилип, кишиләрни бөләкчилә зоқландуратти.

Сәйличиләр, мәйли бағ егилири тонуш яки тонуш болмисун, халиған баққа чұшуп, вақтими генимәт өткүзиду. «Мевини бир адәм тикиду, йүз адәм йәйдү» – дегән еқидигә әмәл қилидиган йезилиқлар.

Мәһмандарниң кәң-таша, хошал-хорам көңүл ечиң кәт-книгила рази. Қазанчи ғолидин ташқынлап, оргуп чиқидиган мол су сайға толуп, коча, бағларға тартылған ериқларда еқип туратти.

Ишик алди – коча пакиз сүпирилип, тописи бесилғай дәп су сепидиган өй егиси тұнұғұндин бери кимләрниңдұ йолига тәлмүрүп аварә. Чашка мәнәл шәһәрдин атлинип алдирап йетип

кәлгән Қасим болус аттин чүшиведи, өй егиси салам-тәвәзу билән қызгин қарши алди. Бағ оттурисидики сәйна əтрапида рәңму-рәң гүлләр өзгичә бәрг уруп ечилипту, нерирақта йецила союлған қоза – пахлан гәшлири есиқлиқ турупту.

(М.Зулпикаров)

238-көнүкмө. Үзүндини оқуп чиқынлар. Қениң қара һәрипләр билән бесилған сөз-ибариләрни көчиреп йөзип, мәнасини чүшәндүрүллар.

...Хенимлар алтун қадақ допа, алтунгүл, алтунзирә, үнчәмәрвайитлар, биләклиридә том, япилақ толгима алтун биләйүзүк, жүп үзүкләр, узун кимхап чапан, йәңсиз жилемтка, аяқлирида гүллүк четикләр кийгән еди. Яшандын момайлар бешига ақ яғлиц, үстигә ақ тәтүлла кимхаптын төрт қырлық узун қапақ допа, оқар тутулған узун чапан, мәсә кийгән болуп, қатар олтиратти.

Иккинчи бир ханида шу вақитниң алимлири арисида өзиниң билими билән тонулған вә ордига хәттатлиқ хизметигә қоюлған Әли башлық яш вә оттура яш меһманлар олтиришатти. Бу адәмләр һәммиси қаңша бурун, қара көз, кәң пешанә, ғоллуқ, һәрбир сөзни салмақлиқ, кичик пейл, хүш чирай, мәрданә әлниң ағзига қарап сөзлирини ихлас билән аңлигуси келәтти.

(Т.Садикова)

и **239-көнүкмө.**

Кийим-кечәк һәккүдә муназиригә тәйярлинилар. Адәмгә кийим-кечәк немә үчүн керәк? Кийим-кечәкниң түрлирини атаңлар. Қандақ ойласиләр, йүз жилдин кейин кийим-кечәк вә аяқ кийим қандақ болиду? Синип топқа бөлүнүп, һәрбир топ плакатқа фломастерлар билән келәчәктө кийилидиган кийим-кечәкниң сүритини сизиду. Сүрөт сизиштин бурун алдин-ала режә түзүңлар.

1. Улар немидин тикилгән?
2. Уларда қандақ рәңләр көп, немә үчүн?

Кийим-кечәк вә аяқ кийим адәмниң қандақ еңтияжы үчүн наажәт? Пикриңларни хуласиләнлар.

240-көнүкмө. Мәтингин оқуп, тәһлил қилинлар. Жұмлиләрдики исимларни тепип, уларға лайиқ сүпөтләрни қоюп, сөз бирикмилерини наасыл қилинлар.

– Гүлхан йоругида бовайниң ақ йәлпүгүчтөк тал-тал сақилини демисә, пом нандәк қизирип турған чирайиму, жараңлиқ тавушиму униң шунчә яшиғанлигини билиндүрмөтти.

Дәстихан йейилип, боғусақ, сузмә, құрут, сандуқ пурал кирлишип көткән шекәр вә Турпан кишиши чечилди. Йолға пиширип елинған болса керәк, әтималим, сапал тавақта қой гәши кәлтүрүлди. Бовайниң атмиш жиллиқ наятлиқ йолдиши тизлинип олтирип, аччиқ дәмләнгән чай тартишқа башлиди. Йолда келиветип қоналғуга йетиши билән ухлашни көңлигә пүккән Пазил мону чирай-шәкли, һәрикәт, сөзлири техи оттуз яшлардикі боз жигиткә охшиған бовайға, униң өмүрлүк жұпты сағлам момайға, әлликтин ошуқ нәврә-чөврилиригә вә уларниң өм, итаәтмәнлигигә һәвәси келип, үйқуси қечип кәтти. «Іәқиқий айлә деген мана мошу» – дәтти у чөрәдишип олтиришқанларға сәп селип. Гүлхан йоругида кичикләрниң көзлири юлтузлардәк чақнап, униң амрақлигини техиму қозгатти...

241-көнүкмә. Тәвәндики мисаллардин сұпәтләрни тепип, уларға соал қоюңдар.

...Чүш, паянсиз жәзириниң оттурисидин кесип өткән һарву йоли худди әксиз узун зәрәң лентидәк пақирайду. У гаһ құм барханлири арисида ғайип болса, гаһ зумчәк-зумчәк йешиллиқтар арисида йоқап кетиду, тулоқсиз йәнә көрүнүп, жирақ-жирақтарға созулуп кетиду. Йол тип-тинич, инси-жәнсиз. Кейин йолниң нериқи четидә қара чекит пәйда болуп, бара-бара зорайди, ахири униң бир атлиқ киши екәнлиги мәлум болди. Құнниң иссиқлигіға қаримай, йоған тәлпәкни чөкүрүп кийивалған бу киши атни бирхил йорғилитип, Арибағ мәһәллисиге қарап маңди. У мәһәллиниң четидики бир өйниң ишиги алдида келип, аттын чүшти. Ишик алдида үч түп яңақ дәриғи бар еди. Етини яңақ дәрәқлириниң биригө бағлап, өйгө кирип кәтти...

(Х.Исрайил)

242-көнүкмә. Рәңләрни атаңдар. Сұпәтләрни өзгәртип, жәдвәлни толтуруңдар.

Аддий дәрижә	Камайтма дәрижә	Ашурма дәрижә	Әркіләтмә дәрижә
ақ	ақуч	аппақ	аққина

P

Немини билдим

Немини үгөндим

САН

? 1. Қандақ сөzlər қаңчә? нәччә? қаңчинчи? нәччинчи? соаллирига жавап бериду?

2. Қандақ ойлайсилөр, сан немини билдүриду?
3. Сан һәкүмдө немә билисилөр?

4. Санлар қаңчә? нәччә? қаңчинчи? нәччинчи? дегән соалларга жавап болуп келиду. Мәсилән: *Мән бақقا он түп алма, бәш түп нәшпүт, иккү түп қарәрүк дәригини тиктим.* Бу жұмылдики он, бәш, иккү дегән сөzlər шейиләрниң санини билдүриду. *У шахмат бойичә биринчи орунни алди. Қәйсәр бәшинчи синипта оқуиду.* Бу жұмылләрдики биринчи, бәшинчи дегән сөzlər нәрсиләрниң рәт санини билдүриду. *Бу қойниң салмығы әллик кило-грамм чиқти. Дадам иккү тонна көмүр ҹашәрди.* Бу жұмылләрдики әллик, иккү сөzлири нәрсиләрниң өлчәм-миқдарини билдүриду.

5. Санларни сөз биләнму, рәқәм биләнму язимиз. Рәқәмләрниң иккү түри бар: өрөп рәқәмлири (5, 10, 50, 70, 100, 1000), рим рәқәмлири (IV, VI, X, XXV).

§ 46. САН

Шәйиләрниң санини, рәт-тәртивини, миқдар-мәлчәрини билдүридиган сөз түркүми сан дәп атилиду.

243-көнүкмә. Жұмылләрни көчирип йезицлар. Жұмылләрдики санларни сөз билән йезицлар. Китапханидин А.Розибақиев һәкүмдө рус, қазақ, өзбек вә уйғур тиллирида йезилған материалларни тепип, реферат төйярлаңладар.

Абдулла Розибақиев тогрисида йезилған материалларниң умумий сани, тәхминөн, 218 екөн. Бу материаллар асасөн рус, қазақ, өзбек вә уйғур тиллирида гезит, журнал, китап вә топламларда бесилған, жұмылдин рус тилида 79, қазақ тилида 49, өзбек тилида 10, уйғур тилида 80 мақалә йезилған. Бу мақалиларда Абдулла Розибақиевниң һәрхил саһада ишлигөн хизметлиригө вә язған әмгәклиригө ижабий баһа берилгән.

Абдулла Розибақиев маарип саһасидила әмәс, бәлки мәнир журналист сүпитетидиму тоң хизмет қылған еди.

(Абдулмәжит Розибақиев)

§ 47. САНЛАРНИҢ ӨЗИГЕ ХАС АЛАҢИДИЛИКЛИРИ

Санларниң өзиге хас алайидиликлири бар. Улар төвәндикічө:

а) Санлар башқа сөз түркүмлиридин ясалмайды. Үйгур тилидікі санларниң сани қанчә көп болсыму, улар төвәндә берилгендә томур сөз арқылы ясилиду: *бир, икки, үч, төрт, бәш, алтә, йәттә, сәккиз, тоққұз, он, жигирмә, оттуз, қириқ, әллик, атмиш, йәтмиш, сәксән, тохсән, йүз, миң.*

ә) Санлар жұмылғанда исимларға бекініп, ениқлиғучи хизметтіни атқуриду: *Азат дүкандын икки китап септівалди. Тайир тоққұз яшиа кирди.*

б) Санлар жұмылғанда қетим, рәт охшаш миқдарлар билән кәлгенділа, пейліга бекінінде вә һаләт вәзипесини атқуриду: *Мән бу hekайини икки қетим оқудум. Он қетим аңлиғандын, бир қетим көргөн әла.*

в) Санлар башқа сөз түркүмлиригө бекінмайды.

§ 48. САНЛАРНИҢ ИСИМЛИШИШИ

Санлар абстракт мәна билдүргендә исимлишиду. Мәсилән: *Оттуз бәшкә қалдуқсиз бөлүниду. У онға кирди. Мәнди емтиhanни «бәш»кә тапшурди.*

Исимлашқан санлар исимларға охшаш келиш қошумчилири билән түрлиніп, жұмылғанда егер, толуктурғучи вә хәвәр вәзипесини атқуриду. Он иккиге қалдуқсиз бөлүниду. Бу жұмылдықи он (егер), иккиге (толуктурғучи).

§ 49. АДДИЙ САНЛАР ВӘ МУРӘККӘП САНЛАР

Санлар түзүлүшигө қарап аддий вә мурәккәп санлар дәп иккиге бөлүниду.

Бир сөздин тәркип тапқан санлар аддий санлар дәп атилиду. Мәсилән:
бир, икки, үч, төрт, бәш, алтә, йәттә, сәккиз, тоққұз, он, жигирмә оттуз, қириқ, әллик атмиш, йәтмиш, сәксән, тохсән, йүз, миң, миллион, миллиард вә б.

Икки яки уницидин артуқ сөзләрдин тәркип тапқан санлар мурәккәп санлар дәп атилиду. Мәсилән: он бир, он бәш, оттуз үч, бәш йүз әллик бәш.

§ 50. САНЛАРНИҢ ТҮРЛИРИ

Санлар аңлитидиган мәналирига қарап йәттә түргө бөлүниду:

1) санақ санлар, 2) тәртип санлар, 3) мөлчәр санлар, 4) кишилик санлар, 5) кәсир санлар, 6) тәхсим санлар, 7) топлук санлар.

1. Санақ санлар

Шәйиләрниң ениң санини билдүридиган санлар санақ санлар дәп атилиду. Улар қанчә? нәччә? дегөн соалларға жавап болуп келиду.
Мәсілән: *Бир күн бедә чачсаң, бир ай бедә оруйсән.*

2. Тәртип санлар

Шәйиләрниң санақ тәртивини билдүридиган санлар тәртип санлар дәп атилиду. Улар қанчинчи? нәччинчи? дегөн соалларға жавап болуп келиду.
Мәсілән: *Мән бәшинчи синипта оқуымән.*

Тәртип санлар -нчи, -инчи қошумчилириниң ярдими билән ясилиду. Үзүк тавушқа аяқлашқан санақ санларниң ахираға -нчи қошумчиси улиниду: *биринчи (бир+инчи), үчинчи (үч+инчи), төртнинчи (төрт+инчи), бәшинчи (бәш+инчи).* Созуқ тавушқа аяқлашқан санақ санларниң ахираға -нчи қошумчиси улиниду: *иккинчи (икки+инчи), алтинчи (алтә+инчи), йәттинчи (йәттә+инчи).*

244-көнүкмә. Төвөндө берилгөн санлардин тәртип санларни ясаңдар.

Бәш, жигирмә, йұз, атмиш, сәксән, тоққуз, он.

245-көнүкмә. Мәтингни оқуп чиқиңдар. Жұмылләрдики санларни сөз билән йезип, тәhlил қилиңдар. Мұстәқил һалда өмүр баяниларни йезиңдер.

Наким Мәшүров 1927-жили Уйғур наһийәсинаң Галжат йезисида дүнияга көлгөн. У 1947-жили Чаң Ақсу оттура мәктевини өла баһалар билән тұғитиду вә шу жили өзи яхши көрүп, таллавалған педагогикилиқ кәсип бойичә Галжат мәктевидә дәсләп бир жилчә муәллім болуп ишләйдү. 1952-жили у КазПИниң тарих факультетини мувәппәқиyyәтлик тамамлап, Уйғур наһийәсигө келип, Кәтмән оттура мәктевигө өвәтилиду. У дәсләп илмий мудир, андин кейин мәзкүр мәктәптө мудир болуп ишләйдү.

246-көнүкмә. «Бәш», «он», «үч» санлирини жұмлә ичидә кәлтүрүп йезиңдер. Уларниң жұмылдықи хизметини ейтеп беріңдер.

247-көнүкмә. Шеирни оқуп, ядқа елиңдер. Берилгөн санларниң астига сизип, уларни тәhlил қилиңдер.

Бармақлар оюни

... «Башмалтақни бир дәйли»,
«Фожымалтақ» иккинчи.
«Ортатерек» үч десәк,
«Фожаберек» төртинчи.
Нәммицларга бәлгүлүк,
Өй әркиси – бовактур.
Бармақниң бәшинчиси,
Кичиккинә «Бөвәктүр».

Кичик достум, олтаргин,
Алиқиницини яп қени.
Сирлик санлар елигө,
Башлап кирәйли сени.
1 санида 1 бармақ,
2 десә у нәччә?
3 санида 3 бармақ
4 дегини у қанчә?

5 санини мәктептө,
Нәммә бала билиду.
Әла оқуп хәлқимниң,
Хизмитидә болиду.
Әнди 6 санини,
Дәррү санап көргинә.
7 сани учрашса,
Нәччә бармақ ейтқина?

8 у нәччә бармақ?
Униму һәм санап қал.
9 санин билмисөң,
Бармақларни ишқа сал.
10 дегендә бармақлар,
Бир-биригө қарайду.
Иккى қолни көрситип,
Инаклиққа үндәйду.

(А.Мәсімов)

3. Мөлчәр санлар

Шәйиләрниң санини тәхминән мөлчәрләп көрситидиган санлар **мөлчәр санлар** дәп атилиду.

Улар қанчичә? нәччичә? қанчилигән? нәччилигән? қанчиләрдә? нәччиләрдә? дегендә соалларга жавап болуп келиду.

Мөлчәр санлар төвәндикічә ясилиду:

1. Санақ санларға -чә қошумчисиниң улиниши арқылық: *Дүкәндин онча қалам сетивалдим.*

2. Санақ санларға -дәк, -тәк қошумчисиниң улиниши арқылық: *Жигинге үңзәдәк адәм қатнашты.*

3. Он, йұз, миң, он миң, йұз миң, миллион охшаш санақ санларға **-лиған**, **-лигән** қошумчисиниң улиниши арқылық:

4. Санақ санларға **-лар**, **-ләр** көплүк қошумчисиниң улиниши арқылық. Бу хил мөлчәр санлар келиш қошумчилириниң улиниши арқылық ишлитилиди һәм вақитни, яшни билдүридиган сөзлөр билән бирикп келиду. *Саат онларда йолға чиқимиз. Момамниң үеши тохсәнләргә берип қалди.*

5. Кичик вә чоң санларниң қатар келиши арқылық: *Мән бу hekайини икки-үч қетим оқуп чиқтим. Һойлида бәш-алтә бала ошуқ ойнаватиду.*

4. Кишилилік санлар

Мәлум сан көплүгидиқиң адәмләрни билдүридиған санлар **кишилилік санлар** дәп атилиду.

Улар қанчилән? нәччилиән? деген соалларға жавап болуп келиду.

Кишилилік санлар төвәндикічә ясилиду:

1. -лән, -илән қошумчисиниң улиниши арқилиқ. Созуқ тавушқа аяқлашқан санақ санларниң ахираға-лән қошумчиси улиниду: *иккилән* (*икки+лән*), *алтилән* (*алтә+лән*); ұзук тавушқа аяқлашқан санақ санларниң ахираға-илән қошумчиси улиниду: *ұчилән* (*ұч+илән*), *төртилән* (*төрт+илән*).

2. Санық сан, мөлчәр сан, тәртип сан, кәсир санларға тәвәлик қошумчилириниң көплүк түриниң улиниши арқилиқ. *Биз иккимиз йәр чанайли, силәр иккіншілар су тошуңлар. Үч-төртимиз етіз ишлирига ярдәм бәрдүк.*

248-көнүкмә. Төвәндикі санларни жүйлә ичидә кәлтүрүп йезиңдер.

Иккилән, иккимиз, ұчилән, төртилән, бәшилән.

5. Кәсир санлар

Пүтүн шәйиниң қисимлирини билдүридиған санлар **кәсир санлар** дәп атилиду.

Кәсир санлар иккі санақ сандың түзүлиди.

6. Тәхсім санлар

Шәйиләрниң мәлум сан бойичә бөлүнүшини билдүридиған санлар **тәхсім санлар** дәп атилиду.

Улар қанчидин? нәччиидин? деген соалларға жавап болуп келиду.

Тәхсім санлар төвәндикічә ясилиду:

1. Санық санларға -дин, -тин қошумчилириниң улиниши арқилиқ:

Мәсилән: *Оқуғучиларға бирдин китап, иккидин қалам берилді.*

2. Тәхсім санлар қош сөз шәклидіму келиду. *Ата-анилар бирдин-иккидин жигилишқа башлиди.*

249-көнүкмө. Берилгөн санларниң түрини ениқлаңлар. Уларни жұмылға тәркивіде көлтүрүп, көчирип йезиңлар.

Үчтін, тәрттін, ондин, бәштін, йүздін, миңдин, алтидин, сәккиздин.

7. Топлуқ санлар

Шәйиләрниң санини алайында топларға бөлүп-бөлүп көрситидиган санларни **топлуқ сан** дәймиз.

Топлуқ санлар **қанчиләп? нәччиләп?** деген соалларға жауап болуп келиду.

Топлуқ санлар тәвәндикічә ясилиду:

Санақ санларниң ахираға **-лап, -ләп** қошумчилириниң улиниши арқилиці: **иккиләп, үчләп, онлап, алтиләп.**

250-көнүкмө. «Мән билимән» сөзлүк мәшгулаты

Һашарәтләрни: қурут-қонғуз, чекәткә, ..., ..., ..., ..., ..., ...

Күшларни: қаригожа, бүркүт ..., ..., ..., ...

Һайванларни: ейік, тошқан, ..., ..., ..., ...

251-көнүкмө. Көп чекитләрниң орниға санларниң лайигини қоюп, көчирип йезиңлар.

Адәм ... жил яшиса, сөзи ... жил яшайды. ... қетим ойла, ... қетим сөзлә. Гәп ..., қулақ .... Огри ..., гуманда .... Санымай ... демә. Асим билән Қасим .... синипта оқуиду. Бизниң өйгө ... адәм кәлди. Жиғингә ... ата-ана келип, өз пикирлири билән бөлүшти. Шәһәрни гүлләндүрүш үчүн биз ... топларға бөлүнүп, һәрхил гүлләрни тиктүк. Биз ... келишип, мәйрәмдә киноға баридиган болдуқ. Апам бағниң үчтін бир қисмиға яцию, үчтін иккі қисмиға сәвзә тәрди. Биз ... ... күндин кейин сәпәргө атливимиз. Улук Вәтән уруши ... ... башлининп, ... аяқлашти.

252-көнүкмө. «Сан» мавзусига кластер тәйярлаңлар. Аңлитидиган мәнаси бойичә санларниң тәркивигө қарап, санларниң ясилиш усулиға қарап.

253-көнүкмө. Тәвәндикі санларни түрлиригө қарап топлаңлар.

Бәшинчи, онлап, иккидин бири, бәш-алтидин, сәккизләп, иккиләп, сәксән-тохсән, үч-үчләп, йүзләп, алтиләп, жигирминчи, алтидин үчи.

254-көнүкмө. Санларниң түрлирини ениқлаңлар. Пәкәт санларни көчирип йезиңлар.

Шәрқий Түркстан Азия қитъесиниң оттурисига жайлашқан көнри бир өлкә. Дуния хәритисидики орни: 34 дәрижә – 25 минут вә 49 дәрижә – 30 минут шимал, 73 дәрижә – 25 минут вә 96 дәрижә – шәриқтә болуп, шәриқ тәрәптә Хитай вә Монгулстан, шималда Сибирь, Қазақстан, Қыргызстан жүмһүрийәтлири, гәриптә Өзбекстан жүмһүрийити вә Авғанстан, жәнупта Кәшмир вә Тибәткә тутишиду.

Йәр көләми 1 640 000 квадрат километр (назирқи мәлumat бойичә 1 7 000 000 миң квадрат километрдин артуқ) болуп несаплиниду. Униң ичидә: Тәкли Макан чөли – 445 000 квадрат километр, Қумул чөли – 50 000 квадрат километр, Алтай чөли – 56 000 квадрат километр, Алти шәнири 155 000 квадрат километр.

(«Яш әвлат» гезитидин)

255-көнүкмә. Жұмлидә берилгөн тәртип санларниң қошумчилирини ениқлаңдар. Санақ санларга қандақ қошумчилар уланди?

...Билал Назим өзиниң «Фазат дәр мұлки чин» намлық мәшіур дастанини 1875-жилдин башлап, 1876-жили июньда түгөтти.

1877-жили болса Қазан университетиниң басмиханисида дәсләпки нусхиси терилип, 1880-жили көп тиражда нәшир қилинди. Назирқи вақитта «Фазат дәр мұлки чин» намлық тарихий дастани қол язмисиниң үч нусхиси мәлум болуп, улар Ленинград, Ташкент вә Үрүмчи шәһәрлиридә сақланмақта. Ленинград университети китапханисиниң қол язмилар фондида сақлиниватқан әсәрниң нусхиси алаһидә дикқәткә сазавәрдур.

(С.Моллаутов)

256-көнүкмә. Мәтинги тәһлил қилинлар. Жұмлиләрдикі санларға соалларни қоюп, түрни ениқлаңдар.

...XIX әсирниң 60–70-жиллири болған хәлиқниң миллий-азатлиқ қозғилаңлири нәтижисидә Жәнубий Шәрқий Түркстанда Яқупбәг ханлиғи, Или вилайитидә уйғур султанлиғи мәйданға кәлгән еди. Илидин 1881–1883-жиллири Йәттисуға 50 миңға йеқин уйғур көчүп чиқти. Чиққанларниң көпсісі өйсиз, жайсиз қуруқ йәргә орнишип, 2–3 жил толиму еғир әһвалда турушқа мәжбур болди. Улар Яркәнт вә Алмута уездлириға жайлишип, Яркәнт, Ақсу, Чарин, Кәтмән, Маливай, Қорам вә Қарису болуслирини тәшкіл қилиду.

(Ә. Һидайетов)

257-көнүкмә. Берилгөн мисалларниң тогра яки натогра екөнлигини ениқлаңылар. Жұаваицларни дәлиллөңдер.

Шәйиләрниң санаш тәртивини, дәрижисини билдүридиған санлар тәртпін сан дәп атилиду.	Тогра
Қаригай – егизлиги өллик метргичә өсидиган, төрт йүз жилгичә яшайдиган дәрек. Өллик, төрт – санақ сан.	Натогра
Мөлчөр сан қанчә? нөччә? дегөн соалларга жарап бериду.	
Кишилик санниң қошумчиси – -иләи, -ләи.	
Үчтін, төрттін, бөштін, ондин, сәккиздин – тәхсім санлар.	
Оннин бири, төртнің бири, онниң бәши, иккідін бир, үчтін бир – кәсір санлар.	
Санлар мөнасига қарап 5 түргө бөлүніду.	

258-көнүкмә. Жұмылларни көчирип йезиңдер. Санларни тепип, уларниң аңлатидиган мәнаси, төрківи вә ясилиш усулиға қарап қайси түргө ятидиганлигини ениқлаңылар. Жұаваицларни дәлиллөңдер.

– Жирақ бир йәрдә, йәттә қәвөт йәрниң астида, бир шир бар екән, униң сүтини ичкән адәмниң ағриқ йәрлири сақийип, қери болса яширип, арзу-арманлириға йәткідәк. У ширни әпләп қолға чүширип минивалсаң, қанат пүтүп учуп, он күнлүк йәргө бир күнниң ичидә йетип барисәнкән...

– Раст, бу қийин екән, ойлиниш керәк. Сән үч-төрт күн яхшилап дәм алғин, андин сәпәргә атлинисән, – дәпту...

... Иккиси үч күнни падишани күтүп елиш тәрәддүти билән өткүзүпту. Үчинчи күни аяли Әшәйинни падишаниң алдига әвәтиветип, өзи өйдә күтүп қапту...

Падиша буларниң өйидә үч күн туруп, төртинчи күни көткүси йоқ аран кетипту... Гүлченең Әшәйинни ухлитип қоюп таң атқичә гиләм тоқупту, қүшниң сүритини сизип, қириқ бир тал қонақни санап қоюпту.

(«Әшәйин таз» чечигидин)

259-көнүкмә. Берилгөн санларни пайдилинип, жәдвөлни толтурундар.

Иккілән, бир, йүзниң сәксини, онлап, ончә, биринчи, бир, бәш, жигирмичә, йүзләп, үчилән, төрттін бир, үчтін-төрттін,

бәштін бири, онниң бәши, миңдин, йұздин, алтиләп, үчләп, бәш-алтә, әлликчә, тоққузинчи, йәтмишинчи, сәккиз, йүз, тохсән, иккинчи, оттузчә, онниң бәши, бәшилән.

Санақ сан	Тәртип сан	Мөлчөр сан	Топлук сан	Кишилиқ сан	Кәсир сан	Тәхсім сан

260-көнүкмө. «Артуқ сөз». Сөз түркүмлиригө айт сөzlөрни йезиңдер.

ИСИМ	САН	СҮПӘТ
Доп	Бәш	Дәптер
Гүл	Сериқ	Татлиқ
Китап	Тоққуз	Көк
Он	Сәккиз	Аччиқ

P	Немини билдим	Немини үгендим

СӨНБӘТ

1. Бәлгү сөзини қандақ чүшинисиләр?
2. Сүпәт шәйиләрниң немисини билдүриду?
3. Иш-һәрикәтниң бәлгүсіни билдүридиган сөzlөрни атаңдар.
4. Бу сөз түркүми қандақ атилиду?
5. Қачан? қачандың бері? қачанғичә? нәдә? нәгә? қәйәргә? соаллирига жавап беридиган сөzlөрни атаңдар.
6. Жағавиңдерни төвөндикі ениқлиミлар билән селиштуруңдар.

Иш-һәрикәтниң бәлгүсіни билдүридиган сөз түркүми рәвиш дәп атилиду.

Рәвишләр иш-һәрикәтниң орнини, вақтини, дәрижисини, һалигини билдүриду. Улар қачан? қачандың бері? қачанғичә? нәдә? нәгә? нәдин? қәйәргә? қәйәрдин? қандақ? қандақ қилип? қанчә? қанчилик? немә үчүн? деген соалларға жавап болуп келиду.

Мәсилән:

1. Иш-һәрикәтниң орнини билдүриду: *Укаң бері олтарсун,* *өзәң нері олтар.*

2. Иш-һәрикәтниң вактими билдүриду: *Авал ойла, кейин сөзлә.*

3. Иш-һәрикәтниң дәриҗә-микәдарини билдүриду: *Аз сөзлә, көп ишлә.*

4. Иш-һәрикәтниң һалитими билдүриду: *Узақ йолни пиядә бесип өттүк.*

Рәвишләрниң сүпәтләрдин пәрқини билиш муһим!

Төвәндә берилгән жәдәвәлгә диккәт қилиңлар.

Сүпәтләр	Рәвишләр
Шәйиләрниң бәлгүсими билдүриду: <i>У яхши (қандақ?) адәм.</i>	Иш-һәрикәтниң бәлгүсими билдүриду: <i>У яхши (қандақ?) оқыйду.</i>
Исимларга бекинип келиди: <i>Қаттиқ (қандак?) ямгур дәрәқләрниң шахлируни сундуруди.</i>	Пеилларга бекинип келиди: <i>Ямгур қаттиқ (қандак?) яғди.</i>

Немини билдим

Немини үгәндим

СӨНБӘТ

- 1. Тәқлидий сөзләр деген қандақ сөзләр?
- 2. Тәқлидий сөзләрниң тилда қандақ әһмийити бар?
- 3. Қандақ тәқлидий сөзләрни билисиләр?
- 4. Тәқлидий сөзләр тилда қандақ хизмәт атқуриду? Уларниң әһмийити қандақ?
- 5. Жұавақтарни төвәндикі ениқлимилар билән селиштуруңлар вә толуқтуруңлар.

Тәқлидий сөзләр аңлатидиган мәнасиға бағлиқ үчкә бөлүниду: **аваз тәқлитлири, һаләт тәқлитлири, һиссият тәқлитлири.**

Аваз тәқлитлири

Аваз тәқлитлири үчкә бөлүниду:

1. Адәмләрниң авазыға тәқлит қилинған сөзләр: *вар-вар, жар-жур, ваң-чуң, гудуң-гудуң, пичир-пичир, парақ-парақ, пуш-пуш, хор-хор, хир-хир, ha-ha.*

2. Һайванларниң авазлириға тәқлит қилинған сөзләр: *мә-мә, һав-һав, мияв-мияв, вақ-вақ, вичир-вичир, чирик-чирик, гиң-гиң.*

3. Нәрсиләрниң өз ара урулушкидин яки сүркилишидин чиққан авазларга тәқлит қилинған сөзләр: *тарақ-турүк, шар-*

шар, жириң-жириң, дүкүр-дүкүр, гач-гуч, гич-гич, тарс-турс, гүр-гүр, шилдир-шилдир.

Һаләт тәқлитлири

Вал-вул, ялт-юлт, имир-чимир, гил-пал, пилдир-пилдир, опул-топул, лиң-лиң, лөм-лөм, жүл-жүл, пил-пил, пал-пал, опур-то-тур, дир-дир, гал-гал.

Һиссият тәқлитлири

Лоқ-лоқ, чим-чим, зиң-зиң, жүг, жиг.

СӨНБӘТ

1. Қайси сөз түркүми шәйиләрниң иш-һәриkitини билдүриду?
2. Немә қилди? немә болди? немә қиливатиду? дегән соалларға жавап беридиган сөзләрни атаңлар.
3. Жававицларни төвәндике ениклимилар билән селиштуруңлар.

Шәйиләрниң иш-һәриkitини билдүридиган сөз түркүми пейл дәп атилиду.

Пейллар немә қилди? немә болди? немә қилиду? немә болиду? немә қиливатиду? немә болуватиду? немә қилмақчи? немә болмақчи? немә қилмақта? немә болмақта? немә қилған? немә болған? дегән соалларға жавап бериду.

261-көнүкмө. «Мән билимән» сөзлүк мәшгүләти

Тәбиәт һадисилирини: ямғур, мәлдүр, ..., ..., ..., ..., ..., ...

Тағларни: Памир, Алитағ, ..., ..., ..., ..., ...

Милләтләрни: татар, украин, ..., ..., ..., ..., ...

262-көнүкмө. Парчини оқуп, мәтинни тәһлил қилиңлар. Жұмлиләрдики пейлларға соал қоюңлар. Ажритилип көрситилгән пейлларниң мәнадаш жүплирини төпцилар.

Дадам өзиниң яхши көридиган бурул етиға миниш алдида мени мәhkәм қучаклаң пешанәмгә сөйди вә маңа қадалғиничә тәләпчанлық билән:

«Мән сениң оқушуңға ишинимән, ишәнчәмни ақлигин, ба-лам» – деди. Мән бир коча дадамни өгишип маңдым. У, немә үчунду, кәйнигә қаримиди. Бәлким, мени шәhәрдә қалдурғиниға көңли йерим болғанду...

Нәрдәм дадамниң "яхши оқи, саңа ишинимән..." дегән атилиқ сөзлири қулиғимда. Кичик болсамму, гәйритимгә ал-

дим – оқушқа берилдим. Шәһәр турмушыға үгинишикә башлидим, мәктәпкә өзләштим, шагиртлар биләнму инақлаштим. Арилиқта үч айчә вақит өтти. Дәрисләрни өзләштүрүштә яхши оқыйдиганлар қатарыға өттүм. Синип жигинлири болғанда, мени нәмунилик оқуғучиларниң бири дәп атайдиган болушти. Мундақ чағларда роһум көтирилип дадамға салам хәт йезип, өйдикиләрни хатиржәм қилаттим.

(3. Сәмәди)

263-көнүкмә. Мәтинни оқуп чиқылар. Мәзмұни асасида соалларни тәйярлаңдар. Кариз қудуклари атқуидиган вәзипиләрни көчирип йезицлар.

Кариз һәккідә қисқычә чүшәнчә.

Кариз – ахалиниң суға болған еңтияжини қандуруш үчүн қудукларни қезип, уларни түвидин тәшмиләр арқылық бир-бири билән туташтуруп, йәр асти сүйини насоссиз йәр үстігә елип чиқидиган иншаэт. Уларниң қурулуши жәриянида һечқандақ сұнъий материаллар ишлітілмәйду.

Кариз сүйиниң микәдари вә температурыси жилниң төрт пәслидә бирхил, язда һорға айлиниши аз, сұпити таза.

Каризниң йәр асти вә йәр үсти қисимлири болуп, улар асасиј жәһеттін йәттә қисимдин ибарәт: кариз қудуғи, тәшмә, ашма, тилма, көл, тома, киндик.

Кариз қудуклари – қудуқ қезиш жәриянида йәр асти сулириниң қоңқұрлугини, геолого-гидрогеологиялық налитини ениқлаш, қудук арқылық қезилған топиларни йәр үстігә елип чиқиши, йәр астида ишлөватқанларни һава билән тәминләш вә уларни йәр үстігә тартып чиқириш қатарлық вәзипиләр атқурулиду. Кариз қудуғиниң диаметри, адәттә, бир метрдин кәң болмайды. Қудукларниң қоңқұрлуги гидрогеологиялық наләткә мұнасиветлик болуп, 7–10 метрдин 100 метргичә қоңқұрлукта қезилиду. Бир қудуқ билән иккінчи қудуқниң арилиги 10–50 метрни тәшкил қилиду.

(«Үйгүр авази» гезитидин)

264-көнүкмә. Жұмлиләрдиң пейлларни таллап йезицлар. Соал қоюцлар. Уларниң ясилиш йоллирини чүшәндүрүцлар. Чүшүп қалған тавушларни орниға қоюп йезицлар.

...Әтрапни қараңғулуқ қа...лиди. Рожқөктин көрүнүп туридиган бир парчә очуқ асманмұ қарамтул зәңгар рәңгә өзгә..

ди. Көп өтмәй унинда йеганә, жуяулғандәк пакиз, титрәп турған кичиккинә бир тал юлтуз пәйда бо...ди. Паһ, у нәкәдәр гәзәл, нәкәдәр тонуш һәм йеқин, һә!

Аниси һәр адәмниң бирдин юлтузи болиду дәйд...ған. Һәмраханниң юлтузи чоң, нурлук еди. Һәммидин бурун асманниң қәридә пәйда бола...ти, әтигәнлириму һәммидин кейин ғайип болатти... Һәмрахан әнди йок, у әнди ахшамлири асмандин өз юлтузини издә...мәйду... Униң юлтузичу? Еқип кәткәндиму?

Инсан қәлби көзгә көрүнмәс тарға о...шайду. Һәрқандак ғылым - қар-боранму, ғур-ғур шамалму, бир тал құз йопурмиғиму уни титрит...ләйду. У тинмай титрәп, тәвринип, бәзидә boguk, бәзидә зил, бәзидә қайгулук, бәзидә шат сада чиқ...риду. Һеч-қандақ бир құч унинға мәңгү һөкүмран бола...майду.

Инсан көңли гояки қүш, униң макани паянсиз асман, асманда пәрваз қиласылған, булатлар арисида нахша ейтальған қүш - жүргиги өлгөн қүш.

(Х. Исрайил)

265-көнүкмә. Жұмлиләрни көчирип йезиңдер.

Дөңдә choқчийип турған кона тұғмән жирақтинга көзгө ташлинатти. Тұғмән ичида қери тұғмәнчи билән үч яш жигит қоллирини бешиниң астиға қойған һалда онда ятатти. Тұғмәнчи болса суниң гүкиригән авазини бесиңшқа урунуп үнлүк авазда Рустем дастаниниң жәң қиссилирини сөзлемектә еди. Жигитләр еринчәклик билән орунлиридин туруп, Һәвзиханниң тағарини тамға йөлеклик таға-халтиларниң йениға тизип қойғандын кейин, йәнә жайыға берип йетишти.

(Х. Исрайил)

266-көнүкмә. Шеирни ядқа елиңдер. Тиниш бәлгүләрниң қоюлушини чүшөндүрүңдер.

Солдат аниси

Пүтти уруш, пүтти жәң,	Әркіллитип өзічө,
Солдат өлди жирақта...	Рәсимини сөйиду.
Қери ана беарам,	(Балисими бәзидә
Күтәр оғлин бирақта.	Чүшидиму қөриду).
«Балам кечә көлс...» - дәп,	Қарши туруп әжелгә,
Өчәрмәйду чирақни.	Солдат өлди жирақта.
Күндүз болса издәп,	Ана «қара қәгәзге»
Ойлимайду бөләкни.	Ишәнмәйду бирақта.

«Рисқиси, – дәп, – қозамниң»,
Тамақ әтсә еп қояр.
«Панам бар дәп, – өзәмниң,
Мән бәхитлик» – дәп қояр.

Ишәнмәйду у пәкәт,
Ишәнмәйду өлүмгө.
Ана дегөн – мұнәббәт,
Ана дегөн – өмүрдә!...

(И.Бәхтия)

267-көнүкмө. Мәтинни оқуп чиқип, сәрләвінде қоюңлар. Мәтинниң мәзмуни асасида соалларни тәйярлаңдар.

...Асманниң қәридә гайәт зор бир парчә ялқундәк логулданап есилип турған қуяш йәр-жаһанни тонурдәк қызитишқа башлиди. Зимин қуяш астида налсиратти. Униң бағридики барчә мәвжудат иссиқтін тунжуқуп бошишип кәткәнді. Бағлар вә һойлилардин нә қушларниң қанат қекішлири, нә нарәсидиләрниң құлқиси аңланматти. Сүйи қуруп кәткән ериқлар чак-чак йерилған, қәдәмдә бир учрап туридиган қери яңақ дәрәқлири йоған йопурмақлирини мәйіс саңғилитишқанди. Арибагниң бағлири арисидин созулуп чиқип, чөл бағриға ичкіриләп кәткән, өзгөк қызип кәткән сәра йолида бир аял көзини йәрдин алмай кетип баратти. У ялаңваштақ, қап-қара чачлири көзлирини тосиган, чирайи тамдәк татирип кәткән еди. Қоңқур олтиришқан, чүш көрүватқан кишиниңкідәк көзлири кишини әймәндүрәтти.

268-көнүкмө. Мәтинни тәһлил қилиңдер. Рәссамлар һәккідә өхбарат жигип, реферат тәйярлаңдар.

Рәссам

Заманивий тәсвирий сәнъет тәрәққиятига әстаидил үлүш қошуп келиватқан рәссамлиримизниң бири – Әхмәтжан Әһәтбақиев. У тәсвирий сәнъетниң һәйкәлтарашлиқтин башқа һәммила жанрлирида дегидәк үнүмлүк әмгәк құлмақта. Ахирқи вақытларда униң әсәрлири арисида сапалдин (керамика) бөртүп ясалған рәсимләрму учришидиган болди. Шуниңға асаслинип, униң кәлгүсідә пластикилық һәйкәлтарашлиққому муражиәт қилидиганлигини тәхмин қилишқа болиду. Мәлумки, һәрқандак өсүмлүкниң уч тартиши өң алди билән униң йилтизиге бағлиқ болгинидәк, мундақ ижадий күч-қувәтниң Әхмәтжан Әһәттиму өзлүгидин пәйда болмиғанлиғи ениң. У узун жиллар давамида рәссам дилиға сицип, униң өткүр қабилийити, ой-тәпеккүри билән жуғирилған налда садир болған.

Ә.Әхәтбақиев шундақла май бояқ биләнму үнүмлүк иҗат қилип келиватиду. Униң бу жанрдик әмгәклириниң мәзмунини асасөн өтмүштә тағ-ташларға оюп ясалған һәрхил шәкилдик қедимий сүрәтләр тәшкил қилиду. «Самавий һайванлар», «Умай», «Байрақ көтөргүчиләр», «Шиқар», «Мәргән» қатарлық әмгәклири әйнә шулар жұмыллисидиндур.

(M. Жұмаров)

269-көнүкмә. Парчини тәләппуз қаидилиригө мувапиқ оқуп чиқиңлар. Ажыртилған сөзләрниң мәнасини чүшөндүрүцлар. Тиниш бәлгүлириниң қоюлушыға дикәт қилиңлар.

...Мәһбуслар кечиси **кишәнлирини** екөкдәш, **ямулниң** халта **кочига** чиқидиган арқа темини тешиш ишлири билән мәшгүл болушқа башлиған болсимиу, бир тәрәптин қараңғу, йәнә бир тәрәптин пишишиң хишин қопирилған бу тамни тешиш оңай болмиди.

Улар жиңнә билән қудук колиғандәк ахир тамни тәшти, тамниң алдинқи бир тал хишини бошитип алгичә үмүтсизләнгән мәһбуслар там тешилгәндә шәһәр алғандәк болушти. Там адәмниң мүриси патқидәк тешилгәндін кейин, мәһбуслар кечиниң жим-житлигіда әтрапни тиңшиди. Түн қараңғу, асмандикі булутлар айниң бетини тосап, йәргә йоруқ беришкә тосалғулуқ қиласатты. Юлтузларму хирә көрүнүп, бәзи булуң ичигә йошурунгандәк туратти. Дәрвазидики жесәкчиләр хөрөк тартып ухлавататти. Улар түн кечидә өзлири тәшкән тешүктин өмлишип ташқири чиққан болсимиу, көңли дәккә-дүккә еди.

P	Немини билдим	Немини үгендим

§ 51. ИМЛИҚ СӨЗЛӘР

Һис-түйгу, **чақириқ,** **буйруқ,** **жавап** охшаши мәналарни билдүридиган сөзләр имлик сөзләр дәп атилиду. Мәсилән: *eh, nah, uh, vay, aihai, bälli, tova, barikalla, nooshärə, ярайсән, xəp, əttiginəy*.

Имлик сөзләр бирәр шәйи, һәрикәтниң намини билдүрмүгәнликтин, улар мәлум уқымни ипадиләйдиган лексикилиқ мәнага егә әмәс. Шуның учун имлик сөзләр жұмылидикі башқа

сөзлөр билән бағлинип көлмәйдү. Демәк, улар жүмлә бөлигиниң хизметини атқуалмайды, жүмлидә улар пәш яки үндәш бәлгүси билән ажрилип туриду.

Имлик сөзлөр төрт түргә бөлүниду:

1) *Нис-туйгу имлиқлири*, 2) *буйруқ-чақириқ имлиқлири*, 3) *жавап имлиқлири*, 4) *рәсим-йосун имлиқлири*.

Нис-туйгу имлиқлири

Нис-туйгу имлиқлири адәмниң һәрхил нис-туйгулириға ишарә болуп келидү. Бу имлиқлар һәйран қелиш, өкүнүш, қорқуш, чөчүш, қоллаш, махташ, тәнә қилиш охшаш мәналарни ипадиләйдү. Мәсилән: *Паһ, немә дегән чираильк баг! Әттигинәй, кечикип қалдим. Бәлли, һәммә несалларни дурус чиқирипсән. Ист, бош өтүватқан вақтиңга ичиң агримамаду? Ваййәй, шунчә егир нәрсини қандақ көтирип кәлдиң?* *Вай, қолум. Вай-вүй, немә дегән узақ йол. Һә, әнди ядимга ҹүши.*

Буйруқ-чақириқ имлиқлири

Буйруқ-чақириқ имлиқлири адәмләргә, һайванларға нисбәтән буйруш, чақириш, тохтитиш, қоғлаш, һайдаш, диққитини жәлип қилиш ишарилирини билдүриду.

Буйруқ-чақириқ имлиқлири иккигә бөлүниду:

а) адәмләргә нисбәтән қоллинилидиган буйруқ-чақириқ имлиқлири:

Һәй, һой!

Бәс: Бәс, йетәр әнди!

Теч: Теч, гепимгә құлақ селиңлар.

Тохта: Тохта, мени құтқып тур.

Маңә нери: Маңә нери, бешимни агритма.

Қой: Қой, бу нийитиңдин қайт.

Әлләй: Әлләй, балам, әлләй.

ә) һайванларға нисбәтән қоллинилидиган буйруқ-чақириқ имлиқлири:

Чу, чүх – ат, кала, ешәкләрни һайдашқа ишарә.

Тах – тохуни қоғлашқа ишарә.

Пүш – мәшүкни қоғлашқа ишарә.

Күш – қүшларни қоғлашқа ишарә.

Мәһ-мәһ – иштни чақиришқа ишарә.

Жұавап имлиқлири

Жұавап имлиқлирига төвәндикі сөзлөр ятиду: *hə-ə, яқ, һә, хош, хоп, мақул, мәйли, болту*. Бу имлиқлар соал-жұавап шәклидики диалогларда ишлітилиди. Улар соалларниң толук жағавиға қисқа ишарә болуп келиди.

- Өй ишини тәйярлап болдуңму?
- Һә-ә. («өй ишини тәйярлап болдум» деген жұавапниң қисқа ишариси).
- Киноға барамсән?
- Яқ.
- Жәңчиләр тизилсун!
- Хоп!
- Һәй, Аминәм!
- Хош.
- Дәрискә кечикип қалма.
- Мақул.

Рәсим-йосун имлиқлири

Рәсим-йосун имлиқлирига саламлишиш, хошлишиш, тәбрик-ләш вә башқа нутук вәзийәтлиридә қоллинилидиған сөзлөр кириду: *салам, әссалам, хош, хәйри, хәйри хош, көрүшкічә, хәйирлик кәч, рахмәт, тәшәккүр, мәрһамат*.

§ 52. ӨЗГӘ НУТУҚ

Сөзлигүчи өз гепидә башқиларниң ейтқан сөзлириниму пайдилиниши мүмкін. Башқиларниң сөзи (нутқи) өзгө нутук болуп несаплиниду.

Өзгө нутукниң икки түри бар: **көчүрмә нутук, өзләштүрмә нутук.**

Көчүрмә нутук

Сөзлигүчи тәрипидин сөзмү-сөз йәткүзүлгөн башқа шәхсниң нутқи көчүрмә нутук дәп атилиди.

Төвәндә берилгөн жұмылләрдин көчүрмә нутук вә муәллип сөзини ейтип берицлар.

«Бұгын дәристин кейин kinoға бараильи», – деди Селим.
«Тезірәк маңайли, яңғур яғидиган охшайды», – деди Айғұл.

Көчүрмә нутуклук жұмлиләр иккى қисимдин тәркип тапиду:

1. Башқиниң (өзгінин) нутқи.
2. Муәллип (сөзлигүчинин) нутқи.

Көчүрмә нутуклук жұмлиләрдіki өзгінин нутқи нечбир өзгиришсиз әйничен бериледи. Көчүрмә нутук жұмлигө дәп пеили арқылық киргүзүлиди. Төвәндик мисалларға қараңдар: «Саңа қандақ нахшилар яқиду?» – дәп сориди у мениңдин.

Көчүрмә нутуклук жұмлиләрниң тиниш бәлгүлири

Көчүрмә нутук муәллип сөзиниң алдидан яки ахирида келиши мүмкін.

Муәллип нутқи «Көчүрмә нутук»

M «К»
«К», – м
M: «К»

Көчүрмә нутук муәллип сөзиниң алдидин көлгендә, тиниш бәлгүлири төвәндикчө қоюладу:

«К», – м.
«К!», – м.
«К?», – м.

Көчүрмә нутук муәллип сөзиниң оттурида көлгендә, тиниш бәлгүлири төвәндикчө қоюладу:

M: «К», – м.
M: «К!» – м.
M: «К?» – м.

Көчүрмә нутук диалог шәклидіki нутукта кәлсә, сизик арқылық ажыратылды. Башқичә нутукларда қош тирнақ арқылык йезилиди.

Мәсилән:

- Силәр өйдә қайси тилда сөзләйсиләр? – дәп соридим.
- Уйғур тилида, – деди у.
- Мәктәптә қайси тилларда оқуйсиләр? – дәп йәнә соал қойдум.
- Уйғур, қазақ, рус, инглиз тиллирида, – дәп жавап берди у.

271-көнүкмә. Уйғур хәлиқ чечәклиридин көчүрмә нутук билән көлгөн 5 жұмлақтар.

272-көнүкмө. Көчүрмө нутуклук жүмлиләрдин пайдилинип, ихчам некайә ойлап йезиңлар.

273-көнүкмө. Керәклик тиниш бәлгүләрни қоюп йезиңлар.

Деризиниң алдига насирап-һемүдәп йетип келип

– Балилар муәллим мәктәпкә кирип кәтти дәп хәвәрлидим уларга.

– Вақириимиғина деди терикип, бесик авазда Әмтахун Көрүватимиз әйнә синипта олтирипту...

– Муәллим биз тоғрилиқ немә дәватидекин дәп соридим балилардин.

274-көнүкмө. Оқуңлар. Мәтіндікі көчүрмө гәплөр қандақ шәкилдә көлгөн? Уларниң тиниш бәлгүлиригө диққат қилиңлар. Немә үчүн бу мәтіндікі көчүрмө гәплөр қош тирнақ билән ажыртылмуган? Чүшөндүрүп беріңлар.

Меһрибан бала

Дәм елиш күни балилар таққа чиқмақчи еди. Һәммиси жиғилди. Амма Әзиз көлмиди. Достлири Әзизни узақ күтти, униңдин хәвәр болмиди. Әһвални билиш учун, униң өйигө Савутни өвөтти. Савут униң үенинга келип:

– Әзиз, һәммиси сени күтүп туриду. Жұр, дәм елип келәйли, – деди.

– Яқ, Савут, мән бүгүн баралмаймән, апам ағрип ятиду. Мениңдин башқа қарайдиган киши йоқ. Мән кәтсөм, апамға ким қарайду, – деди. Савут әһвални достлириға берип ейтти.

– Балилар, Әзиз өйдә ялғуз болса, биримиз униң үенида болайли, – деди Һосман.

– Ү – мениң әң үеқин достум, мән қалай, – деди Савут.

Балилар узақ Әзизниң меһрибанлығы тоғрисида сөзләшти.

ӨЗЛӘШТҮРМӘ НУТУҚ

Өзләштүрмә нутук өзгө нутукниң бир түри. Буниңда башқа шәхсниң, йөни өзгиниң гепи сезму сез, толук берилмәйду. Ү сезлигүчи тәрипидин өзләштүрүлүп берилиду. Амма өзгиниң нутқиниң мәнаси толук сақлиниду.

Өзләштүрмә нутукниң көчүрмө нутуктын пәрқи

1. Көчүрмө нутук өзләштүрмә нутукқа айландурулғанда **деди** пейлиниң орнига **ейтмақ** пейли қоллинилиди. Мәсилән:

Көчүрмә нутуқлуқ жүмлө	Өзләштүрмә нутуқлуқ жүмлө
«Бұғын келимән», – деди Өхтәм.	Өхтәм бұғын келидиганлигини ейтти.

2. Көчүрмә нутуқтиki соал, үндәш жүмлиләр өзләштүрмә нутуқта сақланмайду.

3. Имлиқ сөзләрму чүширилип қалиду.

4. Өзләштүрмә нутуқлуқ жүмлиләрдиki өзгиниң гепи қош тирнақ ичигө елинмайду. Мәсилән:

Көчүрмә нутуқлуқ жүмлө	Өзләштүрмә нутуқлуқ жүмлө
1. «Бу чирайлиқ дәрвазини ким ясиди?» – дәп сориди <i>Мәһди Рамиләмдин</i> .	1. <i>Мәһди Рамиләмдин бу чирайлиқ дәрвазини кимниң ясиганлигини сориди.</i>
2. «Пан! Бу әжайип бағ кимгә қарайды? – дәп сорапту шаһ падицидин.	2. <i>Шаһ падицидин бу әжайип бағниң кимгә қарайдиганлигини сорапту.</i>

5. Көчүрмә нутуқтиki I яки II шәхстә маслишип кәлгән сөзләр өзләштүрмә нутуқта III шәхскә айланудурилиду. Мәсилән:

Көчүрмә нутуқлуқ жүмлө	Өзләштүрмә нутуқлуқ жүмлө
«Баққа иккى түп алма дәрігини олтарғуздым», – деди бовам.	Бовам баққа иккى түп алма дәрігини олтарғузғанлигини ейтти.

275-көнүкмә. Чөчәкни оқуп, мәзмунини сөзләп берицлар. Қисимларға белүп, сәрләвінде қоюцлар. Чөчәкниң асасий ой-пикрини ечиp беридиган тирәк сөзләр билән ибарә, жүмлиләрни тепицлар. Мәтингидиқи ажритилған көчүрмә нутуқлуқ жүмлиләрни өзләштүрмә нутуқлуқ жүмлиләргө айланудуруцлар.

Нан, дан, йәм елип кәл

Бурунқи өткөн заманда бир бовай билән момайниң дунияда бирла балиси болған екөн. Уни ишқа буйримай, тиллимай, урмай өстүрүпту. Бир күни бовай билән момай олтирип: «Балимиз биздин кейин қалса, харапчиликта қалмисун», – дәп балисини чақирип, балисига он тийин берипту вә:

– Базардин өзимизгө нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип кәлгин, – дәпту.

Бала базарға берип, он тийинга нан алай десә, дан билән йәмгө йәтмәйду, дан алай десә, нан билән йәмгө йәтмәйду, йәм алай десә, нан билән данға йәтмәйду. Немә аларини билмәй, ой-лап-ойлап тапалмай, бир қоғун сетиватқан бовайниң йенинига бе-

рип олтирипту. Ойга чүшүп кәткән балини қоғунчи бовай көрүп, «Дәрди болса керәк», – дәп ойлап, балидин:

– Йой, балам, немә анчилла ойлинип кәттиң? – дәп сорапту.

– Маңа ата-анам он тийинга өзимизгә нан, тохуларга дан, ешәккә йәм елип кәлгин дегән еди, мән немә аларимни билмәйватимән – дәпту.

Бовай балиға йоған бир қоғунни берип:

– Мә, мону қоғунни ата-анаңға апирип бәргин, йәп бақсун, – дәпту.

Бала қоғунни өйигө апирип ата-анисиға:

– Мону қоғунни силәрни йәп бақсун дәп бир қоғунчи бовай бәрди. Силәрниң буйругиницларни тапалмидим, – дәп тийинни берипту.

– Қоғунчи бовай нечнемә ейтмидима? – дәпту дадиси.

– Яқ, ейтмиди.

– Бир қоғун базарда қанчә туридекән?

– Он тийин.

Бала, ата-аниси учи қоғунни йәп тоюпту. Дадиси балиға:

– Тойдуңму? – дәпту.

– Йечқачан мундақ тоймифан, – дәпту бала.

– Қоғунниң уругини тохуларға берип, шапигини ешәккә бәргин, – дәпту дадиси.

Бала қоғунниң уругини тохуларға, шапигини ешәккә берипту.

– Өнди он тийинға өзимизгә нан, тохуларға дан, ешәккә йәм елип келәләмсән? – дәпту дадиси.

Бала ойлинип туруп, он тийинлик бир қоғунға өзи, ата-аниси, тохулири, ешигиниң тойғанлиғиға һәйран болуп, «елип келәләймән» дәп бешини егитипту.

ӨЗГЕ НУТУҚ МАВЗУСИ БОЙИЧӘ ӨТКӘИЛӘРНИ ТӘКРАРЛАШ

Көчүрмә нутук тогрисида немә билисиләр?

Төвәндә берилгән тәстиқләрниң дурус яки хата екәнлигини ениқлаңдар.

1. Көчүрмә нутук – өзгә нутук.

2. Көчүрмә нутуклук жұмлә пәқәт көчүрмә нутуктын тәркип тапиду.

4. Көчурмә нутук кичик һәрип билән йезилиду.
5. Көчурмә нутук қош тирнақ билән ақритилиду.
6. Көчурмә нутук – өзгә нутуқниң өзгәртилип берилгән шәкли.
7. Көчурмә нутук жұмлидә муәллип сөзи билән биллә келиду.
8. Көчурмә нутук қоң һәрип билән йезилиду.
9. Көчурмә нутук сөзлигүчи тәрипидин сөзмү-сөз, өзгәртилмәй йеткүзүлгән нутук.

276-көнүкмә. Диалогни оқунлар. Диалогни толуктурунлар.

- Бизниң синипқа бир йеци оқуғучи келип қошуулупту.
- Ата-аниси билән шәһәрдин кәлгән дәйду.
- Өзи шәһәрдә кичик вақтидин тартип спорт билән шугууллинип жүргән бала охшайды.
- Спортниң қайси түри билән шугууллинидекән?
- Челиштин...

(M.Розибаев)

277-көнүкмә. Мәтинни тәһлил қилиңлар. Диалогни оқуп чиқип, тиниш бөлгүлөрниң қоюлишини чүшөндүрүнлар.

... У жили мән дәсләпки қетим мәктәпкә маңған, у күни бовам: «Ақ йоллуқ бол, оғлум», дәп мени көтирип, ешәккә мингүзди.

... Фолниң үстүгө чиққанда, бовам аптапта қонур болуп көйүп кәткән маңлийидики тәрини сүртүп:

- Балам, ешигиңни тохтат, бизәчә дәм еливалай, – деди. Өзи қизил ташниң четигә олтарди. Мәнму ешигимдин чүштүм.
- Оқи! – деди у бирдинла, – оқуш дегән у – йоруқчилиқ. Мениң өмрүм шундақ өтүп кәттики, оқушқима мүмкин болмиди. Оқуш нәдин дәйсән. Бир парчә наниң ғериви болдуқ, – у жим болуп қалди. Мән бовамниң гепи түгидимекин дәп униңға қаридим.
- Билим йоли асан әмәс. Билишимчә, мошу даванниң йоли охшаш әгир-данай, мәшәкәтлик, егир йол... Оқуған адәмниң көзи очуқ. Қозуғи мәkkәм. Мошу егиз дөң үстидин иккимиз болни тәкши көрүп турғандәк һәммини чәттин көриду...» – деди маңа қарап.

И Тапшурұқлар

БИЛИШ. Диалогни өз алдига оқуп чиқыңлар. Мәзмунини сөзләп беріңлар. Мәтин немә һәккідә?

ЧУШИНИШ. Мәтіндін исим билән сүпөт бағлиніп кәлгән сөз бирикмилирини тепип, уларниң мәнасини чүшәндүрүңлар. **ПАЙДИЛИНИШ.** Төвөндіки берилгән мақаллардіki чүшүп қалған сөzlərni орниға қоюп, көчирип йезиңлар.

... – әқиленің чириги. Алтун чиримас, ... қеримас. Әқил – тозмас тон, ... тұғымәс кан. Пул тапқычә, ... тап. Кийимгә қарап қарши алиду, ... қарап үзитиду. ... болсаң, аләм сениңкү. Адәм ... билән көрүнәр. ... – дөләт, кийим – сөләт. Баш болса, ... тепилиду.

ТӘҢЛИЛ. Парчини көчирип йезиңлар. Қениң қара һәрипләр билән берилгән сөз-ибариләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар. Билим һәққидіki мақалларниң мәзмұни билән селиштуруңлар. Охшашлиғи һәм пәрқини ениқлаңлар.

БИЛИМ. Йоли асан әмәс. Билишимчә, мөшү даванниң йоли охшаش әгир-донай, мәшәқәтлик, егир йол... Оқуған адәмниң көзи очуқ. Қозуги мәккәм. Мөшү егиз дөң үстидин иккимиз голни тәкши көрүп турғандәк һәммини чәттин көриду...» – деди маңа қарап.

СИНТЕЗ. Өз билимиңларни ашуруш режисини тәйярлаңлар. Униң үчүн қандақ әдәбиятларни пайдилинисиләр? «Билим» сөзигө синквейн тәйярлаңлар.

БАҢАЛАШ. «Билим немә үчүн керәк?» мавзусига өз алдига диалог түзүңлар. Шәхсий ой-пикриңлар билән бөлүшүп, өз паалийитиңларни баһалаңлар.

Берилгән тапшуруқларни орунлап болғандын кейин, тирәк сөzlərni пайдилинин, тәхмин-hekайә яки хуласә-hekайә йезиңлар.

ҚОШУМЧӘ ӘХБАРАТ ВӘ КӨНҮКМИЛӘР

Сөһбәт

Хәт

Хәт – адәмләр арисидіki муамилә қилишниң бир түри.

Бүгүнки таңда муамилиниң бу түри немә сәвәптиң чәттө қалди?

Хәт йезиш вә елишниң әвзәллиги барму?

Мөшү мавзу үстидә мұлаһизә жүргүзүңлар.

Хәт бәлгүлүк бир тәртип билән йезилиду. Хәт йезиштин авал униң режисини ойлаштуруш лазим.

Хәт йезиш режиси:

Хәтниң мәзмунини ойлаштуруш (немә һәкүмдә язғум келиду?).
Мәтингүләм түрүн таллаш (тәсвир, муланызә, баян).

Мәтингүләм режисини түзүш (оыйницирни изчиллиқ билән изһар қилиш).

Қаратма сөз-ибарилирини ойлаштуруш.

Соал вә тиләкләрни ойлаштуруш.

Хәйрлишиш сөз-ибарилирини таллаш.

1. Һәркәндақ хәт қаратма сөз-ибарилиридин башлиниду.
Қандак қаратма сөз-ибарилирини билисиләр?

Әссаламу әләйкүм, қәдирдан мома!

Саламәтмусиз, Аминәм Исмайил қизи!

Яхшимусән, Әркін!

2. Қаратма сөз-ибарилирини асасий мәтингүләм түрүн баглаштуруш учун башлангуч ибарини йезиш керәк. Мәсилән:

a) Яхшимусиз, Рашидәм!

Достыңыз Камиләм сизгә хәттүп олтириду.

ә) Яхшимусиз, Рашидәм!

Хетиңизни елип, жавап үзеп олтиримән.

б) Яхшимусиз, Рашидәм!

Сиздин жавап үзеп алғанимга наһайити хүрсәнмән....

3. Бу сөз-ибарилирдин кейин хәт алғучыға (адресатқа) қаритилған соаллар орун алиду.

Әһвалиң қандак?

Немә иш билән шүгүллиниватисән?

Өйичи аман-есәнмү?

4. Хәтниң асасий мәзмуни.

Хәт язғучи өз хетидә аилисидә йүз бәргән бирәр вақиә-надисә тогрисида яки бирәр қызық фильм, сәяһәт һәкүмдә, яки өз кәчүрмишлири тогрилиқ баян қилиши мүмкін. Хәт мәтингүләм түрүн төзүш тәсвирләш элементлири-ни киргүзүш наһайити муһимдур.

Хөт мөтиининиң башқа мөтиналардин пәрқи немидә? Хөт мөтиинидә хөт йезиватқан киши йүз бериватқан надисиләргә өз мунасивитини билдүриду, өзиниң хөт йезиватқан пәйттики кәйпиятини, эмоционал налитини көрситиду.

Атақлиқ адәмләр, язгучилар хөт язғанда өзлири вә өзлириниң һис-туйғулири һәккүдә көп баян қылған. Шуңлашқиму бу хәтләрдин биз уларниң наяты тогрисида нурғун нәрсиләрни биләләймиз.

5. Хөтниң асасий мөтини йезилғандын кейин әвәтилгән хөт, тәбрік яки кеңәш үчүн миннәтдарлық билдүрүшкә болиду. Мәсилән:

*Мени үнтилигиниң үчүн саңа миннәтдармән.
Түгүлгән күнцүмгә әвәткән согаң үчүн көп рәхмәт.*

6. Миннәтдарлық орниға хөт йезип туруш һәккүдә өтүнүш билән муамилә қилишқа болиду. Мәсилән:

Пат-пат хөт йезип турушуңни сораймән.

7. Хөт салам ейтиш вә хошлишиш сөзлири билән тамамлини-ду. Мәсилән:

*Өй ичигә, урук-туққанларга салам ейтиң!
Хөт йезип турүң!
Хәйир хош! Аман-есән болуң!
Көрүкүч аман болайли!*

8. Хөт ахирида хөт язғучиниң қоли вә сәнә йезилиду. Мәсилән:

*Достуңиз Аминәм.
02.05.2017-ж.*

9. Йезилған хөтни тәкшүрүш.

1. Ейтмақчи болған ой-пикриңларниң изчиллик билән баян қилинғанлигини тәкшүрүш үчүн, хөт мөтииниң қайтидин толук оқуп чиқыңдар.

2. Мөтиндикі бирәр сөзниң дурус йезилмиғанлигига шубнә кәлтүрсәңдер, у сөзниң йезилишини лугәткә қарап ениқлаңдар.

3. Әгер хата тепилса, уни еңтият билән түзитиңдар.

278-көнүкмө. Мөтиини оқуп чиқыңдар. Қандак ойлайсиләр, Талип момисига немә үчүн хөт язди? Силәрмү Талип охшаш өзөңларниң момаңларга хөт йезиңдар. Хәтләрни селиштуруп, охшашлиги билән пәрқини ениқлаңдар.

Талип язлиқ тәтилни йезида өткүзүп қайтқанда момиси: «Дадаңгу маңа хәт йезишни унтупла кәтти. Мәктәптө окуватқандын кейин, сән болсаңму аман-есәнлигиларни хөвәрләп тур», ... дәп бәк жекигән. У чағда Талип момисига көп вәдә бериведи. Шунлашқыму у йеци оқуш жили башланған дәсләпки күни мәктәптин келишигө, аписиниң ишқа меңиштин илгири тәйярлап қойған тамигига қаримастин, сумкисини үстәл үстигә қоюши биләнла, һесап дәриси үчүн тутқан чақмаң дәптириниң оттурисидин икки варақни житивалдидә, момисига хәт йезишқа кириши.

279-көнүкмө. Талипниң момисига язган хетини окуп чиқицлар. Қандак ойлайсиләр, хәт тәләпкә лайиқ йезилғанму, жағавицларни дөлилләнлар. Хәтниң ахирини өз алдига йезицлар.

«... Мома, әһвалиң қандак? Язған хетиңни алдим, сени бәк сегинип кәттим. Биз тәрәпкә қачан келисән? Мән тәтилгә чиққан күнила йәнә қешиңға кетимән. Оқушумни демисәм, бу йәрдә бир күнмү турғум йоқ... Мән қайтип кәлгәндін кейин кимни құчақладап йетип, чөчиғиңни кимгә ейтип жүрисәнкин? ... Мән кәткәндін бери кәмпүт салидиган сандуқниң ачқучини кигизниң кетиға тиқмас болдуңмекин... Сәнмиғу қизиқ, һә мома?! Бәри бир өзәмгә беридиган кәмпүтни өзәмдин тиқишуруп кетисән?!»

«... Шәһәрдә өйләр егиз. Биз йәттинчи қәвәттә туримиз. Мәктәпкә трамвайға چүшүп баримән. Дадам өткөн йәкшәнбидә троллейбусқа олтарғузуп, зоопаркқа апарди...»

(Т. Тохтәмов)

Мениң хетим		Талипниң хети	
Охшашлиги	Пәрқи	Охшашлиги	Пәрқи

280-көнүкмө. Үзүндүни окуп чиқип, хәтни әвәтиш усули һәққидә йезицлар. Униң үчүн немә қилиш керәк? Почтолъон дегөн ким? Почта дегөн немә? Заманивий хәт йезиш усуллирини атаңлар. Бүгүнки күндө силәр мома-бова, қәвм-қериндаш, дост-бурадәрлирициларниң әһвалини сораң үчүн қандак усулларни пайдилинисиләр? Хәт язамсиләр? Мома-бова, қәвм-қериндаш, дост-бурадәрлирициларга хәт йезицлар.

У хетини тәрт кочиниң дохмушидики көк почта ящигигә селивәткәндін кейин, һәр күни гезит-журналларни сумкига толтуруп мацидиган почтолъонниң келишини тақәтсиз күттәттидә,

уни көргөндө алдига чиқип: «Маңа йезидики момамдин хөт көлдимү», – дәп сорайдыған. Лекин почтальон худди бир сөзни ядлавалған адәмдәк дайим: «Яқ, көлмиди», – дәтти. Момисидин хелә вақитқычә хөт көлмиди.

281-көнүкмө. Мәтінни тәһлил қылицылар. Жұмлидикі көчәрмә гәп вә өзгө нутуқта берилгөн тиниш бәлгүләрниң қоюлушини чүшәндүрүп, схема түриде көрситицлар.

Бир күни у мәктәптин қайтқанда почтольонни көрсіму, бәри бир яд болуп көткөн илгәрки сөзини ейтидығу дегөн ойда, бу қетим униң йенидин гәп қымбай өтүп кетәй дегөн еди, амма уни хөт тошуйдиган аял тохтитивалди:

– Талип, саңа хөт көлди!

Башта Талип сәл тицирқап турдиң, пәкәт униң алдига бериштеп хөтни алғанда, өзиниң көзигө өзи ишәнмәйватқандәк хошаллиғида вақыраветишиң азла қалди. У хөтни қолига елиши билән, ейгө жүгәрди. Момиси хетини Талип охшаш толиму узартып көтмәпту. Хәттә алди билән дадисиниң, андин аписиниң, пәкәт ахиридила Талипниң әһвалини сорапту. Талипниң әскә елип, хөт язгинига көп миннәтдар екәнлигини ейтип, «Дадаңға қариганда сән яхши, һәр налда мени унтығишиниңға көп рәхмәт», – дәпту. Нәврисиниң қандақ оқуватқинини, дадисиниң йезига қачан келидигинини сорапту.

Сөһбәт

Елан

1. Елан дегөн немә?
2. Елан немә үчүн лазим?
3. Елан немә һәққидә болуши мүмкін?
4. Елан қандақ қисимлардин тәркіп тапиду?
5. Еланни қандақ дурус йезиш керек?

Елан һәрқандак адәмниң турмушыда орун алидиган нәрсә (елиш-сетиши, елиш-бериши, йоқитиши вә ш.о.).

Елан – неминиң қачан, қәйәрдә болғанлиғи яки болидиганлиғи һәққидә хәвәр беридиган мәтін. У төвәндикі қисимлардин түзүлиду:

Қачан?
Қәйәрдә?

Немә болди (немә болиду)?
Кимдин?

Елан

2017-жилниң 25-март күни saat 11дә Челәк йезисиди Абдулла Розибақиев намидики мектәптә шахмат бойичә наһийә мектәплири арисида мусабиқә өткүзүлиду.

Мәктәп мудирийити

Елан

Тамашибинлар дикқитигө!

2017-жилниң 30-декабрь күни saat 18.00да Жүмһурийәтлик дөлөт Уйгур музыкилық комедия театрида «Йеци жиллик гүлхан» намлиқ театрлаштурулған чоң концертлиқ программа өткүзүлиду.

Билетларни театр кассисидин сетивелишқа болиду.

Касса saat 10.00дин очук.

Алақә бағлаш телефонлири: 272-82-76, 261-50-72.

Әстә сақлаңдар: еландин мәлumatлар толук вә ениқ, артуқ тәпсилатларсиз болуши шәрт. Бәзидә елан ахирига өтүнүш йезилиши мүмкін.

Елан қәғәзлирини бена-имарәтләрниң тамлирига, подъездарга, үстүнләргө (столб) чаплашқа болмайду. Қалаймиңан чапланған елан қәғәзлири уларниң сиртқи көрүнүшини бузуп туриду вә кочиларни булғрайду.

Еланлар мәхсус өхбарат тахтилирига илиниду. Бу тахтилар адәмләр көп болидиған жайларға орнитилиду. Ыәрбир адәм бу йәрдин өзигө керәклик өхбаратни алалайду яки башқилар үчүн өхбарат қалдуралады.

283-конүкмә. Төвәндик тапшуруқни язмичә орунлаңдар.

- Синипиңларниң бассейнга баридиганлигини хөвөрләңлар.
- Бүгүн музыка дәрисиниң болмайдиганлигини хөвөрләңлар.
- Мирасаның әксүрсия уюштурулидиганлигини хөвөрләңлар.
- Синипиңларға емтиhanниң қачан болидиганлигини хөвөрләңлар.

10-2712

■ 284-көнүкмө. Төвөндө берилгөн икки мөтинни оқуп чиқип, уларни төһлил қилиңдер, түрлирини ениқлаңдар.

1. Атақлиқ язгучи Чиңгиз Айтматовниң өсөрлири дунияниң 127 мәмлиkitидә 1760 тилға тәржимә қилиніп, интайин нурғун нусхиданың көтим нәшир қилинған. Язгучи шундақла ба-лилар үчүнму некайә, чөчәкләрни язган.

2. 2017-жилниң 23-апрель күни saat 18.00да Қ. Фожамияров намидикі Жұмбырийәтлик дәләт академиялық Уйғур музықиلىқ комедия театрида «Ирадә» нахша-уссул ансамблиниң концерти өткүзүлиди.

Билетларни Уйғур театриниң кассисидин сетьвелишқа болиду.

Алақә бағлаш телефонлири: 272-82-76, 8-775-633-23-03.

■ 285-көнүкмө. Төвөндикі тапшурукни орунлаңдар.

Мурат исимлиқ бала икки айлық күчүгини жүтирип қойиду. Күчигиниң рәңғи қап-қара, жуңлири сидам, қулақлири салпаң. Муратниң телефони 235-62-77.

Мурат күчүгини тепиши үчүн елан язиду. Униң язған еланиға дикқәт қилиңдер. Дурус йезилғанму? Бу елан билән у күчүгини тепиши мүмкінмү?

Силәр бу еланни қандак язған болаттиңдар? Муратниң еланини қайтидин йезиңдер.

Елан

Бүгүн Абай билән Достлук кочилириниң қийилишида «Бойнақ» дегендеген күчүгүмни жүтирип қойдум. Бу күчүкни маңа бовам соға қылған еди. У мениң үчүн интайин әзиз. Күчүгүмни тепишиңка ярдәм қилишиңдарни сораймән.

■ 286-көнүкмө. Мөтинни оқуп, төһлил қилиңдер. Мөтинниң қайси түргө ятидиганлыгини ениқлаңдар. Муәллип ямгурни қандак сөзләр билән тәсвирләйдү? Шу сөз бирикмилирини үлгө бойичә көчирип йезип, тизимни давамлаштуруңдар.

Үлгө: *дәсләпки ямгур, иссик ямгур ...*

Баһар ямғури

Таң сәһәрдин башлап, тәбиэтни тинич уйқисидин ойгатқан-дәк, қәһәрлик қишиниң хошлишиш йеши – кечиккән баһарниң дәсләпки ямғури ягмақта.

Қишиниң қар-музидин тоңлап, баһарға тәшна болған ана йәр бағрини көк билән улап, сегинишни тамча қилип тәкүватқан баһарниң әжайип иссиқ ямғури. Іәрбир тамчиси зايә кәтмәй, бенош ятқан етизларға жән киргүзүп, мәрт деханларни хуш қилидиган, жил давамида шу ейниң ақ дәстихинига қут-бәрикәт елип келидиган баһарниң амәт-бәрикәтлик ямғури. Әйнә, әндигинә бих чиқиришқа башлиған ялицаң дәл-дәрәқләр, йәр қойнидин тәбиәткә гезәллик, адәмләргә һөзүр кәйпият һәдийә қилиш үчүн баш көтирип, егилеп салам бериватқан назук майсиләр баһар ямғурида жуюнуп, қонған топа-чаңдин тазилинип, улук байрам – Норузни қарши елишқа тәйярлиниватқандәк билиниду.

(П. Мәхсәтова)

287-көпүкмө. Үзүндидә ейтилған миллій оюн һәққидә немә билисиләр? Миллій оюнларни әскә елиңлар. Улар һәққидә қисқыч эссе йезиңлар. Гүлләрниң етини давамлаштуруп, көчирип йезиңлар.

...Бу мәслинәт һәммигө мақул чүшти. Қәпчилик тәртип билән олтиришти. Мәзәмхан қолиниң учи билән манта гүллүк хитай чинисини пекіритип келип, чекисигө тириди, бегиз қоли билән уни уч қетим чәккөндөн кейин:

- Чинигүл! – дәп пашибап бегимгә сунди.
- Қизилгүл! – деди пашибап беги чинини қолиға елип.
- Модәнгүл.
- Тажигүл.
- Мирзигүл.
- ...

«Оттүз оғул» бу қетим чинини қолдин-қолға өткүзүп, әлликтин ошук гүлниң етини атап чиқиши. Һечбірси йеңишлишқини йоқ. Иккінчи қетим ахирлишип қеливеди, бирси ھелила бирким тәрипидин ейтилған «чұглуқ» гүлини тәкраплап қойди.

- Тохтаңлар! – деди пашибап беги.
- Мамут қозуқбаш йеңиілди. Буниңға немә буйруйсиләр?
- Қозуқбаш оттуриға чиқсун! – деди қәпчилик күлкә арилаш.
- Чиқиң!

Узун бойлук, учлук баш бирси оттуриға чиқип жүкүнүп олтарди...

(Й. Мухлисов)

288-көнүкмө. Мәтинни оқуцлар. Бу икки адемниң сөһбитидин қандақ хуласа чиқырисилер? Өзәңларга яққан ибариләрни көчирип йезиңлар. Өзәңларни сәһәрчи дәп ейталамсиләр? Сәһәрдә турушниң қандақ пайдиси бар?

– Тәсадипән тонушқан адемгә, – деди өзанниң қуруп доғлаң адем, – авал өзәңни тонуттә, андин униң кимлигини бил дәйдиғу бизниң ата-бовилар. Мениң исмим – Имин. Аз-тола тарихтин хөвири болғачқа, хәлиқ ичиде «Имин тарих» деген намиммұ бар.

– Шундақму!? – орнидин қозғилип кәтти «тарихчи» деген намни аңлаш биләнла Өхмәтжан. У тарихқа интайин әһмийәт бәргәнликтін, тарихимизни билидиган адемләрни һөрмәтләтти, әзизләтти. Шуңа у алайында ихлас көрситип Имин тарих билән қайтидин қол берип көрүшүп, өзини тонутти.

– Өхмәт, ғулжычә Өхмәтжан дәймиздә, – тәкрабарлиди Имин тарих, – әйнәкчилик қилимән дәң?

– Шундақ, тоғрирағи өтидин башлап.

– Өтидин?

– Қишичә көмүрчилик қилдим. Адитим бойичә бүгүн жүмә күни дәм алимәндә, өтидин башлап йеңи оқеткә қадәм қоймақчимән.

– Хәт-саватиңиз барму?

– Аз-тола. Лекин үгиниш иштияқым зор.

– Иштияқниң болуши – бу яхши хисләт. Тиришқан адем деген пәллисигә батәһқиқ үтептәләйдү, – дедидә, сүруштә қилди Имин тарих, – дәрияниң у қанитига өтмәкчилигизмү?

– Йөгүси. Өтияз дәриядин башлиниду дәйдекән. Бүгүн сәһәр турдумдә, баһар нәпәсини тиниши үчүн, дәрия бойына көлгиним.

– Камал тепиң, укиси. Мәннү сәһәрчи адемни бәкмү әзизләймән. Немишкә десициз, сәһәр турған адем сап-тиник һавани жутуп, таң нурини емиуду.

(З. Сәмәди)

289-көнүкмө. Төвөндә берилгөн схемилар асасида жүмлә ойлап йезиңлар.

1. М: «К?» – м.
2. М: «К!» – м.
3. М: «К», – м.
4. «К?», – м.

5. «К», – м.
6. «К!», – м.

290-көнүкмә. Диалогни оқуңдар. Қар адемни ясаш режисини йезиңдар. Силәргә соғ тегип қалмаслиқ үчүн немә қилиш кереклиги һәккидә сөһбәт жүргүзүңдар.

- Бова, бова! Бүгүн биз синип балилири билән Қар адими ни ясидук. Бешига өски чөлөк кийгүздүк. Бурниға сөвзө, ағзига ташкемүр тиқип қойдук, – деди.
- Өзәңмиғү қиши бовайға охшап кетипсөн. Өйгө кир, балам. Кийимлирицни чапсан йөткө.
- Бова, мән сизгө ярдәм қилайчу? Мәнму қар күрәйчу?
- Болди, болди, балам. Рәхмәт. Өзәм тазилаймән. Чапиниң су болуп кетипту. Саңа соғ тегип қалса, әтө дәристин қалисән.

(А. Мәсимов)

291-көнүкмә. Диалогни окуп чиқыңдар. «Аилә» мавзусига кластер тәйярлаңдар.

- Бова, бова! Апам, дадамдин чоңлар маңа «чоң апа», «чоң дада» боламду?
- Дурус дедиң. Әнди апа, дадаңдин кичикләрни «кичик апа», «кичик дада» десөң қамлишиду. Ака, һәдә дәп муражиәт қиласаңму болиду.

292-көнүкмә. Шеирни көчирип йезиңдар. «Вәтән» мавзусига синквейн тәйярлаңдар.

Вәтиним – Қазақстан

Көк асманни әслөткөн,
Ләпілдәйду байригим.
Хәритигө қарисам,
Көпкөн шунчө байлигим.

Кәң дала, тағлар ара,
Чирайлиқ бағлар ара.
Чалсам дәймән сазимни,
Қызыл гүл, чимән ара.

Етиз толған алтун дан,
Барму шундақ йөр, макан.
Нахша қилип ейтишқа,
Бүгүн кәлди бир имкан.

Қойни көндур, бепаян,
Адәмлири меңрибан.
Вәтиним – Қазақстан,
Даңқиң болсун һөрқачан!

Вәтиним, жаһаним сөн,
Киндиқ қеним төкүлгөн.
Сап һава, булақ сүйүң,
Жүреккө илham бәргөн.

(A. Мәсімов)

293-көнүкмә. Мәсәлни оқуп чиқип, сәрлөвхә қоюңлар. Мәсәлниң ахирини йәнә қандак жүмлә билән тамамлашқа болиду?

Бир Тұлқә жүгүрәп келиветип туюқсизла чоңқур азгалға чүшүп кетипту, һөрқанчә қилипму чиқалмапту. Қандак қилишни билмәй олтарғанда, бир Ешәк су издәп жүрүп, һелиқи азгалниң ієниға кәпту вә азгалдикі Тұлкини көрүп, униңдин:

– Іәй, Тұлкивай! Бу йәрдә немә қиливатисөн? – дәп сорапту.

– Вай, немисини сорайсөн! – дәпту Тұлқә, – бу кәң далада уссузлуқ билән иссиқтін өләй дәп қалған едим, бу йәр бәк салқин екен һәм сүп-сүзүк су бар екен, раһәтлинип дәм еливатимән.

Буни аңлиған Ешәк: «Мәнму су ичип салқынлап, раһәтлинәй-чу» дәп ойлап, азгалға чүшүпту. Аран турған Тұлқә шу һаман бир сәкрәп Ешәккө миниптудә, йәнә бир сәкрәп азгалдин кәң далага чиқип йетип қапту. Ешәк азгалниң ичидин чиқалмай қапту.

«Ялғанчига ишәнсөң, бешиңға бала таписөн», дегөн тәмсил шуниңдин қалған екен.

294-көнүкмә. «Тиг яриси сақияр, дил яриси сақаймас» дегөн мақалниң мәзмуни аласида қисқичә hekaiy үеziңlар.

295-көнүкмә. Мәтінни оқуп, тәһил қилиңлар. Силәрниң айләңларда шундақ тәртип орнитилғанму? Қениң қара һәрипләр билән берилгөн сөзләр қайси сөз түркүмігө ятиду? Улар билән жүмлә ойлап үеziңlар.

– Іай, дадиси! Өйгө кирмәмсиз, гиза тәйяр болди! – ашханиңдин аваз аңланди. Улар ашханиға киришти. **Кава мантисиниң** хүш пуриги димаққа урулуп, иштиһани ачти. Іеммә олаш-чолаш дүгләк ширәни чөрәдишип олтиришти. Қазандин гүпүлдәп hor чиқип турған яғач қасқан елинди вә қолму-қол мантихан сапал таваққа елинишқа башлиди. Манта ширәгә қоюлғиничә

хончиларга сиркө, лазижанни қимлап назир турушқан балилар айлә чоңи Насирға тикилишип олтиришти. Дәкә Насир «бисмилла» дәп таваққа қол созмиче, улар қол созушалмайду. Бу аилидә Әхмәтжан пәйда болғандин бу ян йетип-қопушта болсун, йәп-ичиштә болсун, тәртип орнитилған: һәммә ишта айлә башлигиниң ағзига қараш – униң разилигини елиш, мәслинәт сораш вә қылғуси иш-һәрикитини вә униң нәтижисидин хөвәрләндүрүш; рухсәтсиз яки бебаш бир яқларға кәтмәслик вә башқа күндилик мәшгулатлар...

(З. Сәмәди)

296-конукмө. Қандак ойлайсиләр, немә үчүн Алимниң кәйпияти йоқ? 4 сөвәп йезиңлар. Үзүндиниң мәзмунини давамлаштуруңлар, сәрләвнә қоюңлар.

...Төртинчи чарәкниң тамамлинишиға азла күнләр қалған еди. Алда емтиhan вә язниң әң гөзәл күнлири – тәтил башлини ду.

Мәктәптин кәйпияти начар қайтқан Алим бүк-бараксан болуп уч тартқан үзүм бараплигиниң астидикі асфальт йолда кәлмектө. Йопурмақлар арисидин чүшүп турған қуяшниң иллиқ нурлири ялт-юлт қилип, көзни чекип, Алимниң һәр қәдими арисига пүтлишиб, бәйни ойнашқандәк қиласатты. Алим бешини төвән селип, әтрапиға зәң қоймай қәдимини бирдә астилитетти, бирдә сәнтирулгендәк болуп әтрапиға алақзадә қарап қоятти. Китап, дәптәргө лиқ толған сумкисини қолтуғиға қистурувелеп, ой илкідә кәлмектә еди.

Әйнә, хам кесәктин йенцила турғузулған өйигө биразла қалди. Һәр күни хошал кирип келидиган Алим бүгүн немә дәрини билмәй, нойла алдини кесип өтидиган ериққа кәлгәндә, сумкисини қаша йенидики бәлдингә қойдидә, сүп-сүзүк еқиватқан ериқ сүйини очумлап елип, дәсләп қоллирини чайқиди, кейин үзини жуюп, қол яглиғиға сүртти. Тәлийигө яриша, һәр күни чүш мәзгилидә униң мәктәптин келидигинини билидиган Хеличәм ана алдига чиққини йоқ. Мабада чиқип қалса, немә дәрини билмигәндәк, нойла тәрәпкә көз жүгәрттидә, һәрдайым чүш мәзгилидә бағлақта турған топаққа су беридиган дадиси есига кәлдидә, сумкисини елип, илдам өйгө жүгәрди.

(А. Мәсімов)

297-көнүкмө. Жұмилләрни көчирип йезицлар. Үзүндидә ким һәққидә сөз болуватқанлигини ениқлаңлар.

...1936-жил еди. Бизниң балилиқ, яшлик дәвримиз Ғулжә шәһириницә Дөңмәлисіздә өтти. Мәсүмжан кичигидинла шох вә һәрикәтчан, тетик болуп, спорт оюнлириға қызықатты. 1940-жили мәшрәпкә қатнаштуқ. Гүлчай тутуп, бейит-қошақлар ейтишларда бош қалматти. Өзи қошак тоқуп, яндан кетидиган. Нәғмә-сазларни өзгічә зоқ билән аңлатти. Хуш аваз Мәсүмжан кейинки жиллири тәклип бойичә сазәндиләргө жор болуп жүрди. Мәһәллимиздә әдәбиятқа қызыққучилар арисида Мәсүмжан вә Зияйидин Қаннайилар бар еди. Биз өз ара шеирлиrimизни бирбirimizgә көрситип, пикир елиштуқ. Әдәп-әхлақ вә салам-саат, тиришchanлиқ вә ирадә жәһәттин аләнидә пәриқлинип туратти.

(Ә. Разиев)

298-көнүкмө. Мәтинни оқуңлар. Мәтин қайси услугба айт? Жававицларни дәлилләңлар.

Хәлқиниң сөйүмлүк пәрзәнди

Нәрбир инсанниң қәдир-қиммити униң хәлқигө болған сөйгү еқидиси, синдүргөн әмгәк-әжри, шундақла инсан ретидики изгү хисләтлири билән өлчиниду. Уларниң нами наят вақтида, яки бу панидин көз жумуп кәткәндін кейин болсыму, әвлатлар қәлбидә һөрмәт-еңтирамға егә болуп қалиду.

Хәлқимизниң узун жиллиқ тарихида өткөн бу хил бүйүк намайәндиліримиз аз әмәс. Уларниң бир қисми милләт тәғдири үчүн өз женини әта қилип өткәнлөр болса, бәзилири илим-пән, мәдәнийәт, сөнъитимизни йүксөлдүрүш үчүн мunasип һәссисини қошушқа муйәссәр болғанлар.

Атақлиқ алым, жәмийәт әрбаби, филология пәнлириниң доктори, Қазақстан Пәнләр Академиясiniң мухбир өзаси Фожәхмәт Сәдвақасовниң нами әйнә шуларниң бири қатарида ядлиниш билән тилға елиниду...

Шәрәплик әмгиги түпәйли көзгө көрүнгөн атақлиқ алым бирнәччә қетим орден-медальлар билән тәғдирләнди. Униң нами Қазақстан Нәрмәт алтун китавиға йезилди. Жүкүри инсаний пәзиләткә егә, милләтпәрвәр Фожәхмәт Сәдвақасов миллий мән-пәттимиз ғәмхорчысы, мәшһүр алым сүпитетдә хәлқиниң қәлбидә сөйүмлүк пәрзәнлириниң бири болуп қалды.

(Г. Искәндәрова)

299-көнүкмө. Жұмилләрни көчирип йезицлар. Жұмилләрдин исимларни тепип, тәһлил қилиңдер.

...Өйдө бугдай уни үзүлүп қалғили хелә күнлөр болди. Шуңа Абдулламниң қоли бошишини сақлаپ турмай, ешеккә бир тағар бугдайни артип, тұғмәнгә манди. Етизликлар арисидики чигир йол көнт сиртиға, йеқінділа еқип өткөн соң суниң изи қалған сайлиққа чиққандын кейин көңийип, тәрәп-тәрәпкә бөлүнүп, йоқ болуп кетәтти. Һәвзихан өстәңни бойлап манди, сөл неридә бәш-алтә яшлардикі иккі кичик бала су еқитип кәлгән шахшәмбә, дәрәқ үйлізлирини теривататты. Ақ яғлиқ артқан бир аял уларниң әтрапида ицишип, бирнемиләрни қилип жүрәтти. Һәвзихан кичигирөк, чирайлиқ оғул балига зәң қоуп қариди.

(X. Исраил)

300-көнүкмө. Мәтинни оқуңдар. Қайси услугба тән екөнлигини ениқлаңдар.

Тильтунас алим – Октябрь Жәмалдинов

Наятта бир өмүр ядиңдин чиқмайдыган инсанлар бар. Бирөр амалсизликтін гаңгирал қалғанда, әң авал шуларға муражиәт қилисөн, уларниң әқил, мәслинитигө дайым муһтаҗ болисөн. Әйнә шундақ инсанларниң бири пүткүл аңлиқ наягини илим-пәнгө, мәрипәткә бегишлап келиватқан филология пәнлириниң намзити Октябрь ака Жәмалдиновтур.

Октябрь Жәмалдин оғлини һәқлиқ рәвиштә устазларниң устази дәймиз. Чүнки униң қолида тәлим алған жигитләр билән қызылар бүгүнки күндә яш әвлатқа билим бәрмәктө. Униң онлиған шағиртлири илим-пән, мәтбуат саһалирида хизмәт қилмақта. Октябрь ака – уйғуршунаслиқ миллій пән мәденийитиниң гүллинишигө бир кишилик һәссә қошуп келиватқан әрбап. У – онлиған китап, дәрисликләрниң муәллипи.

(«Үйгүр авази» гезитидин)

301-көнүкмө. Төвәндикі тирәк сөzlәрни пайдилиніп, қисқиң әссе йезицлар.

Пухта билим, ана мектәп, емтиhan, синипдашлар, ахирқи қонғурақ, мәхсөт, язлиқ тәтил.

302-көнүкмө. Мәтинни оқуңлар.

Қишиниң жаңғирлап турған соғи йәргә гугум чүшүши билән, техиму күчийишкә башлиди. Апамниң «кечиләп жирақ кетип жүрмә, соң йолгичила берип қайт» дегиниге қулақ салмастин, жүрәк қизигида узап кетиведим, назир мана, пушайман қилимән. Дәсләп бурнумниң учи чимилдап, икки тизим күйүшүп, музливеди, әнді үзәңгигә селивалған өзәмгә бәкму йоған кирза өтүгүм таштәк тарақлап кетип, путумниң учи чидигусиз ечишмақта. Путумни атниң биқиниға қанчә урсамму иссар әмәс. Һелиму каллам ишләп, дадамдин қалған узун қара жүгини кийип, белимни пота билән мәккәм бағлавалған екәнмән, болмиса бу ваққичә гежийип қататтимкән. Яқисини егиз көтиривалған жугам билән қулиғини чүширип, иңгимгә тартип бағлавалған қулақчамни қиры бағлап кәтти. Чапсан-чапсанла тизгин тутқан қолумни қолумға уруп, мәңзимни угилаттим. Бәзиләр «қаттиқ соғда адәмниң үшшигән бурни чүшүп қалғидәк» дәйдиган, шунлашқа бурнум орнидиму, йоқму дегәндәк, уни тутуп қойимән.

(Т. Тохтамов)

И Тапшуруқлар

БИЛИШ. Чүшүп қалған исим билән сүпәтләрни орниға қоюп, жұмлиләрни көчирип йезиңлар.

Һелиму каллам ишләп, дадамдин қалған ... ... кийип, белимни пота билән мәккәм бағлавалған екәнмән, болмиса бу ваққичә гежийип қататтимкән. Бәзиләр ... ... адәмниң үшшигән бурни чүшүп қалғидәк дәйдиган, шунлашқа бурнум орнидиму, йоқму дегәндәк, уни тутуп қойимән.

ЧУШИНИШ. Тенәп қалған балини қутулдуруш йоллирини тепип, 5 жұмлидин тәркіп тапқан көрсәтмә тәйярланылар.

ПАЙДИЛИНИШ. «Үшшигән бурни чүшүп қалғидәк» дегән пикиргә қошуласылар? Жұаваицларни дәлилләндер. Уларға дәсләпкі ярдәм көрситиш инструкциясини йезиңлар.

ТӘҢЛИЛ. «Қулақ салмастин», «жүрәк қизигида» ибарилириниң мәнасини чүшөндүрүп, уларни мәнадаш сөзләр билән алмаштуруңлар.

СИНТЕЗ. Балиниң музлашқа башлиған һалитини пәйдин-пәй үезип чиқыңлар.

1. Алди билән бурнумниң учи чимилдиidi.

2.

3.

4.

БАҢАЛАШ. Адәмгә наят үчүн әң һажәтлик нәрсиләрни атаңлар. Йениңларда олтарған синипдишиңларниң кийим-кечигини тәрипләп бериңлар. «Кийим-кечәк» мавзусиға кластер тәйярлап, баңалаңлар.

303-көнүкмә. Вени диаграммиси (Жұп билән иш). Сүрөттиki балиларниң қишилиқ кийимлириниң охшашлиги билән пәрқини йезиңлар.

304-көнүкмә. Үзүндидә берилгән диалогни схема түридә көрситип, тиниш бөлгүләрниң қоюлушини чүшәндүрүңлар. Қандақ ойлайсиләр, Савутқа немә болди? Ағинисиниң иш-һәрикити немини дәлилләйдү? Өгөр силәр ағинисиниң орнида болсаңлар, немә қылаттиңлар?

... Растини ейтсам, Савутни көргөндә жұуга ичидики иссиқ тенім шүркинип көтти. Бир тәрәптин жұгамни қыйматтим. Қанчә қылған билән дадамдин мирас болуп қалған жұуга өмәсму! Амма муз үстидә шүмшәрәп жиғлаватқан Савутни көргөндә чидалмидим.

— Мән жұгамни беримән, — дедим апам бағлап қойған по-тамни йешиветип. — Мә, кийгин! Амма билип қой, бу дадамниң жұгиси, паскина қилип, бир йерини житқиниңни көрсөм, тартивалимән.

— Немә, пүтүнләй беривәттиңм? — деди мениң йенимда турған балиларниң бири.

— Ың, пүтүнләй беривәттим, бәри бир бизниң өйдә уни кийидиган нечким йоқ. Апам менимүм чоң болуп қалдин әйдү.

Балилар мениң баш-айигимға қарап қойди. Ыңқытән өзәммү жигит болуп қалған едим...

(Т. Тохтамов)

305-көнүкмә. Үзүндүни оқуп, тәһлил қилиңлар. Ыңкайидики қәһриманға қандақ мәслиһәт берисиләр? Жиртқуч һайванлардин құтулуш йоллирини йезип бериңлар. Силәр униң орнида болсаңлар немә қылаттиңлар? Берә вә ат һәккіде мәлumat жигиңлар. Улар һәккіде немә билисиләр? Үзүндүни давамлаштуруңлар. Қандақ ойлайсиләр, ыңкайә қандақ аяқлишиду? Өй һайванлириниң ичидин ат, қой һәккіде ыңкайә түзүп, улар беридиган мәһсүлатларни атаңлар. Улардин немә төйярлайду? Жағавинцларни дөлилләңлар. Һайван балилирини атаңлар.

Берә	Ат
1. Жиртқуч һайван	1. Өй һайвини
2.	2.
3.	3.

Абла! Раствла берә учрашса керәк, топ-тогра алдымда қарийип бирнәрсө келиватиду. Тола йоған әмәс, бой-турқи, адәмләр ейтқандәк, ишттин қылчә айнимайду, овчаркиниң нәқ өзила. Әтималим, уни Көкчолақму көргөн охшайду, путлирим жансизлинип, атни девитәлмәй жим олтириведим, уму менишини астилатти. Бир туруп атниң тизгинини тартип, кәйнимгә қачай дәймән, лекин қачқан билән, егисиз ай-далада нәгиму тиқилип құтулушум мүмкин. Берә қачқан атниң қуиругиға есиливе-лип, бираз йәргиңе жүргиғендин кейин қоювәтсә, ат домилап чүшкідәк, шуниндин кейин уни арам-худа йәйдекән... Башқа көлгөнни көрәй дедим. Үмүтүм – Көкчолақта.

(Т. Тохтамов)

306-көнүкмә. Чечәкни оқуп, тәһлил қилиңлар. Униңдин қандақ хуласә чиқиришқа болиду?

Чимәлтәк бала

Чимәлтәк дегән бала чимәлтәктәкла боптекән. Уни берә жутувапту... яқ, әң авал уни Төгә йәвалиду. Чимәлтәк балдирғанниң

(саман голлуқ өсүмлүк) йопурмигіда сайидап ухлап қалса, әшу йәрдә отлап жүрген Төгө уни йопурмақ билән биллә йәветиду. «Төгө жұтұвәткөн нәрсисини билмәйду, көшәшни билиду» – деген гәп шунинцдин қалған екән. Чимәлтәк бала Төгиниң қосигіда чекірап, ярдәм сорайду. Уни аңлиған бовайлар Төгиниң қосигини йерип, балини қутулдуруватту.

Чимәлтәк балини Бөриниң жутуп алғини униңдинму қизиғирақ.

Бир күни Бөрө қатирап келиветип, Чимәлтәккә учрап қалиду.

– Сән өзәң кимсөн? Сени назирла жутуветәйму? – дәйду бөрө.

– Қой, ундақ құлма, – дәйду Чимәлтәк. – Өзәңгә яман, ишт қилип қойимән.

– Hah, hah, hah... , – дәп кулиду Бөрө. – «Бөрө ишт бопту» дегөнни саңа ким деди? Шундақ дегиниң үчүн, сени йәймән! – дәп Бөрө балини жутуветипту. Жутувелип, есидин чиқирип қоюпту. Бирақ Бөрө бөрилик күнини көрмәй, азап чекиду. Қойларға йекінлап келиватқанда, ичидин Чимәлтәк вақирайду:

– Һәй, чопан, ухлима, мән – көк бөрө. Қойлириңға қол селишқа баримән! – Шу чағда бөриниң амали түгәйду. Йәргә еғинап, икки қаптилини чишләйду. Чимәлтәккә болса, бәри бир. У техиму вақирайду.

– Һәй, чопанлар, бери жүгрәңлар, уруңлар мени. – Чопанлар бөрини қоғлашқа баштайти. Бөрө қуйругини қисип қачиду. Қоғлап кетиватқан чопанлар өзлири һәйран: «Бу Бөриниң немә қылғини, өзи қечип кетиветип, «қоғлап йетиңлар!» дәп вақираватиду». Бөрө болса, әплөп қечип қутулиду, бирақ қутулғандын немә чиқти? Қосиги ачтә. Шундақ қилип, нәгә барсыму, мал-варанға йекінлашқан һаман, қосигидин Чимәлтәк вақирап, Бөриниң амали түгәйду. Оруқлап өлөр һаләткә келип қалиду, чишлири касилдап: «Әнді немә қилай, нәгә барсамму бешимға балани өзәм таптим», – дәп жиглайду. Шу чағда ичиндин чимәлтәк пичирлайду: «Ташмәмәткә барғин, қойлири семиз. Баймәткә барғин, иштлири пан, Әзимәткә барғин, чопанлири уйқичан». Шунда Бөрө һекүрәйду: «Дегиниңгә көнмәймән, адәмләргә бармаймән, ишт болуп яллинип қалимән» дәйду. Шундақ қилип, Бөрө ишт болуп қалған екән.

(Ч. Айтматов)

307-көнүкмө. Оқуцлар. Мәтінниң мәзмунини ейтеп беріцлар. Унидикі қош сөзләрніп көчирп йезицлар.

Мениң достум

Қәмбәр ата-аниси билән хошна йезидин көчүп кәлгән күндин башлапла, иккилән йеқин агинә болуп кәттуқ. Алтинчи синипта биллә оқуымиз. Бизниң дәрискә ұлгиришимизму бирдәк. Пәкәт йезиқтила мән чирайлиқ язимән. Қәмбәрзә йоллуқ дәптәргә қыңғыр-сүңғыр қилип сөт язиду. Қәмбәрниң ушшақ қоллири бир-бірсігे чаплишип, мәңгү ечилмас болуп қорулуп қалған. Шуниң үчүнму мүәллим уни «чирайлиқ яз» дәп анчила мәжбурлап кәтмәйду. Әксинчә, униң әшу сөт йезигіға пәхирлиніп, маҳтайду. Қәмбәр яғач саплиқ инчикә қәлимини алиқини арисига киргүзүвельіп язиду. Униң язгинаға қарап, мән һәйран болимән. Әнди у әмгәк дәрисидә болса палта, кәтмән-гүжәкләрни икки қоли сақ балиларға охшаш тутуп, бемалал ишлөверетти. Қәмбәр қишиниң күнлирила қолига аписи тикип бәргән бармақсиз мәхсус пәлийини кийивалатти. Қәмбәр – қәддиқамити толук, ақ үzlүk, пешаниси кәң бала. У артуқ параңму қилмайду. Бирлири униң билән һәзилләшсө, чақчақ қилишса, у сөз қайтурмастин, мийигіда күлүпла қойиду. Мән униң әшу салқын қанлық қилиқлириға һәйран болимән. Қәмбәр бирнәрсідин қисылғандәк, өзини әрқин туталмиғандәк сезилиду һеми-шәм. Униң бу налитини мән қолиниң накалиғидин дәп билимән. Лекин партида олтарғанда, достумниң қолига көзүмниң қүйруги билән аста сәп селип қарисамму, униң сөвәвини сорашқа тилем задила барматти. Қәмбәр қолига қараватқинимни сезипла қалса, өзичә һодуқуп, титрәп кетиду...

(Т. Тохтәмов)

И Тапшурұқлар

БИЛИШ. Мәтінни оқуп чиқип, мәзмунини сөзләп беріцлар.

ЧУШИНИШ. Қәмбәрниң миңәз-хұлқини тәрипләңдер. Өзәң-ларниң достуңлар һәкқидә қисқичә эссе йезицлар.

ПАЙДИЛИНИШ. Достлук һәкқидә мақал-тәмсилләрни тепип йезицлар.

ТӘНЛИЛ. Қандақ ойлайсиләр, Қәмбәр немә үчүн қисилиду? Сөвәвини чүшәндүрүңдер. Қәмбәргә қандақ ярдәм беришкә болиду?

СИНТЕЗ. Аrimизда учришидиган нака адемләргә қандақ муамилә қилиш керәк? Улар билән дурус муамилә қилиш қаидисин йезиңлар.

БАҢАЛАШ. Қәмбәрниң дости һәккүдә немә ейталайсиләр? У қандақ бала, униң мижәз-хулқини баһалаңлар. «Достлук» сөзигө синквейн йезиңлар. Өйгә меһманға чақириш үчүн әң үеқин достлириңларниң тизимини тәйярлаңлар. Уларға 2–3 жүмлидин тәркіп тапқан СМС – учур йезиңлар. Меһманларни қандақ күтисиләр? Меһман күтүш қаидисини түзүңлар.

308-көнүкмә. Жұмлиләрдиң тиниш бәлгүләрниң қоюлушини чүшөндүрүңлар. «Катюша» нахисиниң мәтихини тепип, ядқа елиңлар. Улук Вәтән урушы һәккүдә йәнә қандақ нахшиларни билисиләр?

Қиз худди һәммигә жавапни алдин-ала тәйярлап қойғандәк, жәңчиләр соаллирига шарақлашып жавап бермәктө.

– Өзи уруқчидәк болғини билән, гепиниң пишшиқлигини қара. – Һәммә қизниң тетиклигигә зоклинатти. – Уруш жиллири һәқиқий разведчик болидиган қызқөндө. Қени, бизгә қайси нахшини ейтип берисән?

Жәңчиләрниң бәзилири қолтуқ таяқлирига тайинип, бәзилири гипска селинған қоллирини дардайтип, каривәтниң четигә олтарған Наташаниң қешиге үеқинлиди. Бәзиләр униң, худди оюнчукқа охшаш, кичик қолтуқ тайигига қарап, һәйран болатти.

– Мән силәргә «Катюша» дегөн нахшини орунлап беримән.

Наташа көптин бери биз билән бир палатида яшаватқан адемгә охшаш һетиқимай, өзини худди сәһнидикі артисттәк тутуп, бирхил аһанда нахша ейтишқа башлиди. Униң инчикә, назук авази палатиниң очуқ деризисидин чиқип, госпиталь һойлисидики скверлар, дәрәкәләрни арилап, андин деңиз долқунлиридин өтүп, жирақ-жирақларға пәрваз қилмақта.

(Т. Тохтәмов)

309-көнүкмә. Төвөндикі тирәк сөзләрни пайдилинип, эссе йезиңлар.

Мениң ата-анам, бәхитлик болисән, ата-аниниң рухситисиз, қәдирләшни билиш, ана жүриги, әмгәк сөйгүч, оқушта әла, дәртләргә дәрман, кәспигә муһәббәт, көзидә тәбәссүм, маңа әзиз, пәрзәнди үчүн ишлимәк, бизгә муһим, наят сүримиз.

310-көнүкмө. «Жұпұмни тап». Сөз түркүмини ениқлаңдар.

311-көнүкмө. «Тәржиман». Рәңләрниң түрлирини давамлаштуруңдар. Рәңләрни қазак, рус, инглиз тиллирига тәржимә қилиңдар. Жұмлә тәркивиде көлтүрүңдар.

Ақ, һал, қара, серік, көк, қизил, ...

312-көнүкмө. «Келишләр билән түрлөш». Жәдәвәлни толтуруңдар.

Баш келиш	<i>Гүл, тағ, ейик, мәктәп, алим.</i>
Егилик келиш	
Чүшум келиш	
Йөнилиш келиш	
Чиқиши келиш	
Орун-вақит келиш	
Орун-бөлгү келиш	
Тәңләштүрмә келиш	
Охшатма келиш	
Чәк келиш	

313-көнүкмө. Чечәкни окуңлар, шаһзадиниң хатасини төпип, түзәңдер. Жағаваңыларни дәлилләңдер. Тиниш бәлгүләрниң өһмийитини чүшәндүрүңдар. Тепишимақлық чечәкниң мәзмунига мас келидиган фразеологиялық бирикмиләрни йезиңдер.

«Тепишимақлар» кроссвордини тәйярланыңдар.

Пәш бәлгүсінің әһмийити һәкқидики тепишмақтық чөчәк

Нәсирдин Әпәндінің ордида шаһзадиләрни оқутуп жүргөн ҹаглири екән. Бир күни у тахтига нөсүн хәт йезип, уни оқуғучиларға бир дәптәр тошқычә көчирип келишини тапшурупту. Шаһ оғлинің дәптиридики «Яхши оқи, дадаңға охшаш ахмақ болма» дегендә жүмлениң көрүши билән, гәзивигә пайлимай, Әпәндін зинданға ташлапту. Лекин Әпәнди бу балиниң хатаси екәнлигини чүшәндүргөндөн кейин, падиша Әпәндимдин көчүрүм сорап, уни азат қылған екән.

Қени, ейтиңларчу, балиниң хатаси нәдә?

314-көнүкмә. Мақал вә тәмсилләрни оқуп, аңлитидиган мәнасини ейтис берилділар. Уларниң ичидин бирини таллавелип, шу мавзуга қисқычә некайә йезип көрүллар.

1. Мәйдә ағритқан аш әмәс, көңүл ағритқан дост әмәс.
2. Кекини көрүп, көксүңни кәрмә.
3. Яғач қулаққа гәп өтмәс.
4. Кишидин ная кәтсө, орниға бала келәр.
5. Кишиниң жутида баш болғычә, өз жутунда таш бол.
6. Барлық болсаң, бешиниң силайду, йоқлуқ болсаң, бешиниң сирмайду.
7. Номусни йоқатқычә, башни йоқатқан яхши.
8. Бешини бағлиған ишт овға яримапту.
9. Биригә ғер колисаң, өзәң чүшиңсөн.

Тест тапшуруқлири

1. Созуқ тавушларниң астини сизиңлар.

Адәм, китап, дәптәр, ашхана.

2. Төвәндикі сезләрни топқа бөлүп йезиңлар.

Сәвзә, бала, китап, бовам, қиз, гезит.

Ким? Немә?

---

3. Созуқ тавушлар топиниң тапиңлар.

- A) б, ж, и, м   B) қ, а, н, с
Ә) у, ү, о, е   В) т, р, ю, ш

4. Қелин созук тавушлар билән кәлгән сөzlәр қатарини ениқлацлар.

- A) Ақтөш, Торкөз, Ақсу
- Ә) Дехан, нәрмәт, меһманлар
- Б) Тахта, чашқан, қофун
- В) Тұз, әгләк, йоган

5. Уйғур тилида нәччә созук тавуш бар?

- A) 10   Б) 26
- Ә) 12   В) 14

6. Көп чекитләрниң орниға тәмни билдүридиган сөzlәрни йезиңдер

Лаза ...

Қәнт ...

Анар ...

7. Сөzlәрни bogумларға бөлүп йезиңдер

Ашхана, китапхана, шаптула, оқуучилар, адемләр.

8. Тавушларни ...

- A) Ейтимиз вә язимиз
- Ә) Көримиз вә язимиз
- Б) Көримиз вә ейтимиз
- В) Дурус жарап йоқ

9. Иш-һәрикәтни билдүридиган сөzlәр қатарини ениқлацлар

- A) оқуди, язди, ядлиди
- Ә) әллик, йүз, миллион
- Б) ишчан, әмгәкчан
- В) ата-ана, вәтән, ана-жүт

10. Уйғур алфавитида қанчә һәрип бар?

- A) 36
- Ә) 12
- Б) 42
- В) 41

11. Хата йезилған сөзни тапицлар

- А) йопурмақ
- Ә) сәнъет
- Б) яамгур
- В) адәм

12. Ұзұқ тавушлар қатарини тапицлар

- А) б, з, и, о, у
- В) з, с, к, л, д
- Б) а, о, у, н, д
- Г) у, и, м, н, р

13. Богумға дурус ажритилған сөзни тапицлар

- А) шам-ал
- Ә) бүг-дай
- Б) бул-ут
- В) өт-үк

14. Инчикә созуқ тавуш билән алмаштуруңлар

Баш – б..ш Маң – м..ң
Бал – б..л Ал – ..л

15. Жараңлиқ ұзұқ тавушларни бәлгүләңлар

- А) б, в, ғ, ғ, д, ж, ж, з, ӣ, л, м, н, ң, р
- Ә) б, в, ғ, қ, қ, л, ф, с, т, и, р, х, һ, о
- Б) м, н, а, п, р, с, т, ф, о, и, м, р, л
- В) п, т, ф, қ, қ, с, ч, ш, ң,

16. Төвәндикі нәрсиләрниң рәңгини йезицлар

Асман _____
Гүл _____
Бор _____

17. Пәкәт бир bogumluқ сөzlərni тапицлар

- А) төрт, март
- Ә) алма, өдәк
- Б) сизма, дәрт
- В) китап, мәрт

18. Шәһәр намини билдүридиган сөzlər қатарини тапицлар

- A) Чолпан, Әлишер
- Ә) Астана, Алмута
- Б) Рустем, Астана, Үнчөм
- В) Шәһәр, йеза, дәрия

19. Сөзләрниң йениға уларниң иш-һәриkitини билдүридиган сөзләрни йезиндер

- Ешәк_...
Ат_...
Бовак_...

20. Үйгур алфавитида нәччә үзүк тавуш бар?

- A) 12
- Ә) 14
- Б) 26
- В) 36

21. Нәрсә вә надисиләрниң намини, бәлгүсими, санини вә иш-һәриkitини билдүриду

- A) Сөз түркүми
- Ә) Жұмлә
- Б) Ибарә
- В) Богум

22. Сөз ясигучи қошумчиларни атацлар

- A) -тә, -ға, -ғә, -ниң
- Ә) -лик, -лик, -чи, -қуч
- Б) -аш, -ой, -өй, -үн
- В) -той, -май, -су, -му

23. Сөзләрни бир-бири билән бағлайдыган қошумчилар

- A) Сөз ясигучи қошумчилар
- Ә) Сөз түрлигүчи қошумчилар
- Б) Тәвәлик қошумчилири
- В) Көплүк қошумчилири

24. Сөз ясигучи қошумчиларниң улиниши арқылың ясалған сөз

- A) Томур сөз
- Ә) Қошма сөз
- Б) Қош сөз

В) Ясалма сөз

25. Немә қилди? немә болди? немә болған? дегән соалларға жавап беридиган мәтин

- А) Тәсвирләш мәтини
- Ә) Мұнакимә қилиш мәтини
- Б) Баянлаш мәтини
- В) Илмий мәтин

26. Адәм вә нәрсиләрниң намини билдүридиған сөз

- А) Пеил
- Ә) Сан
- Б) Исим
- В) Алмаш

27. Хас исимларни тепиңлар

- А) Асийәм, Алмута, Ақтөш
- Ә) Адәм, коча, маймун
- Б) Кәлди, кәтти, язди
- В) Бәш, йәттә, он

28. Исимларни көплүк түрдә көлтүрүңлар

Дәптер, қәләм, китап, ашхана, китапхана

29. Немә қилди? немә қиливатиду? немә қилиду? немә болди? дегән соалларға жавап беридиган сөз түркүми

- А) Сан
- Ә) Пеил
- Б) Алмаш
- В) Исим

30. Жұмылләрдіki сүпәтләрни ениқлаңлар

Ериқ бойида йоган бир түп седә бар еди.

Мән қызыл рәңлик қериндаш сетивалдим.

Мән асмандики аппақ булутларга диққәт билән қаридим.

31. Сүпәт ясигуучи қошумчилар арқылық ясалған сүпәтләр

- А) Түп сүпәтләр
- Ә) Ясалма сүпәтләр

- Б) Аддий сүпәтләр
В) Муреккәп сүпәтләр

32. Адәмләрни, һайванларни, өсүмлүкләрни, тәбиәт һадиси-лирини тәсвирләйдиган мәтин

- А) Мұнакимә мәтини
Ә) Баянлаш мәтини
Б) Тәсвирләш мәтини
В) Илмий мәтин

33. Адәм вә нәрсиләрниң санини билдүридиган сөзләр

- А) Пеил
Ә) Исим
Б) Алмаш
В) Сан

34. Көп чекитләрниң орнига тегишлик һәрипләрни қоюңдар

...алта, ...алга, ...аганча, ...арву, ...аман, ... айван,
...асијәтлик, ...әйвәтлик, ...әдийә, ... өшүк, ... үт, ... алта, ...
аймун.

1. «Ким нурғун сөз билиду?»

M

МАЙ

.....
.....
.....

H

НАН

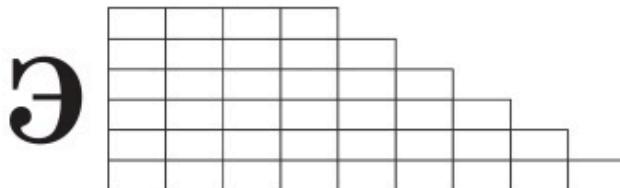
.....
.....
.....

K

КОКАТ

.....
.....
.....

2. «Э тавушидин башланган сөзләр»

3. «Һәрипләр чечилип кәтти»

1. Л К О Ә Ү Л
2. Н У М А М Й
3. Л Н А И

1. л, қ, о, ә, ү, л

2. н, у, м, а, м, й

3. л, н, а, и,

1. «Ким нургун сөз билиду?»

С

САЙ

Т

ТАМ

Л

ЛАЗА

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

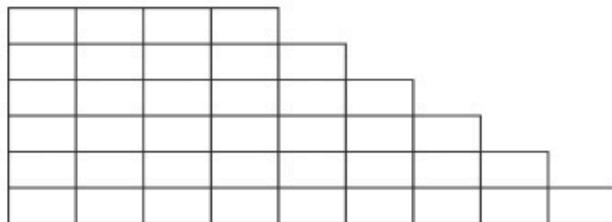
.....

.....

2. «А тавушидин башланган сөzlər»

A

3. «Һәриплəр чечилип кəтти»

1. Т Қ О а Ш Н
2. Й Л В а С О
3. Ә Р Б Ә

1. т, қ, о, а, ш, н
2. й, л, в, а, с, о
3. ә, р, б, ә

Мақал-тəмсиллəр

1. Булбул чимəнни сəйəр, адəм – Вəтənни.
2. Жутни қоғдисаң, əсəрсəн, қоғдимисаң, өчəрсəн.
3. Ана жутуң аман болса, рəңги-роюң саман болмас.
4. Ана сүт бəргəн Вətininiңгə муһəbbət бағла.
5. Ана Вətininiң – алтун бəшүгүң.
6. Адəм туғулған йеридə əзиз, гүл – ечилған йеридə.
7. Вəтənsiz оғул – чимənsiz булбул.
8. Ят жутта торгай сайrimas.
9. Йəр – nosулниң аниси, əмгəк – униң атиси.
10. Йери байниң – ели бай.
11. Қишиниң ғемини язда қил, язниң ғемини – қишта.
12. Шар-шар ямғур яндин өтəр, сим-сим ямғур жəндin өтəр.
13. Бирлик бар йəрдə, инақлиқ бар.
14. Байлиқ байлиқ əмəс, бирлик байлиқ.
15. Тама-тама кəл болар, таммай қалса, чəл болар.
16. Ялғанчиниң əтиси түгимəс.

17. Дәстихан меһман билән ават.
18. Көрпә селиш – һәрмәт, дәстихан селиш – һиммәт.
19. Дост башқа күн чүшкәндә билинәр.
20. Пул тепилар, дост тепилмас.
21. Достсиз адәм – қанатсиз қүш.
22. Аш кәлсә, йегин, сөз кәлсә, дегин.
23. Батурлуқ биләктә әмәс, жүрәктә.
24. Асан кәлсә, асан кетәр.
25. Суни кәрмәй, өтүк йәшмә.
26. Сәвир қыл, сәвир түви сап алтун.
27. Аста маңған тағ ашар, жұгригән – бағ.
28. Аччиқ – адәмгә дүшмән.
29. Аччиқниң дориси – сүкүт қилмақ.
30. Әқил – байлиқ.
31. Алтун чиrimas, әқил қеримас.
32. Билим – әқилниң чириғи.
33. Билим дегән күч.
34. Илим – тұғимәс кан.
35. Алим болсаң, аләм сениңки.
36. Баш болса, бек тепилиду.
37. Өзини билгән кишигә хар әмәс.
38. Билиги соң бирни йеңәр, билими соң миңни йеңәр.
39. Төгигә минип, төгә издәпту.
40. Тұғмини көрүп, төгини көрмәпту.
41. Һүнәр һүнәрдин үнәр.
42. Бәхит йоли қисқидур, йетиш қийин.

Тепишмақлар

1. Ахшими келәр әглигим, әтиси кетәр ләглигим.
2. Бир парчә петир, аләмгә тетур.
3. Яр бойида – йерим көмәч.
4. Тартса, мисқал кәлмәйду, сатса, пулға алмайду, дунияда қиммәт.
5. Өзи бир, қулиғи қир, ағзи икки, түви бир.
6. Отта янмас, суда чөкмәс.
7. Қоли йоқ, көзи йоқ – өзи гүл чекиду.
8. Узун ағамчиниң көләңкиси йоқ.
9. Өй үстидә – ақ кигиз.

10. Қоли йоқ, пути йоқ, ишик ачиду.
11. Шәнири бар – өйи йоқ,
Теги бар – теши йоқ.
Жаңгили бар – дәриги йоқ,
Денизи бар – сүйи йоқ.
12. Мениң бир ала ағамчам бар, у тағдин бу таққа йетиду.
13. Бир атиси, бир аниси, нәччә йұз миң балиси.
14. Қатму-қат кейниги бар, астида бир тұғмиси бар.
15. Бир анидин жық бала, һәммиси қызыл-ала.
16. Әжайип бир шәһәр бардур, униң дәрвази йоқтур.
Ичидә миңлиған әскәр бардур, кийгән кийими қызыл мистур.
17. Гүл арисида әжайип сериқ, униң бешида – тәхсә, қосиги-да – терік.
18. Аниси теч туриду, балилири чавак чалиду.
19. Әтиязда яшириду, күздә ташлиниду.
20. Мениң бир қозам бар, бағлаглиқ, йетип сәмирәр.
21. Пака-пака бойи бар, йөттә қәвәт тони бар.
22. Ериқ бойида, йотқини қешида, гөши ичидә, сүйиги тешида.
23. Өзи бир ғерич, сақили икки ғерич.
24. Теши силиқ, ичи зәһәр.
25. Қип-қызыл ясинип тойға чиқти, той тұғимәйла, зәмбілгә чүшти.
26. Йәр астида домилақ, пишәрсәң – татлиқ тамақ.
27. Пути йоқ, маңғанда толиму жұгрүк.
28. Өзи тухум басмайду, балисими бақмайду.
29. Өзи йоқтәк батурум, уни оқтәк батурум.
Шапилақ шәригө берип, шейит болған батурум.
30. Таштин қаттиқ, наваттин татлиқ.
Базарда сетілмайду, таразида тартилмайду.

Тепишмақлар жағаллири

1. Ай; 2. Ай; 3. Ай; 4. Вақит; 5. Ериқ; 6. Муз; 7. Соғ, қиру;
8. Йол; 9. Қар; 10. Шамал; 11. Хәритә; 12. Һасан-хүсән; 13. Юлтүз, ай, күн; 14. Қапуста; 15. Алма; 16. Анар; 17. Аптаппеләз; 18. Дәрәқ; 19. Йопурмақ; 20. Кава; 21. Пияз; 22. Қоғун; 23. Қемуқонақ; 24. Лаза; 25. Ләйлиқазақ; 26. Яңио; 27. Илан; 28. Каккук; 29. Паша; 30. Уйқа.

Пайдилинилған әдебият

1.	Арзиев Р. Уйгур тили – Алмута, 2006.
2.	И. Бөхтия Талланма шеирлар – Алмута, «Жазушы», 1979.
3.	Жамалдинов О. Уйгур тили фразеологиясиниң изаһы – Алмута, «Қазақстан», 1993.
4.	Зулпикаров М. Балилар егиз әдебияти – Алмута, «Мектеп», 1981.
5.	Мәсімов А. Ақ булат – Алмута, «Жазушы», 2012.
6.	Мәхсұтова П. Нар пәсилиниң гөзөллігі бар – Алмута, 2014.
7.	Мәхсұтова П. Кичик достларға – Алмута, «Жазушы», 2010.
8.	Мәхсұтова П. Диктантлар топлыми
9.	Мухлисов Й. Садир Палван – Алмута, «Жазушы», 1984.
10.	Сәдвақасов Ф. Уйгур тили – Алмута, «Мектеп», 1984.
11.	Сәдвақасов Ф. вә б. Уйгур тили – Алмута, «Атамұра», 2015.
12.	Сәмәди З. Әхмет Әпәнди – Алмута, 1995.
13.	Талипов Т. вә б. Уйгур тили – Алмута, «Атамұра», 2015.
14.	Талипов Т. вә б. 5-синиппен үйгур тили грамматикисига методикилық қолланма – Алмута, «Рауан», 1991.
15.	Тохтәмов. Сәргөрдан – Алмута, «Жазушы», 2000.
16.	«Уйгур авазы» гезити сәһипилиридин
17.	Уйгур фольклориниң антологияси – Алмута, «Наука», 1988.
18.	Чөчәклөр елиға сәйнәт. Алмута, – 2015.
19.	Невуллаева З. Уйгур тили синонимлириниң лугити – Алмута, 1997.
20.	«Яш әвлат» гезити сәһипилиридин
21.	Алимова М. Диктантлар топлими – Алмута, 2015.

Терминологиялык лүгәт

Уйгур тилида	Қазақ тілінде	На русском языке	English
Мәтін	мәтін	текст	text
Фонетика	фонетика	фонетика	phonetics
Графика	графика	графика	graphic
Елипбә	алфавит	алфавит	alphabet
Нутук тавушлари	дыбыстар	звуки речи	Sounds of speech
Созук тавушлар	Даусты дыбыстар	Гласные звуки	Vowel sounds

Қелин созуқ тавушлар	Жуан даусты дыбыстар	Твердые гласные звуки	
Инчикә созуқ тавушлар	Жіңішке даусты дыбыстар	Мягкие гласные звуки	
Ұзұк тавушлар	Дауссыз дыбыстар	Согласные звуки	Consonant sounds
Жараплиқ ұзұк тавушлар вə жараңсиз ұзұк тавушлар	Ұян және қатаң дыбыстар	Звонкие и твердые согласные звуки	
Лексика	Лексика	Лексика	Lexis
Сөз вə униқ мəнаси	Сөз және оның мағынасы	Слово и его значение	Words and its meaning
Мəнадаш сөздер	(Дыбысталуы әртүрлі болғанымен, мағынасы бір-біріне жақын, бірақ әрқайсының өзіне тән не мағыналық, не стильдік, не қолданылу ерекшелігі бар сөздер)	Синонимы	Synonyms
Зит сөздер	Мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздер, мыс: бар-жоқ	Антонимы	Antonyms
Аһандаш сөздер	Дыбысталуы бір, мағынасы басқа сөздер	Омонимы	Homonyms
Көп мəналиқ сөздер	Көп мəнді сөздер	Многозначные слова	Polysemy
Сөзлəриң үдүл вə көчмə мəналири	Сөздің тура мағынасы	Прямое и переносное значение слова	Direct and indirect speech
Турақлиқ сөз бирикмiliри (фразеологизмлар)	Тұрақты сөз тіркесі (фразеологизм)	Устойчивые словосочетания (фразеологизмы)	Phraseological units
Мақал вə тəмсиллəр	Мақал-мəтелдер	Пословицы и поговорки	Proverbs and sayings

Үргү	Екпін	Ударение	Stress
Сөз түркүмлири	Сөз таптары	Части речи	Parts of speech
Морфология	Морфология	Морфология	Morphology
Сөз тәркиви	Сөз құрамы	Состав слова	Word parts
Томур сөз	Тамыр	Корень	Root
Қисқартылған сөздер	Қысқартылған сөздер	Сокращенные слова	Abbreviations
Қошумчилар	Жалғау	Окончание	Ending
Мұстəқил сөздер	Дербес сөздер	Самостоятельные слова	
Ярдəмчи сөздер	Көмекші сөздер	Вспомогательные слова	Auxiliary
Исим	Зат есім	Имя существительное	Noun
Келишлəр	Септік	Падежи	Cases
Сұпəт	Сын есім	Имя прилагательное	Adjective
Сан	Сан есім	Числительное	Numeral
Алмаш	Есімдік	Местоимение	Pronoun
Рəвиш	Үстей	Наречие	Adverb
Пеил	Етістік	Глагол	Verb
Имлиқ сөздер	Одагай	Междометия	Interjections

МУНДӘРИЖӘ

§ 1. 4-синипта өткәнләрни тәкраплаш	4
§ 2. Мәтин.....	10
§ 3. Мәтинниң режиси.....	14
§ 4. Тирәк сөзләр	16
§ 5. Мәтинниң түрлири	18
§ 6. Қистурма сөзләр	23
§ 7. Уйғур тилиниң тавушлар системиси.....	39
§ 8 Созуқ тавушлар.....	42
§ 9 Қелин вә инчикә созуқ тавушлар	43
§ 10. Кәң вә тар созуқ тавушлар.....	44
§ 11. Ләвләшкән вә ләвләшмигән созуқ тавушлар	45
§ 12. Созуқ тавушларниң маслишиши (сингармонизм қануни)	46
§ 13. Созуқ тавушларниң ажызлишиши	47
§ 14. Созуқ тавушларниң чүшүп қелиши	51
§ 15. Үзүк тавушлар. Жараңлық үзүк тавушлар вә жараңсиз үзүк тавушлар.....	52
§ 16. Үзүк тавушларниң маслишиши.....	53
§ 17. Үзүк тавушларниң ажызлишиши.....	55
§ 18. Үзүк тавушларниң чүшүп қелиши.....	57
§ 19. Юмшақлық бәлгүсиниң (ъ) имләси	59
§ 20. Богум. Богумниң түрлири.....	59
§ 21. Фонетика бойичә өткәнләрни тәкраплаш	64
§ 22. Лексикология. Сөз вә униң мәнаси	70
§ 23. Мәнадаш сөзләр	70
§ 24. Зит сөзләр (антонимлар)	72
§ 25. Аһандаш сөзләр (омонимлар)	75
§ 26. Бир мәналиқ вә көп мәналиқ сөзләр	77
§ 27. Сөзләрниң удул вә көчмә мәналири.....	78
§ 28. Лексикология бойичә өткәнләрни тәкраплаш	81
§ 29. Сөз тәркиви.....	86
§ 30. Томур сөз вә ясалма сөз.....	87
§ 31. Бириккән вә қошма сөзләр.....	87
§ 32. Қош сөзләр.....	89
§ 33. Қош сөзләрниң имләси	90
§ 34. Қисқартылған сөзләр	90

§ 35. Қошумчилар һәккүдә умумий чушәнчә	91
§ 36. Сөз тәркиви бойичә өткөнләрни тәкрадлаш.....	94
§ 37. Исим	98
§ 38. Конкрет вә абстракт исимлар	98
§ 39 Хас вә умумий исимлар	98
§ 40. Исимларниң көплүк қошумчилири	100
§ 41. Исимларниң келиш қошумчилири.....	102
§ 42. Сүпәт.....	108
§ 43. Сүпәт дәриҗилири	109
§ 44. Дәриҗилик вә дәриҗисиз сүпәтләр	112
§ 45. Сүпәтләрниң исимлишиши	114
§ 46. Сан.....	118
§ 47. Санларниң өзигә хас аләнидиликлири.....	119
§ 48. Санларниң исимлишиши	119
§ 49. Аддий санлар вә мурәккәп санлар.....	119
§ 50. Санларниң түрлири	119
§ 51. Имлик сөзләр	132
§ 52. Өзгә нутук.....	134
Терминологиялык лугәт.....	171

О к у ш н э ш р и

Һивуллаева Зәнидәм,
Сабитова Жәнәтбұны

ҮЙФУР ТИЛИ

Умумий билим беридиган мәктеппинң 5-синипи үчүн дәрислиқ

Тәһрират башлиғи *M. Мәһәмдинов*

Муһәррири *P. Мичитова*

Рәссаимлар *A. Исқақов, Ж. Кошен, С. Қаржаубаева*

Бәдийи мұһәррири *B. Пак*

Техникилық мұһәррири *A. Абитова*

Компьютерда сәхипилгенд *D. Развинавичюс*

ИБ № 191

Теришкө 21.06.2017 берилди. Нәширгө 22.08.2017 қол қоюлди. Формати 70x100^{1/16}.
Офсетлик қөғаз. Офсетлик нәшир. Іерип түрі «мәктеплик». Шартлик баспа вариги 14,03.

Іесапқа елинидиган басма вариги 12,19. Тиражи 2 000 нұсха. Бүйрутма № 2712.
«Атамура» корпорациясы. ЖЧШ. 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекті, 75.

Қазақстан Жүмһүрийити «Атамура» корпорациясы. ЖЧШИңиң Полиграфкомбинаты.
050002, Алмута шәһири, М. Макатаев кочиси, 41.